

**Patmut'iwn
hayakakan
tpagrut'ean,**

OL 45350. 26

Harvard College
Library



FROM THE BEQUEST OF
JOHN HARVEY TREAT
OF LAWRENCE, MASS.
CLASS OF 1862

HISTOIRE DE L'IMPRIMERIE ARMÉNIENNE

(1513-1895)

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ս ԿԶԲՆԱԴՐՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆ Զ ԱՌ ՄԵԶ



ՎԵՆԵՏԻԿ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1895

HISTOIRE DE L'IMPRIMERIE ARMÉNIENNE

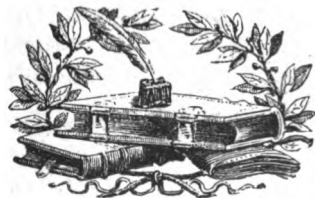
(1513-1895)

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

ՏՊԱԳՐԱԻԹԵԱՆ

ՍԿՋԲՆԱԻՈՐՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆՉ ԱՌ ՄԵՋ



ՎԵՆԵՏԻԿ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1895

~~OL 44902.5~~

OL 45350.26
✓

Harvard College Library

July 6, 1928

Treat fund

0

✓

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱՅԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ գրոց աւելի կարգաւորեալ
ոճով եւ ճոխ բովանդակութեամբ երկրորդ տպագրու-
թեան մը ձեռք զարկած ըլլալով, ազգային եւ օտար
բանասէրք փափաք յայտնեցին որ ի սկզբան հայկական
տպագրութեան պատմութեան համառօտութիւն մը
դրուի:

Այս է ահաւասիկ գրուածքիս նպատակը:

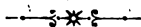
Աւելորդ է ըսել, ինչ որ արդէն ծանօթ է, թէ հա-
մառօտ երկասիրութիւնս չունի յինքեան նորութիւն մը
կամ ուրիշ արդիւնք, բայց եթէ յայլոց՝ ու նաեւ ի
մէնջ այլեւայլ անգամ այս հետաքննական նիւթին վրայ
հրատարակուածներուն ամբողջութիւնը միանգամայն
ընծայել:

the first of these is the fact that the
the second is the fact that the
the third is the fact that the
the fourth is the fact that the
the fifth is the fact that the
the sixth is the fact that the
the seventh is the fact that the
the eighth is the fact that the
the ninth is the fact that the
the tenth is the fact that the

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՍԿԶԲՆԱՒՈՐՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆՉ ԱՌՄԵԶ



ՊԱԳՐԱԿԱՆ արուեստին գիտոր՝ մեծ և ընդհանուր յեղափոխութիւն մը ընելու սահմանուած էր մարդկային ազգի քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, և մեծապէս երախտապարտ է նմա, ուսումնական աշխարհ: Ուստի և զարմանք չէ, թէ ինչպէս քիչ միջոց ժամանակի բաւական եղած է գրեթէ ընդհանուր ընելու այդ օգտակար գիւտին գործածութիւնը, ոչ միայն Եւրոպիոյ այլեւայլ աշխարհաց և ազգաց, այլ եւ արեւելեան ժողովրդոց մէջ:

Մեր ազգին նկատմամբ ալ, որչափ քաղաքական դիրքովը թերեւս ոչ այնչափ նախանձելի՝ այդ գիւտին ծանօթացած և ընդհանուր եղած միջոցներուն, անով հանդերձ քիչ ատեն բաւական եղած է անոր բարերար արգասեաց մասնակցելու: Տպագրութեան գիւտը, ինչպէս յայտնի է, 1455ին եղած է. իսկ մեր ազգին մէջ՝ ձեռուրնիս եղած վաւերական յիշատակարաններէ զատելով, կը գտնենք որ

միայն 57 տարի ետքը եղած է անոր սկզբնաւորութիւնն ,
 և հետեւաբար նաև բարգաւաճանքը :

Հետաքննական է մերազգի բանասիրութեան համար
 գիտելը , թէ ի՞նչ կերպով , ո՛ւր և որո՞ց ձեռքով ու ճար-
 տարահնար ջանասիրութեամբ :

Ինչուան ներկայ դարուս կէտը՝ մեր բանասիրաց մէջ՝
 ընդհանուր և ընդունելի կարծիք մ'էր , թէ Միքայէլ կա-
 թուղիկոսին կողմանէ դեսպանութեամբ յԵւրոպա ղրկուած
 անձ մը , Աբգար զպիր Եւդոկիացի , եղած ըլլայ առաջինն՝
 տպագրութեան արուեստը մեր ազգին մէջ մտցընող . կամ
 զայն օրինաւոր արուեստով ու հայկական տառից վայելուչ
 ձեւերով մեր մէջ ներկայացընելու պարծանքն ունեցողը :
 Իր ջանքով ի վէննետիկ տպագրուած հայ սաղմոսարան
 մը , որոյ քանի մը օրինակք հասած են մինչ առ մեզ ,
 իրենց պատմական յիշատակարաններով կը թուէին հա-
 ւատարմացնել զայս ենթացողութիւն : Այս կարծիքն ունե-
 ցողներուն մէջ առաջին է Զամէան Հ. Միքայէլ վար-
 զապետը՝ իր բազմալատակ Հայոց պատմութեան մէջ ,
 որուն հետեւող երեւցած են և այլք :

Սակայն վերջի տարիներուս մէջ եղած ուսումնական
 հետաքննութիւնք և հետազոտութիւնք և նորանոր յայտ-
 նութիւնք՝ ստիպեցին զբանասէրս փոփոխութիւն մտածանել
 այս կարծեաց ընդունելութեան մէջ , և ճանչնալով հան-
 դերձ Աբգարու մեծ արդիւնքը հայկական տպագրութեան
 պատմութեան մէջ , ըսել թէ և յառաջ քան զինքն և իր
 ժամանակը՝ եղած են զանազան հայ տպագրութիւնք . և
 այն ատեններէ մնացած քանի մը զրքեր ,ամբողջ կամ
 թերակատար օրինակք , թէպէտ երբեմն առանց թուականի
 կամ սեղուոյ տպագրութեան , հասած են մինչեւ առ
 մեզ , և խնամով կը պահուին՝ կամ մեր և կամ ուրիշ
 ազգային մատենադարանաց մէջ . զորս ուսումնասիրելով՝
 կրնանք ճշդագոյն համարուած տպագրութեան պատմու-
 թեան մը համառօտութիւնը ընծայել ընթերցողաց :

Ուստի նկատելով Հայոց տպագրութեան պատմութիւնը ըստ այլեւայլ ժամանակաց և անձանց՝ որոց ջանքով և գործով ծանօթացեր է մեր ազգին մէջ, մեզի պատշաճ կ'երեւնայ՝ թէ երեք շրջանի կամ ժամանակաց կրնանք վերածել զայն. և կը դնենք՝

Առաջին շրջան հայկական տպագրութեան, անոր մեզի ծանօթ սկզբնաւորութենէն մինչև ցԱբգար Եւդոկիացի (1513—1565) :

Երկրորդ շրջան, Աբգարու գործունէութեան սկզբնաւորութենէն՝ մինչև անցեալ դարու սկիզբը (1565—1700) :

Երրորդ շրջան, Խոթնետասներորդ դարէն մինչ ի մեր օրերը (1700—1895...) :

Պատմական առանձին աղբիւրք կը պակսին մեզ՝ մեր այս դուզնաքեայ երկասիրութիւնն կասարեւելագոյն կերպարանքով ներկայացընելու համար : Բարեբաղդաբար մեր հին տպագրողք, արեւմտեայց՝ իրենց ժամանակակցաց հետեւելով, սովորութիւն ըրած են՝ ինչ որ կ'երեւնայ նաև ի գրչագիրս, իրենց տպագրած գրքերուն մէջ, յաճախագոյն ի վերջն, յիշատակարաններ դնել, յորոց կը յայտնուի իրենց քաղաքը, տոհմը և տպագրական գործունէութեան պատմութիւնը : Ասոնցմէ քաղելով, և օգտուելով նաև այլոց աշխատասիրութենէն, կազմեցինք այս գրուածքս : Այսպէս սովոր են ընել և եւրոպացի գիտունք. անոնցմէ մէկը՝ վենետիկոյ մարկոսեան համբաւեալ գրագարանին մատենապետ Գասդելլանի՝ կ'ըսէ, քանի մի տարի յառաջ հրատարակած իր մէկ երկասիրութեանը մէջ (La stampa a Venezia). « Տպարանաց պատմութիւնը, բաց ի վաւերականներէ (եթէ գտուին), նոյն իսկ անոնցմէ հրատարակեալ գրքերէ կը կազմուի. մանաւանդ այն յիշատակարաններէ որ գրուած են գրեթէ ամեն հին տպագրութեանց մէջ. որոնք հարկաւոր տեղեկութիւններն բովանդակելով՝ իւրաքանչիւր քաղաքաց մէջ հաստատուած տըպարաններու պատմութիւն են » :

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ԾԱՆՕԹ ՄԿՁԲՆԱԽՈՐՈՒԹԵՆԷՆ

ՄԻՆՁՆԻ ՑԱԲԳԱՐ

(1513-1565)

Հայկական առաջին մասնական տպագիր, որչափ որ մեզի ծանօթ է, կը ներկայանայ ի 1472 թուականի հրատարակեալ Բագմաշեզու քերականութեան մը մէջ, Գաղղիական Դպրոցի (Collège de France) ակադեմիոյ աշխատասիրութեամբ. յորում ի մէջ այլևայլ լեզուաց կը յիշուի նաեւ մերն՝ իր այբուբենովը, և ճաշակ մը կ'ընծայուի ընթերցողաց քանի մը էջ գրութեամբ: Այս հրատարակութիւն տեսած չըլլալով, այլ ի լրոյ եւեթ ծանօթ անոր գոյութեան և բովանդակութեան, չենք կրնար աւելի տեղեկութիւն մը տալ, կամ այդ նախաձեռն համարուած տառից նմանահանութիւնն ներկայացընել, որ անշուշտ հետաքննական և փափաքելի կրնար ըլլալ բանասիրաց:

Ասկէ քառասուն տարի ետք D. I. Z. A. տպագրական դրոշմը կրող հաստատութեան մը կը հանդիպինք ի վենետիկ, ուր 1512-1513 թուականներուն հետեւալ հայերէն տառիւք գրքերը հրատարակուած են, յորոց մի կամ երկու օրինակք հասած ըլլալով մինչեւ առ մեզ վերջին քսանըհինգ տարիներու մէջ, զնենք կարգաւ, նշանակելով միանգամայն թէ այսօրուան օրս՝ ո՛ւր և որո՛ւքով կը գտնուին:

ա. Պարզատունար, տպեալ ի 1512, վենետիկ, տրպարան D. I. Z. A: ի Մատենադարանի Մխիթարեանց վիեննայի (2 օր.) և Երասաղեմի Ս. Յակոբեանց:

բ. Պատարագատետր. տպեալ ի 1513, ի նմին քաղաքի և նոյնագործմ տպարանի: ի Մատենադարանի Ս. Յակոբեանց, և Կեսարիոյ առաջնորդ Գեր. Տրչատ վ. Պալեանի:

գ. Ուրբարագիրք, տպեալ ի 1513, գարձեալ ի նմին քաղաքի և նոյնագործմ տպարանի: Սի մի օրինակ ի Մատենադարանի վենետիկոյ եւ վիեննայի Մխիթարեանց, Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց և Տ. վ. Պալեանի:

դ. Տաղարան, տպեալ ի 1513, ի վենետիկ՝ որպէս ի վեր անդր: Երկու օրինակ ի Մատենադարանի Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց, և օրինակ մի առ Տ. վ. Պալեանի:

ե. Աղբարք. տպեալ ի 1513, ի վենետիկ՝ որպէս ի վեր անդր: ի Մատենադարանի վենետիկոյ Մխիթարեանց և Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանաց:

Ասոնք են ահաւասիկ բանասիրաց ծանօթ ամենահին համարուած տպագիրքն, և զրեթէ մի և նոյն տարուան մէջ՝ մէկ տպարանէ մը հրատարակեալք:

Կ'արժէ որ վրանին արդէն տրուած ուրոյն տեղեկութիւնները ամփոփենք, ցուցակիս մէջ՝ զոր պրինք, նշանակեալ կարգաւր:

★
★ ★

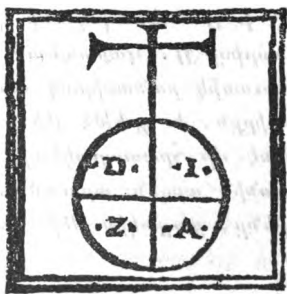
Բայց նախ քննենք թէ ո՞վ էր այս հայ լեզուով ու տառերով նախնական տպագրութեանց հրատարակիչն, որոյ անշուշտ անունն կամ գործարանին յայտարար սկզբնատառք պէտք է նկատուին եւրոպական այդ չորս տառք, զոր ակնարկեցինք, D. I. Z. A. և որոյ նմանահանու-

Թիւնն կը դնենք մեր ընթերցողաց առջևը : Հայ մ'էր արդեօք, եթէ իտալացի ազգաւ :

Հանդես Սմաթեայ՝ այս կարևոր հարցման հետևեալ պատասխանն կու տայ .

« Ի սկզբան անդ տպագրութեան՝ տպարանին կամ տպագրչին անունը յայտնի չէր զրոշմուեր գրքին վրայ , այլ տպագրապետին անուանը սկզբնագրերն կը զրոշմուէին այլաբանական ձեւի կամ պատկերի մը մէջ , որ այլևայլ տեսակ էր : Ետքէն կամաց կամաց նոյն տպագրապետին կամատպարանին տիրոջը կամ նոյն իսկ տպարանին անունը կը գրուէր մատենին յիշատակարանին մէջ , որ հետզհետէ զանազան փոփոխութիւններէ անցնելով՝ ճակատին վրայ փոխադրուեցաւ , որ սովորութիւնը՝ մնաց մինչեւ ցայսօր :

» Սյսպիսի վաղեմի ձև կամ նշանադրոյմ մ'ունի մեր մատենան ալ : Սյս նշանադրոյմը , գրքին վերջին էջին վրայ կարմիր թանաքով տպուած է » :



Թէ վենետկոյ մէջ Ռուբինեանց ատենէն և շարունակաբար եղած է միշտ՝ պատուով , ընչիւք ու թուով հայ ընտիր գաղթականութիւն մը , արդէն յայտնի է ընթերցասէր ազգայնոց , ընդարձակ և հետաքննական տեղեկութեամբք այլևայլ գրոց մէջ հրատարակուած : Ուստի որչափ ալ անտարակոյս է Հայոց ի վենետիկ բնակու-

թիւնն և գործունէութիւն ; մանաւանդ վաճառականական նկատմամբ , բայց թէ ազգային մ'էր այդ գրոց հրատարակութիւնն ընող տպարանին տէրը , մեզի անհաւանելի և գրեթէ անկարելի կ'երևնայ :

Ասոր պատճառը նախ՝ և զլիաւորաբար նոյն տոննուան իշխող հասարակապետութեան օրինաց խտտութիւնն , որ կարգէ դուրս զգուշաւորութիւն և արթնութիւն ունէր , որ տպագրիչք երբէք կրօնից և վարչական օրինաց և կարգաց հակառակ հրատարակութիւն մը չկարենան ընել . ուստի և այդ ծանր և դժուարին գործը անոնց եւեթ կը յանձնէր՝ որ երկրին բնիկքն և խտալացիք ըլլան , իր ամեն վստահութեանն արժանաւորք : Անոնց վրայ ալ մասնաւոր քննիչք և հսկողք սահմանուած կային , որպէս զի ըլլայ թէ իրենց շնորհուած արտունութեամբք զեղծանին : Հարկ չէ յաւելուլ , թէ այս վստահութեան արժանի չէին կրնար ըլլալ որոնք ոչ իրենց ազգէն և ոչ լեզուէն էին : Եւ պիտի տեսնենք քիչ ետքը՝ որ երբ Աբգար ուզեց քանի մը հայկական գրոց տպագրութիւնն ընել ի վէճեատիկ , — ինչպէս նաև իր յաջորդքն , — որչափ դժուարութիւնք և խոչընդոտաներ ելան առջեւին , և որչափ և որպիսի՛ միջնորդութեանց կարօտ եղան , ինչպէս պիտի ցուցնէ մեզ պատմութեանս կարգը :

Երկրորդ , տպարան մը նոր ի նորոյ հաստատելը , որ եթէ հիմայ ալ կարծուածին չափ զիւրին գործ մը չէ , եւս առաւել այն ժամանակաց համար , յորս արուեստը զեռ անկասար յիմակի մէջ , դժուարութիւնքն ալ բազմապատիկք կ'ըլլային և ծանրագնոյ . և միայն հայերէն քանի մը տպագրութեանց համար՝ որոց ելքն և յաջողութիւն տարակուսական և անստոյգ էր , խոհական ձեռնարկ մը չէր այդչափ դժուարութեանց ենթարկուիլը : Ժամանակ անցնելէն ետքը՝ Գուշնազարեանն և Սահրասեանք ուզեցին փորձ մը ընել , բայց ուրիշ էին ժամանակքն և անձինք , աւելի ծանօթք տեղական վարչութեան իրենց

կենաց պայմանօքը կամ ընկերական դիրքով և ազդեցութեամբ:

Աս պատճառներէն դուրս՝ տառից ձուլումն, ձե և շարուածք՝ ամենայն ինչ այս հին տպագրութեանց մէջ տրուեալագիտի ձեռք և ճարտարութիւն կը յայտնէ:

Ուստի ինչպէս յիշատակարաններէն ալ կը տեսնուի, տպագրել և հրատարակել տուողք զանազան անձինք էին յազգայնոց մերոց, բայց տպագրիչն իտալացի մը:



Հետեւաբար օ՛վ էր ուրեմն այդ օտարազգին, որոյ գործարանէն ելած են յիշեալ տպագրութիւնք:

Այս հետաքննելի հարցման պատասխանը հմտագունից և տեղեկաց յանձնելով, սա միայն ըսենք, որ նոյն ատեն ի վենետիկ քաղաքի տպարանի տէր և տպելու արտունութիւն ունեցող անձանց ցուցակը և գործարանաց նշանադրոյմը քննելով, որ արդէն հրատարակուած են, չգրտնուեցաւ անուն մը՝ այլ սկզբնատառից մերձաւոր, կամ համանման կնիք մը: Միայն հռչականուն Ալտոյ Մանուցիոյ տպագրապետի աներ մը կը յիշատակուի, նոյն արուեստով զբաղող Antonio Zaroto անուամբ, ուրիշ մ'ալ I. Zanandrea Asolano, որոնք գործած են մինչև ի 1513 և անոր. երրորդ մ'ալ D. Zuan-Matteo Asola, որոյ 1595ին ըրած տպագրութեան մը յիշատակութեան հանդիպեր ենք, որք եղած պիտի լլլան այս գրոց տպագրիչք, և միւս չորրորդ մը՝ և աւելի Zuan Andrea կոչուած անձ մը: Բայց ինչպէս կանխեցինք ըսել, ստուգագոյն ծանօթութիւնը և տեղեկութիւնը ի բանիբուն հմտից և ձեռնհասից սպասելալ՝ անցնինք մեր նիւթին:



Վենետիկ՝ միջին դարուց մէջ բալանդակ արեւելից և արեւմտից համար վաճառականութեան մեծ շահաստան մ'էր. և իր աննման դիրքն և քաղաքական օրինաց ընձեռած խաղաղ հանդարտութեամբն՝ արուեստք և հարստարութիւնք բարգաւաճ և յառաջադէմ վիճակի մէջ էին : Հոն կը ծաղկէին արդէն տպագրութեան արուեստին հետ առնչութիւն ունեցող նմանօրինակ արուեստք, ինչպէս խաղի թղթերու՝ որ խորաքանդակ կը փորագրուէին փայտի վրայ. և տախտակադրոյժ տպագիրք որ անդատին ի հնգետասաներորդ դարէ կը գործածուէին ի Հոլանդա և ի Գերմանիա, և որոց տպագրական արուեստ պարտական է իր սկզբնաւորութիւն, Վենետիկոյ մէջ կը շինուէին :

Այս պատճառաւ և մերայինք՝ երբ ուզեցին տպագրութեամբ և տպագրութեամբ օժտել իրենց ազգը, նախամեծար համարեցան ի Վենետիկի դիմել քան այլուր. և դիմողներն ալ չկրցան նոյն յաջողութիւնն ունենալ, բայց միայն յԱմստըրտամ՝ ուր աւելի տեւական, բարգաւաճ և արդիւնական եղաւ իրենց գործը : Թող որ այնչափ հռչակեալ էին վենետիկեան տպագիրք ընդհանրապէս անդատին ի 1480 տարուոյ, մինչև յատկաբար նշանակել վենետիկեան տառիչք (characteribus venetis), և անով ցուցնել անոնց արուեստական ճարտարութիւնը և ընտրութիւնը. և Թէոլոգիկ ոմն Ռուտ՝ նոյն թուականին ըրած տպագրութեան մը մէջ փափաք կը ցուցնէր որ իր սառերն կարենան մրցիլ մաքրութեամբն և արուեստի վենետիկեան տառիչք հետ. *Dii dent, k'ըսէր, ut venetos exsuperare queant:*

Բազմաթիւ էին հոն տպագրիչք՝ արուեստին գիւտէն մինչ ի վախճան հնգետասաներորդ դարու, գրեթէ երկու հարիւրի ելնելով անոնց թիւը. մինչ նոյն միջոց ժամա-

նակի մէջ 37 եղած են ի Հոռով, ի Փլորենտիա 22, ի Բոլոնիա 42, ի Միլան, ի Փարիզ և ի Լիոն՝ երեք քաղաքն մէկտեղ առնելով՝ 150, ուր ի վենետիկ տպագրողաց այս զարմանալի համընթացութեան մէջ՝ յոմեն քաղաքակիրթ ազգաց ներկայութիւնը կը գտնենք: Առաւելագոյնքն թուով ընականաբար գերմանք էին, յորոց և նախնական գիւտ արուեստին. յետոյ գաղղիացիք, փլամանք, հոլանդացիք, զուիցերացիք, սպանիացիք. շատեր յիսգրիոյ, ի Դալմատիոյ և ի Էանտիոյ, և որոց հետ կու գան կը խառնուին նաև Հայք:



1512--13ին հրատարակուած նշանակեցինք՝ մեզի հասած հայկական տպագրութեանց հնագոյնը, որ քանի մը տարի յառաջ յայտնուեցաւ և հիմա կը գտնուի, ինչպէս ըսինք, վիէննայի Մխիթարեանց մատենադարանին մէջ, և է

ՊԱՐԶԱՏՈՒՄԱՐ

Այս կարեւոր գիւտը կը ծանուցանէ նոյն Ուխտին Հանդէս ամսօրեայ պատուական թերթը 1889 տարւոյն հոկտեմբերի թուովը հրատարակուած Հայ տպագրութեանց ամենահին երախայրիք հատուածովը, և ստորագրութիւնն և նկարագիրը կը տրուի հետեւեալ կերպով.

« Մատենին զիրքն՝ փոքրազիր ութածալ է, և թուահամար չունի: Թերթերը նշանակուած են ա, բ, գ, դ, ե, զ, է, ը տառերով, որոնք զրքին վերջին երեսին վրայ կարգաւ վերստին նշանակուած են թերթերուն թիւը ցուցնելու համար: Իւրաքանչիւր թերթը նշանակուած է յաջորդ կերպով. ա. — ա. բ. — ա. գ. — ա. դ. — բ. — բ. բ. — բ. գ. — բ. դ. այսինքն ա

Թերթին առաջին, երկրորդ, երրորդ թուղթը և այլն: Ասոր յաջորդող չորս թուղթին վրայ բան մը նշանակուած չէ: Ետքէն կու գայ բ թերթն, իրեն յաջորդող բ. բ. — . բ. գ. — . բ. դ թղթերով և կը շարունակուի մինչեւ բ. սրմէ կ'երեւնայ թէ գիրքն ութը թերթ է: Սակայն վերջին թերթն ամբողջ չէ, երեք թուղթ միայն ունի: Եւ այսպէս ամբողջ գիրքն է՝ 6 թերթ $\times$ 8 թուղթ $=$ 56 թուղթ, որուն վրայ աւելցուր բ թերթին երեք թուղթն ալ, կ'ըլլայ 59 թուղթ:

« Տպագրութիւնն ըստ բաւականին մաքուր եւ կանոնաւոր է, ունի կարգաւորեալ կիտաղրութիւն և զխազիր: Բառերն իրարմէ բաժնուած են. այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ առաջիկայ գիրքն՝ իր ժամանակին պարագաներուն նայելով, իր սեռին մէջ ամենակատարեալն է: Տպագրութեան սխալներն ալ նուազ են, ուստի և տպագրութեան գիտութեան ամէն օրէնքները վրան կ'երեւան. և որ ամենէն նշանաւորն է, տպագրութիւնը կրկնագոյն է՝ սեւ և կարմիր: Սակայն ամբողջ գիրքը մէկ տեսակ գրով միայն տպուած է, որ թէպէտ մէկ կողմանէ աղքատութեան նշան է, սակայն մէկալ կողմանէ յայտնի նշան ու ապացոյց է միանգամայն հնութեան, այսինքն ժամանակի մը, երբ այլեւայլ գրեր փորագրել ու ձուլել տալ այնպէս զիւրին չէր:

« Եւ ինչպէս որ երեսելի պատկերահաններ սովոր են իրենց անունն նկարին տակ գրել, — ինչպէս որ երեսելի գործասանց արտադրութիւնքն՝ գործատան սեպհական նշանն կը կրեն, այսպէս նաև մեր տպագրութիւնը, իւր յատուկ նշանն ունի վերին երեսին վրայ՝ ...

« ... Գիրքը Պարգաստումար մըն է՝ Հայոց 961 տարւոյն, և կը պարունակէ Պարգատումարէն զատ՝ Նշանացոյց մը, որուն կը յաջորդեն ստորաբաժանեալ մասունք՝ 1. Կադանիացոյց, 2. Երագացոյց, 3. Երեւոյց և 4. Մարմնախաղաց: Ոչ յառաջաբան, ոչ

յիշատակարան և ոչ ուրիշ մասնաւոր նշան մը ունի... « Մատենին առաջին և զլիաւոր ճակտին մէջ տեղը կայ միայն « Այս է պարզայտումար հայոց » : Իսկ երրորդ երեան կը սկսի բուն գիրքն այսպէս. « Իննհարիշր. ու վարսունունկն. գիրն նոսն է. և տանուտէրն ի վերեւն կարիձն է. եւ այլն կարգաւ երթա... » : Ուստի տօնացոյցը կը սկսի Հայոց 961 = Գր. 1512 թուականին :

« Գրքին վրայ վերոյիշեալ 961 թուականէն զատ չկայ թուական մը, որով տպագրութեան աարին կարեւնայինք ճշդիւ որոշել : Այսու ամենայնիւ զօրաւոր կոուան մըն է այս 961 թուականը, որով կրնանք քանի մը քայլ առնուլ և հետեւութեանց հասնիլ :

« Տօնացոյց կամ տումար մը շինողին առաջին գործքն է տարւոյն թիւը դնել, այն տարւոյն թիւը, որուն մէջն է, կամ որուն համար տումարը կը շինուի : Ուստի բոլորովին անհաւանական է թէ մատենագիրն իրմէ շատ ետքն եկող տարւոյ մը տարեթիւը դնէ իւր գրուածքին վրայ : Բայց չունի նաև պատճառ մը մատենագիրն՝ անցեալ տարւոյ թուականն դնել գրած ու անշուշտ ժողովրդեան գործածութեան համար շինած մատենին՝ մանաւանդ տումարին վրայ, որ նպատակին չէր կրնար ծառայել : Եւ իրօք ինչո՞ւ ներկայ տարւոյն մէջ տպուած տօնացուցին վրայ, — օրինակի աղագաւ, դնենք ասկէ 50 տարի յառաջ անցած թուական մը, այն է 1839, և կամ նոյնչափ տարի ետքը՝ 1939 թուականը :

« Յայտնի է ուրեմն, որ առաջիկայ մատեանը տպուած է կամ այն տարին, զոր կը ցուցնէ թուականը, այսինքն՝ 961 = 1512, և կամ քանի մը ամիս, և գուցէ նոյն իսկ տարի մը յառաջ սկսած է, որպէս զի նշանակուած 961 տարւոյն համար տումարը պատրաստ ու գործածելի ըլլայ :

« Այս կը ցուցնեն տպագրութեան արտաքին որպիսութիւնը, գրերուն մեծութիւնն և տձեւութիւնը, վեր

Նույնպէս այն իրական տարբերութիւնն՝ որ կայ առաջիկայ մատենին և անկէ քիչ մը ետքը տպուած մէկ տոմարին կամ խրատագրքին մէջ, որ նոյնպէս վիեննայի Միխիթարեան Մատենադարանն է և Կերլայի Տաղարանին տպարանէն ելած է » :

Այսչափ Ամսօրեայ հանդէս իւր վերոյիշեալ թուոյն մէջ : Քիչ ետքը պիտի տեսնենք թէ ինչպէս պիտի ստուգուի յօդուածագրին ենթադրութիւնը՝ միայն տպագրութեան թուականին նկատմամբ և ոչ տպարանին :

*
* *

Անմիջապէս այդ գիւտին յաջորդ տարւոյն առաջին ամիսներուն Բագմավեպ վենետկոյ Միխիթարեանց խմբագրութիւն, Տօնացոյց ամենահին և միակ ենթադրուած տպագրական գիւտին աւետմանէն առիթ առնելով՝ յօդուած մը կը հրատարակէր, զոր քիչ ետքը պիտի մէջ բերենք, Աղբարք և Ոչրբարագիրք մատենից արդէն իրենց Մատենադարանին մէջ պահուած օրինակներով և նմանահանութեամբք տպացուցանելով որ ոչ ի Պոլսի կամ այլուր, այլ թէ Պարզատումարն և թէ նմանատառ երկու տպագիրքն ի վենետիկ եղած են և ժամանակաւ յառաջ քան զԱրզար :

Բայց ասոնց նկարագիրը կամ ստորագրութիւնը չտուած՝ ուրիշ կարեւորագոյն գիւտի մը խօսքն ընենք, յերուսաղեմեան ազգային պատրիարքարանի մէջ յայտնուած, և է

Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ա Տ Ն Տ Ր

~~~~~

Գեր. Մահակ եպիսկոպոս Խապայեան Արեւելք լրացրի մէջ կ'աւետէր այս գիւտը : Պատարագատեսութեամբ կամ Խոր-

հրգաստետր մ'էր այն, և կը կրէր այս համառօտ յիշատակարանը, կամ գէթ նոյնչափ եւեթ մէջ կը բերուէր զայն ծանօթացընողէն. « Տպագրեցաւ սուրբ սառս'ի ԶՀԲ (= 1523-4) ի աստուածապահ քաղաքս ի վէնէթ, որ է վենետիկ, Ֆրանկաստան. ձեռամբ մեղապարտ Յակոբին. որք կարդայք՝ մեղաց թողութիւն խնդրեցէք:

Բազմապէս այս գիւտին վրայ գրելով (1892, մայիս) կը յաւելուր. « Քաղաքն յայտնուեցաւ, բայց տպագրատունն՝ դեռ ոչ. կրնար կարծուիլ թէ նոյն իսկ Հայոց տան մէջ (զոր արդէն ունէին ազգայինք մեր ի քաղաքին) ըլլայ, ինչպէս ուրիշ տպագրեալ հին գիրք մը կ'ըսէ: Այս հայ տպագրութեան կարիւրը խնդրոյն ծանօթութեան մեծ լոյս մ'է, բայց դեռ ոչ բաւական. կը մնայ փափաքելի գտնել այս մեղապարտ Յակոբէն առաջ բարեպարտ և բարեբաղդ հայ տպագրող մի, կամ թէ նոյն իսկ Յակոբն է՝ իր առաջին տպագրաբանը, և ինչ կերպով հնարելը հայկական տառերը, ինչպէս որ իրմէ քառասուն և աւելի տարի վերջ (1565) երբեմն առաջին տպագիր կարծուող Աբգարն թոխաթեցի՝ իր ըրածը կը պատմէ, միանգամայն և յայտնելով կամ կոչելով Նոր իր տպագրութիւնը, ուսկից հարկ էր գուշակել որ իրմէ առաջ ալ կամ հնագոյն հայ տպագրութիւն կար: Այս բանիս վկայութիւն մ'ալ ըլլայ (ինչ որ ցայժմ տեղ մը յիշուած չէ), Լորէնցոյ տ'Անանիա հեղինակի մը Տիեզերագրութեան (Cosmografia) գրոց մէջ յիշածը, թէ «ինքն աչօք տեսեր է յամին 1562 վենետիկէն բերուած հայերէն տպագիր, որ՝ ըսածէն կ'երեւի թէ ըլլայ այբբենարան կամ քերական<sup>1</sup> »:

1. Il cui alfabeto costa, siccome io ho veduto con una breve metodo del loro idioma, di 39 lettere, di che già ne hanno la stampa, avendo la riportata da Venezia l'anno del sessantadue.





Ազգային տպագրութեան նկատմամբ մեծ կարևորութիւն ունէր այս գիւտ. և եթէ բանասիրաց համար աւելի ցանկալի մաս մը թերի մնալով, կատարելապէս գոհ չէր ընէր զիրենք, կամ օրինակին պակասութենէն կամ ուրիշ մը և իցէ պատճառաւ, տրուած տեղեկութեանց անբաւական ըլլալը կը համարուէր: Բալեբաղդաբար անցեալ տարւոյն մէջ կեսարիոյ առաջնորդ Գեր. Տրդատ վարդապետ, կատարելագոյն և անթերի օրինակ մը նոյն պրքէն ձեռք կը բերէ իր վիճակին մէջ, ու լիովին ամէն հանգամանօքը 1894 տարւոյ Ամսօրեայ հանդիսի ղեկտեմբերի թուոյն մէջ կը ծանուցանէ:

Ահաւասիկ նոյն գրոց նկարագիրը՝ գիւտը ընողին բուն խօսքերովը, զոր կը քաղենք յիշեալ հանդիսէն.

«... Պէտք է փութով ըսեմ՝ թէ մատեանս է Պատարագամատոյց, Ուրբաքագիրք և Տաղարան, միասին կազմեալ անտարակոյս ի սկզբանէ:

«Մատենիս» բաց ի տախտակեայ կաշէպատ ամենահին կազմի երկու կողքերէն որոնք հինցած են, թղթերը զրեթէ մաքուր մնացած են. և ո՛ր և է պակաս ալ չունի: Դիրքն ութածալ է, 17 հարիւրորդամետր երկայն և 11 հարիւրորդամետր լայն: Ամբողջ մատեանն միատեսակ, մեծատառ և տձեւ գրով սպուած է: Գիրն կը նմանի ճիշդ մեր ձեռքն եղած Աղբարքի:

«Նշանակելի է որ տպագրութիւնն եղած է կրկնագոյն, սեւ և կարմիր մեղանաւ: Կարմիր գոյնն ոչ թէ միայն վերնագիրներու՝ այլ և տեղ տեղ էջերու մէջ ալ տպագրուած է: Տպագրական սխալներն նուազ են, աչքի կը զարնէ ու տառն որ յաճախ ու տառի տեղ գործածուած է և փոխադարձաբար: Բաւերն թէ և շատ տեղեր իրարմէ անջատուած են, բայց կան երբեմն տեղեր ալ՝ ուր անբաւ

ժան մնացած են. այսու ամենայնիւ պէտք է ըսենք՝ թէ իր ժամանակին համեմատ՝ տպագրութիւնն մաքուր և կանոնաւոր եղած է : Ունի կիտաղրութիւն, գլխագիր (մեծաւ մասամբ կարմրաւ), զարդագիր, պատկերներ : Եւ կիսախորանք միայն վերջի մասի, Տաղարանի մէջ :

« Թերթերն (8 թուղթ 1 թերթ) նշանակուած են ա. բ. գ. դ. ե. զ. է. ը. թ. ժ. տառերով, որք վերջի մասի վերջին երեսի վրայ վերստին տպագրուած են : Իւրաքան չիւր թերթն նշանակուած է ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս Պատգաւոմարն, զոր ծանօթացոյց մեզ յարգելի Հ. Գ. Գովրթիկեան (Հանդէս ամսօրեայ 1889 թիւ 10) : Առաջին թերթն՝ ա. — ա. — բ. — ա. — գ. — ա. — դ. այսպէս նշանակուած. չորս թուղթերու յաջորդող միւս չորս թուղթերուն վրայ բան մը նշանակուած չէ. ապա կու գայ երկրորդ թերթն. բ. — բ. բ. — բ. գ. — բ. դ. նոյնպէս յաջորդ չորս թղթերուն վրայ բան մը նշանակուած չիկայ. ետքէն կու գայ երրորդ թերթն. գ. — գ. ա. — գ. բ. — այսպէս յաջորդաբար նշանակուած մինչեւ վեցերորդ թերթն, վերջին գ թերթն միայն չորս թուղթ ունի, և այս մասն ամբողջ 44 թուղթ է : Ճիշդ առաջին մասի նման և գրութեամբ՝ կը շարունակուին երկրորդ և երրորդ մասերն » (որոց վրայ մենք առանձին պիտի խօսինք) . . . :

« Երեք մասին թղթերն միօրինակ են, հաստ, անողորկ և շաքարագոյն, և նոյն իսկ փոքր տարբերութիւն մը չունին : Ամբողջ մասեանիս իւրաքանչիւր էջն կը բաղկանայ 16 տողերէ. տող մըն ալ, կրնանք ըսել, վերի լուսանցքի թղթածեւ զարդի մը մէջ եղած կարմրագոյն վերնագիրն : Այս ձեւ զարդն ունի նաեւ Աղբարքը :

« Տպագրութիւնն ունի իր յատուկ նշանադրոշմն մասեանիս մէջ երկու տեղ, և յիշատակարան մը համառօտ՝ առաջին մասի վերջն, զորս ի ստորեւ յառաջ պիտի բերենք : և անոնցմէ կը հասկնանք թէ տպագրութիւնն եղած է

անտարակոյս ի վենետիկ և ի տպարանի D. I. Z. Aի :

« Պատարագաւնատոյց գրոց առաջին թղթի առաջին երեսին Վրայ , մէջ տեղը , տպուած է կարմրաւ

Պատարագա

սա է տետր

Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ

« Երկրորդ երեսը պատկեր մը , յունաձեւ զգեստաւորեալ քահանայ մը՝ սկիհ ի ձեռին , շրջապատուած է հինգ զպիր կամ սարկաւազներով : Քահանային երկու կողմն երկու պատկերներ եւս կան փոքրադիր , և երկու աշտանակներ վառուած մոմերով : Պատկերի վերի մասին մէջ եռանկիւնաձեւ մը շինուած է , որուն մէջ խաչելութեան պատկեր մը կայ կիսովին :

« Երկրորդ թղթէն կը սկսի մատեանն .

Յորժամ կամեսցի Քահանայ

ն պատարագ մատուցանել :

Պարուէ այսպէս զգեստաւորիլ

. . . . . (կարմրաւ)

Որ զգեցեալ ես զլոյս »

րպէս հանդերձ տէր մե

ր յիսուս . քրիստոս . անճառելի խ

ա . ք .

« Այսպէս կը շարունակուի մինչեւ 44 թղթի առաջին երեսը , ուր կը վերջանայ հետեւեալ յիշատակարանաւ , ինչպէս վերն ըսինք .

Գրեցաւ սուրբ սառս ի . ջ . կբ .

ի աստուած

ապահ քաղաքս ի վէնէժ որ է

վէնէ

տիկ ֆռանկստեան . ձեռամբ մէ

ղապարտ յակոբին . ով որ կարդայ

ք մեղաց թողութիւն խնրեցէք

աստուծոյ :

44րդ թղթի երկրորդ երեսն դատարկ մնացած է :

« Այժմեայ ընդհանրապէս գործածուած Պատարագամատուցի և ասոր մէջ, բաւական տարբերութիւններ կը նշմարուին... »

« Յիշատակարանին մէջ յիշուած Յակոբն ո՛վ է, և ի՞նչ կը նշանակէ ջկբ = 1513 թուականն : Կրնա՞նք ըսել թէ տպագրութեան թուականն է, և Յակոբն ալ մեծ դեր ունեցած է տպագրական գործին մէջ. բայց թէ տարակուսանաց կէտ մը կայ, այն ալ գրեցաւ բառն է, փոխանակ տպեցաւ սոչրք տառս, և այլն՝ ըսելու. արդեօք ձեռագրի գրչութեան թուականն է, որ տպագրութեան ժամանակ ալ անփոփոխ թողուած է : Ինչ որ ալ լինի, թերեւս ալ սխալինք, մեր տկար կարծիքն է՝ նա մանաւանդ համոզումն թէ մատենան տպուած է ի վենետիկ, և տպագրութեան թուականն է 1513, կամ առ առաւելն՝ մէկ տարի վերջ » :

Այսչափ Գեր. Պալեան վարդապետ, և իր վերջին ենթադրութիւնն կամ կարծիք՝ ստոյգ, ինչպէս պիտի տեսնենք :

#### ՈՒՐԱԹԱԳԻՐՔ

Տառերն այս ամենահին տպագրին, մեծութիւն, զարդեր, և ի վերջ կոյս մատենին զրոշմուած՝ մի և նոյն նշանն խաչազարդ, նոյնանիշ եւրոպական տառերով, ամենեւին տարակոյս չեն թողուր հաւաստելու որ մի և նոյն տպագրատան արդիւնք է և արգասիք՝ որպէս նախկին յիշուածներն :

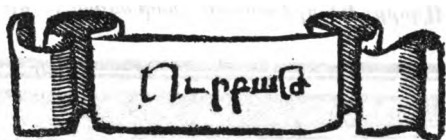
Գիրքն գլխաւոր երկու մասն բաժնուած է, ինչպէս կը ցուցնեն նաև խորագրերն որք ամէն երեսի վրայ կրկնուած են : Առաջին մասն է յատկապէս Ուրբասագիրք կամ Սոչրք Ուրբաս կոչուածն, և առաջին թղթոն

առաջին մասին մէջտեղն՝ կարմրագորով տպուած է . « Անուն  
գրոցս է սուրբ ուրբաթ գիրք » : Իսկ երկրորդ մասն՝ որ  
կը սկսի Աղօթք Կիպրիանոսի խորագրաւ, կը բովան-

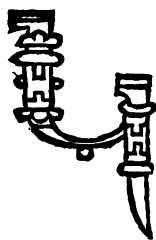


դակէ զանազան գլուխներ, ինչպէս քիչ վերջը պիտի  
նշանակենք :

« Ուրբաթագիրք կը բովանդակուին քսանը չորս թղթե-



Ուրբանժաւր. կամ չոր էք շա  
բժի. տանին զհիւանդսիդ ուռ  
նէկէդէցոյս: Եւ ասէն զհարցի  
հասարմանս ինչ կից որ ծքս: Եւ  
ապա յասէ հտաառւեր կուտր  
դորմեայ. կասէ զաղաւթս.



արդամ քառքէ զհայ  
րտամերոյ յի քիտր  
զաւրում էանց. որը  
զգազանս կապէցեր  
և զդիւացիս անտումիւ հաւատ  
ապարտեցեր: Մէծ է սրտաւր  
և անպատում յուսացէ լոցսիքէզ  
Ը զկալ զաղաջանածոյից քոց.  
և զաղախնայից. Խոստողանի  
ա. բ.

բու մէջ . և ի սկզբան ունի հոս դրուած պատկերն յորում հայ աբեղայի տարազն կ'երեւի հիւանդի մօտ կանգնած : Այս պատկերն կրկնուած է նաև երկրորդ մասին սկիզբը : Բանասիրաց հետաքննութեան համար կը ներկայացրնեմք աստ (յէջ 23) նաև նոյն պատկերին դէմ դրնուած՝ առաջին երեսին նմանահանութիւնն, որով կարող կը լինին մեր ընթերցողք ճիշդ գաղափար ունենալ հայկական ամենահին տպագրութեանց տառից ձևերուն :

**Քս անկեալի**  
**ւրամէսգաւրաւ քնհալածեա**  
**ցգդեան : Լ ռբխաչնէսք**  
**աւետարանն . աւգնականե**  
**պահապան իցիծառայիսայ :**  
**ՄԱՐ ՏԻՐՈՍԻՆ**  
**ԿԻՐԱՄԱՆԱՄԻՆԷՂԵՅԻ :**

« Այս առաջին մասէն ետքը , որ բովանդակութիւն է երդմնեցուցչական ձևերու ընդդէմ սատանայից , կախարդաց և դիւթից , յ'էջ 49 կը սկսի երկրորդ մասն՝ Աղօթք Ս . Եփայրիանոսի « զոր տօացեալ է վասն դիւաց և կախարդաց և աղանդոց » , հանդերձ կանխաբանով մի՝ յորում ինքն Եփայրիանոս կը պատմէ իւր կախարհական հնարքները , զորս ի գործ կը դնէր յառաջ քան զդարձն ի քրիստոնէութիւն . և կ'աւարտի այս աղօթքս յ'էջ 54 (թուղթ դ . գ .) հետևեալ բառերով . « Եւ ամենայն կապեալք արձակումն առցեն . վեցհազար և վեցհարիւր եաւթանասուերկու աղանդս կանանց և կախարդաց և շորաչից և չարլեզուաց . և ամենայն որոգայթ արձակեալ

և հեռացեալ եղիցի ի ծառայէս Աստուծոյ Մարտիրոսին » : Այս վերջին անունս դրոշմուած է ձեռքով նօտրագիր . որ կը ցուցնէ զստացողն մատենին . որ ոչ միայն այստեղ , այլ նաև ամէն մէկ մաղթողական աղօթից վերջը գրուած է , և ուրիշ տեղ ալ՝ յատկապէս ի վերջ կոյս գրեքին՝ յ'էջ 108 (թուղթ գգ. ը.) գլխագիր տառերով կը դրոշմուի , ինչպէս կ'երևայ , ի տպագրողէն , կամաւ սպիտակ թղղուած տողի մէջ , (յ'էջ 25) ձեւով :

« Այս պարագայս այնպէս կարծել կու տայ թէ գիրքն տպագրողին համար պիտի ծառայէր իբր սոսկ շահադիտութեան աղբիւր մը , օգտուելով ժամանակին բարեմիտ ջերմեռանդներէն , որք հաւատք կ'ընծայէին առասպելանուն դիւաց կամ հրէշից և զօրութեանց , իբրև կարող ըստ կամս ի չարչարել զմարդիկ նաև յետ փրկագործութեան Բանին Աստուծոյ :

« Ի վերջ մաղթանաց Կիպրիանոսի , յ'էջ 54 (թուղթ դ. գ.) կը դրոշմուի Պատմութիւն Թռչնոցի կոչսին , որ է համառօտիւ յիշատակութիւն՝ դարձի Ս. Կիպրիանոսի , և կ'աւարտի՝ յէջ 60 (թուղթ դ. գ.) ուր կը սկսի նոր խորագրով Մադրանք առ ամենայն սոչրքս Աստուծոյ , որ շարք մի է անուան ամենայն սրբոց , որոց բարեխօսութիւնն կը հայցուի ստորագրեալ գրոց ստացողին համար , որ մեր օրինակին մէջ վերոյիշեալ Մարտիրոսն է :

« Կը շարունակուի գիրքն , յ'էջ 71 (թուղթ ե. դ.) Նարեկացւոյն « Որդի Աստուծոյ » ծանօթ երեկոյին աղօթիք , որոյ կը յաջորդեն յ'էջ 74 (թուղթ ե. ե.) հետեալ տողերն . « Եւ ես յամենայն ժամ զայս ասեմ թէ հանապազ այս գիրքն ի գրկիս , աստուածաբան ի բերանիս , ձեռագիրն ի ճակատիս , այս սէրս սէր է իմ սրտիս , և անմոռաց ի յիմ մտիս : Մարմինս տուն է տէրունի , միտքս նման սուրբ քահանի , սիրտս տեղի սուրբ սեղանի , խորհուրդս անարատ պատարագի , աղօթքս խունկ ընդունելի . . . Արդ երգումն տամ վկայութեամբ



սուրբ գրոյս այսորիկ զոր գրեցաք. ուր լինի գիրս և ուր կարդացւի, ոչ մերձենայ ի տունն այն շար և ոչ որոգայթ. ոչ ի այր մարդ և ոչ ի կին. ոչ ի ծեր և ոչ ի տղայ, ոչ երիտասարդ և ոչ ի կուսան, ոչ ի մէն կենալն և ոչ ի ճանապարհի. այլ կապած է ամենայն շար ի գէմ ծառայիս Աստուծոյ Մարտիրոսին » : Որով յայտնի կը տեսնուի թէ այս գիրքս իբրու յուսուցիչութեամբ մի պիտի ծառայէր ստացողին համար :

« Այս մաղթանքէս ետքը դրոշմուած են չորս անտառանք բժշկութեանց, մի մի յիւրաքանչիւր աւետարանաց, որ կ'աւարտին յ'էջ 86 (թուղթ գ. գ.) :

« Ի վերջ աւետարանացն սպիտակ թողուած է մնացորդ կէս էջն. և յաջորդ թուղթն որ պիտի լինէր գ. դ. կը պակասի. որով գ. ե. թուղթն անվերնագիր շարայարուծին է գողտրիկ զղջական աղօթքի մը, որ Աղաւթք փոկասու կը մակագրի, և կը ձգի մինչև ցլերջնութեւր թուղթն (գ. ե.) վեցերորդ թերթի, ուր կ'աւարտի փառատրութեամբ սուրբ Երրորդութեան :

« Աստ կը պակասին գ. ը. և հ. և երկու թուղթք. վասն զի յ'էջ 105 կը գտնուի թուղթ մի նշանակեալ հ. բ. Աճաճարի այս գիր վերնագրով՝ երդմնեցուցչութեան պատառիկ մի, որոյ՝ ինչպէս սկիզբն, այսպէս ալ աւարտն կը մնայ թերի, պակասելով յաջորդ թուղթերն : Բայց ընդ մէջ այս վերջին թղթեկիս և նախընթացին (գ. ե.) եկամուտ ամբողջ թերթ մի կազմուած է, որ հաւանօրէն ուրիշ գրքի կը վերաբերի. և պատահական կերպով այս տեղ մուտ գտեր է. վասն զի թերթին գրանշանքն են համրուած գգ. — գգ. բ. — գգ. գ... — գգ. ը. վերջին, ուր կը գտնուի վերոյիշեալ Մարտիրոսին ստորագրութիւնը : պէս յինչցնատթիւնթացաբար ըսինք, նոյն այս թերթին ուրիշ օրինակ մ'ալ ունինք առանձինն, ըստ ամենայնի համաձայն Ուրբաթագրոց մէջ կազմուածին, բաց ի Մարտիրոսին ստորագրութեան պակսութենէն, ուր սպիտակ մնացեր է :

« Այս թերթիկս՝ եթէ չուզենք ուրիշ հրատարակութեան մի մասն համարիլ, որոյ իբր տպագրոյց կրնան ծառայել կրկնանիշ տառքն զգ. — զգ. ք. և այլն, կրնանք ըսել որ առանձին տետր մի է, մի և նոյն տպագրատան և ժամանակի արդիւնք, զոր կը հաւաստեն տառիս նոյնութիւնն և տպագրութեան ոճն: Վերնագիր ունի. « Վասն Գանի » . իսկ սկզբնական խորագիրն կարմրաւ գեղով դրոշմուած է այսպէս. « Գիր ամենայն ցեղ զանի: Առ պաւլպատ դանակ, երեք բեռեռ(ա)ն և տեառնագրէ ի վերայ վիրին, և ասէ զաղ(աւթս) »: Այս աղօթից, որ զգեստ և զղիւթս կապելու ձեւ մի է, կը յաջորդէ սաղմոս մը. և ապա « Մաղթանք տու սքանչելագործ սուրբ նշանսն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ », յորում կը նշանակին Հայաստանի զանազան վանքերու և օտար աշխարհաց մէջ գտնուած ուխտի սուրբ նշաններն:

« Ուրբաթագրոց վերջին երկու թուղթերուն առաջին էջն կը պարունակէ « Գիր չար ակին » վերնագրով՝ պահպանութեան աննշան մաղթանք մի. իսկ երկրորդ և երրորդ էջերուն վրայ դրոշմուած են կարգաւ նոյն մատենին էջերուն սկզբան բառերն, թերթերու կարգն ցուցանելու համար: Վերջին (երրորդ) էջին վրայ կը գտնուի նաև տպագրատան խաչաձև:

### Տ Ա Ղ Ա Ր Ա Ն

Գարձեալ նոյն տարւոյն մէջ և նոյն տպարանի հրատարակութիւն, յորմէ երկու օրինակք կը գտնուին այժմ, ինչպէս ծանուցինք. մին՝ Երուսաղեմի Մատենադարանին մէջ, և միւսն սեպհականութիւն Գեր. Տրդվ. Պալեան, Կեսարիոյ առաջնորդին:

Խորագիր ճակատն՝ առաջին թղթի առաջին երեսին մէջ տեղը՝ այսպէս.

Տաղարան է  
սայ հոգ  
ոյ. և մար  
մնոյ

« Պարունակութիւնն է .

1. Երեք տաղ Լուսաւորչայ և Տրդատայ : — 2. Երկու տաղ Յովանիսի թուկուրանցի ասացեալ : — 3. Տաղ մը Ղարիպի՝ Նաղաշի է ասացեալ : — 4. Սեաւքն է : — 5. Տաղ Փարնան , և Տաղ մը Յովանիսի թուկուրանցի ասացեալ : — 6. Նաղաշի է ասացեալ : — 7. Տաղ Ֆրկանէ ասացեալ : — 8. Ողբ մը մեռելի՝ Նաղաշի ասացեալ . և Ողբ մը ի Գրիգոր վարդապետէ ասացեալ : — 9. Տաղ Յովանիսի թուկուրանցի ասացեալ : — 10. Տեառն Նասէսի Հայոց կաթողիկոսի ասացեալ է վասն ուրախութեան մարդկան , (137 կտոր հանելուկք են) : — 11. Այլ տասնևերկու տաղ Յովհաննիսի թուկուրանցի :

« Գրքիս մէջ 27 կիսախորան կայ , որք զբուսած են տաղերու սկիզբն : Ամենէն վերջի երեսը՝ ա . ք . գ . դ . ե . գ . ե . ը . թ . ժ . տառերն , որոց կը յաջորդէ տպարանի նշանադրոշմն , զոր արդէն շատ անգամ յիշատակեցինք :

#### ԱՂԹԱՐՔ

Նոյն 1513 տարուան և նոյնանշան տպարանէն հրատարակուած , որոյ վրայ հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տայ վենետիոյ Միխիթարեանց Բագմալեպ հանդիսարան , որոց Մատենադարանին մէջ կը պահուի օրինակ մը այս գրքէն :

« Հարկ չէ , կ'ըսէ յօդուածագիրն , բացատրել մեր ընթերցողաց թէ ինչ նշանակութիւն և իմաստ ունի այդ անունը . բայց բովանդակութեանը մէջ կը գտնենք ոչ միայն լոկ գուշակական , ըսենք նաեւ աւելորդապաշտական

հատուածներէ զատ՝ նաև Բժշկարան մը : Քսանըչորս ութածալ թերթերէ կազմուած է գիրքս . և այս թերթից թուերն նշանակուած են կանոնաւորապէս հայերէն սառերով՝ իւրաքանչիւր թղթի էջերը թուագրելով՝ այսպէս .  
 ա. — ա. ք. — ա. գ. — ա. դ. . . . մինչ ի գ. — գ. ա.  
 — գ. ք. — գ. գ. այս վերջին թուագրէս ետքը կը պակասին թղթեր. որովհետև յաջորդ թուղթն կը նշանակուի .  
 ժ. գ. — ժ. դ. . . . մինչև ժգ. ք. կանոնաւորապէս : Իսկ յաջորդ թուղթն աւրուած է , և կամ փակցուցած նորագոյն եկամուտ թղթոյ մի հետ . որոյ վրայ նօտրածեւ ձեռագրի տառերով ընդօրինակուած է պակասաւոր էջը : Կանոնաւոր յաջորդութիւն ունին նաեւ ժե. ա. — ժե. դ. և այլն , մինչև ժե. ե : Ելլ պակսի դարձեալ ժք. ք. թուղթը . բայց յաջորդքն ժք. ա. — ժք. գ. մինչև ի. գ. ուղիղ շարուած են . իսկ ի. դ. պակասաւոր թղթոյն տեղ՝ նորա պարունակութեան ընդօրինակութիւնն ազուցած է նօտրագիր . որոյ կը հետևին ի. ե. — ի. գ. — ի. ե. և այլն . մինչև իա. ք. — իք. ա. : Շարունակութիւնն իք. ք. և այլն . մինչև իդ. գ. ամբողջ կայ . կը պակսի իդ. դ. և վերջնոյս կը յաջորդեն առանց գրանշանի երկու թուղթք միայն , որովք կ'աւարտի մասեանն . վերջնութեւ երեսին վրայ կարմիր թանաքով զրոյմած կրելով զնոյն նշան տպագրատան , ինչ որ նախընթացաբար յիշեալ հին տպագրութեանց մէջ : Իսկ վերջին երեսին վրայ՝ թերթերուն տառանիչքն շարուած են չորս տողերով աէն մինչև ց'իա , յաւելուածովս .  
 « Գիրքս բովանդակ ամէնն իդ տետր է , և ամէն տետր ը թուիթ է » :

Գրչին երկայնութիւնն է 16 հարիւրորդամետր , իսկ լայնութիւն 10 հարիւրորդամետր : Տպագրութեան շարքին մէջ քանի մը բառեր ձեռքով զրոյմուած են . . .

« Առաջին և երկրորդ էջերը վերնագիր ունին կարմրա-

գեղով Աղբարք աբանց և կանաց<sup>1</sup>, յորում մէջ կը բերուն նախ հնոց կարծիք՝ մարդկային բնաւորութեան զանազանութեանց մասին, ըստ իւրաքանչիւր կենդանակերպի յորում ծնանին: Այս տեսութիւնս երկուքի բաժնուած է. այս ինքն ի ձիրս և ի թերութիւնս կանանց, և ի ձիրս և ի թերութիւնս արանց, մի առ մի ըստ իւրաքանչիւր նշանակաց կենդանակամարին:

« Թէջն 23 (թուղթ ք. և.) անվարժ գրչագիր մը կը դրոշմէ ի լուսանցս. « Թիւին ՌԱ. բարտանք խօճայ Թովութխանան »: որ է ամեն Գրիստոսի 1552: Այս խօճայ անձն՝ իւր կնիքը դրոշմած է գրքին մէջ յ'էջ 83 (թուղթ գ. գ.): Աղթարքն կ'աւարտին կիսկատար. բայց ամենամերձ յաւարտն՝ յ'էջ 83: Իսկ 84 էջն կը սկսի ի սկզբանէն պակասաւոր վիճակաց կամ բախտից շարք մը, ի գլուխս գլուխս բաժանեալ՝ յանուն զանազան առաքելոց և աւետարանչաց, և այլն. և կը ձգի մինչեւ յ'էջ 118 (թուղթ ժք. դ): Իսկ 119 երեսին վրայ դրոշմուած է կենդանակամարի խոշորագիծ պատկերն:

« Պատկերին կը յաջորդէ Տարեցոյց մի, կամ յատկապէս խորագրեալ Տանոշտերացոյց. յորում երկրիս զանազան կողմանց համար՝ բարւոյ կամ չարի գուշակութիւնք կ'աւանդին ըստ իւրաքանչիւր փոփոխման արեգական ընթացից ի կենդանակերպս: Այս զուլակութեանց էջերէն միոյն վրայ (թուղթ ժք. ը) լուսանցից մէջ կը

1. Այս Աղբարքի քանի մի թերթերու, անշուշտ յատուկ գիտաւորութեամբ, մի կողման խորագիրք և զարգացիրք կարմիր թանաքով տպուած են, և միւս կողմանն սեւ թանաքով: Այս է պատճառն որ վերոյիշեալ տպագրական նշանն Աղբարքի մէջ կարմրագոյն տպուած է, իսկ Ուրբարագրոց մէջ սեւագոյն:

2. Էջերու կոչումն նորագոյն ժամանակաց ձեռքով գրոշմուած թուերու համեմատ է, և ոչ թէ տպագրուած:

կարդանք ընտիր հին բոլորագրով գրուած. « Այս Ազ-  
 թարքս Մուրատինն է » . որ անշուշտ մատենին հին  
 ստացողաց մին պէտք է եղած լինի, նման վերոյիշելոյն  
 խոճայի :

« Տանուտէրացուցին կը յաջորդէ Ամնացոյցք ամենայն  
 եղականաց, որք նախընթացին նման բարի ու չարի  
 գուշակութիւնք են երկստասան ամսոյ վրայ բաժանուած,  
 և կը ձգի մինչեւ յ'էջ 167 (թուղթ ժե. գ.) յորում  
 կը սկսի կարմրադեղով նոր գլուխ մի՝ վերնագրովս .  
 « Ումեմն իմաստասիրի ասացեալ յաղագս լուսնին ա-  
 տուցն, որ գերազն յայտնէ » : . . . Նոյն այս երեսին  
 վրայ դրոշմուած է ձեռօք ուրիշ նոր կնիք մը՝ այլ ստա-  
 ցողի մատենին :

« Այս երազացոյց կ'աւարտի յ'էջ 177 (թուղթ ժգ. գ.) ուր կը սկսի նոր խորագրով . « Սրբոյն Կիւրդի հայ-  
 րապետին ասացեալ է վասն կաղանդաց թէ զինչ լինիցի՝  
 եթէ կաղանդն ի կիրակի լինի », և այսպէս եթէ երկու-  
 շարթի, եթէ երեքշարթի, . . . մինչև ցշարթ : . . .

« Յաջորդ գլուխն՝ յ'էջ 178 (թուղթ ժգ. գ.) կը խո-  
 րագրուի . « Վասն աստեղաց ցոլանալոյ » և յաւելուածն  
 « Յաղագս շարժման » (իմա՝ գետնաշարժից), « որ են  
 ցուցակ կամ նշանակք բարւոյ և չարի » . ինչպէս և  
 եօթնեկին ամէն մէկ աւուրց մէջ ծնած սողայոց համար  
 գուշակութիւնքն . և « Յաղագս ամսոց և երկնիցն շարժ-  
 ման » գլուխն, որ կ'աւարտի յ'էջ 194 (թուղթ ժե. դ.) :

« Մինչեւ ցայսլայր յիշածներս գրքին երկու երրորդ  
 մասը կը բռնեն . մինչեւ 194 հրես, յորում կը սկսի  
 Բժշկարանն Ճալինոս (Գալիանոս) հաքիմի՝ խորագրաւ .  
 « Բժշկարան և հաքիմարան ըստոյգ և զարմանալի Մեծին  
 Ճալալիոս հաքիմին արարեալ » . յէջ 296 (թուղթ իդ. ե)  
 կ'աւարտի և բժշկարանն և մատեանն՝ վերոյեղեալ  
 տպագրատան նշանաւր :



վեշտասաներորդ դարուն առաջին կիսուն՝ երկու հոշակ-  
անուն եւրոպացի արեւելագիտաց կը հանդիպինք, յորոց  
մին իտալացի և միւսն գաղղիացի, և իրենց թողուցած  
երկասիրութեանց մէջ կը տեսնենք հայկական լեզուի  
ուսումնասիրութեան հետ, նաև նոյն լեզուի տպագիր  
տառից գործածութիւն: Ասոնց մէջ իտալացին է Թեոֆիլո  
Սմերոսիոս՝ փաւիացի, Ալպանէզէ կոչուած ազնուատոհմ  
գերդաստանէ, ծնեալ ի 1469, յուստէ լատերանեան  
կանոնիկոսաց, և ի Լեոն Ժ քահանայապետէ Պոլոնիոյ  
համալսարանին ուսուցիչ անուանեալ ասորի և քաղզէացի  
լեզուաց և դպրութեանց: Վախճանեցաւ ի 1540:

Իրեն կենսագիրք (Մացցուբելլի և այլք), հրաշալիք  
մը կը ստորագրեն զինք յիշողականի, և անշուշտ չա-  
փազանցութեամբ կը յաւելուն՝ թէ զեռ եւս հնգետա-  
սանաւեայ՝ գրութեան ոճոյ ընտրութեամբ կը հաւասարէր  
իտալացի, լատին և յոյն դասական մատենագրաց: Բայց  
ինքն Թեոֆիլո իր գրոց մէկուն մէջ, ի Ներածութեան  
քաղդէական, ասորի և հայ լեզուաց՝ անկեղծաբար կը  
խոստովանի թէ իր առաջին ուսուցիչներէն խիստ անկա-  
տար հմտութիւն մը ստացած է հին լեզուաց. և թէ  
անոնց ուսմամբ զբաղելու գլխաւոր առիթն եղած է՝  
Յուլիոս Բ քահանայապետին հրաւիրանօք սկսած և Լեոն  
Ժ ժամանակ շարունակուած ընդհանուր ժողովոյն ատեն  
հանդիպած զէպք մը, երբ քանի մը եթովպացի և ա-  
սորի-քաղզէացի քահանայք փափաքեցան որ հոգեւոր  
իշխանութենէ թոյլ տրուի որ իրենց սեպհական լեզուովն  
ու արարողութեամբ կարենան պատարագել: Հռովմ ուզեց  
որ նախապէս իրենց պատարագամատոյցը քննուի. և թէ  
այդ գործ Թեոֆիլոսի յանձնուի, իբրու տեղեկագունի ա-  
րեւելեան իրաց և լեզուաց: Լատերանի կանոնիկոսը ոչ

անծանօթ իր անբաւականութեան առ այդ, վրան դրուած վստահութիւնը արդարացընելու համար՝ մարոնի քահանայի մը առաջնորդութեամբ անոնց ուսման հետեւելով, քիչ ատենի մէջ կարծուածէն աւելի յառաջադիմութիւն ըրաւ: Լեւոն քահանայապետին մահուընէն ետքը՝ Թեաէոս իր հայրենիքն դառնալով, զբաղեցաւ պատրաստուիլ՝ քաղդէական սաղմոսարանի մի տպագրութեան, յորոյ ի սկիզբն կ'ուզէր յառաջաբան տեղեկութեամբ ճաշակ մի ընծայել ուսումնասիրաց արեւելեան լեզուաց վրայ, որք զեռ եւս անծանօթ կամ քիչ ծանօթ էին յԵւրոպա. և արդէն հարկաւոր եղած տպագրութեան տառք ձուլուած էին, երբ 1527ին բռնադատուելով երթալ ի Հռաւեննա, ի նմին ժամանակի աւարեցաւ Փաւիա, և ծանր ծախքով իր հաւաքած ձեռագիրք՝ յաղթողաց ազահութենէն չկրցան զերծանիլ. որով Թեաէոսի սիրտը կոտրած՝ չուզեց միւսսոնգամ դառնալ ի Փաւիա, այլ գնաց ի Ռէճճիոյ և անաի ի Ֆերրարա, ուր զիպուածով գտաւ հնամաճառի մը քով տպագրութեան համար պատրաստած իր քաղդէական սաղմոսարանը: Միւս անգամ ձեռք առաւ զայն հրատարակելու մտածութիւնը. բայց յառաջ ուզեց ի լոյս ընծայել ներածութիւն մը, կամ արեւելեան լեզուաց, որովք զբաղեւ էր՝ ուսումնասիրութիւն մի, որ նախ սկսաւ հրատարակուիլ ի Ֆերրարա, և ապա աւարսեցաւ ի Փաւիա, ուր փոխադրուեւ էր եկեղեցական աւագութեամբ: Գրքիս խորագիրն է *Introductio in Chaldaicam linguam, Syriacam atque Armenicam, et decem alias linguas*, և այլն. յորում աւելի իրեն ծանօթագոյն ասորի, քաղդէական և հայ լեզուներով պարապելով, երկարօրէն կը խօսի, աւելի կամ նուազ հմնութեամբ, մեր լեզուի և անոր քերականութեան նկատմամբ, և հետեւաբար մէջ կը բերէ նոյն լեզուով ու անոր տպագիր տառերով ոչ միայն այլեւայլ ստղեր, այլ նա և քանի մը էջ հատուածներ, բաւական ճաշակով և ընտրու-



Թեամբ յերիւրած և ձուլուած տառերով, յորոց ճաշակ մը կ'ուզենք նմանահանութեամբ մեր ընթերցողաց աչքին դիմաց դնել, իբրու մեզի ծանօթ առաջին հայկական տպագիր տառք: Ոչ ոք յառաջ քան զնա ունեցեր էր

Երանի աղքատաց Հոգով, զի հոցա է արքայո՞ւ  
Թաին Երկնից. Երանի սգաւորաց, զի հոքա  
միսի(Թարեսցին. Երանի Հեզոց, զի հոքա ժառ  
անգեսցեն զԵրկիր. Երանի որ քաղցեալ և ծառ

իրեն նման արեւելեան տառից ճոխ հաւաքում մը. և իրեն այցելութեան եկող հետաքրքիր բանասիրաց կը բաշխէր այլևայլ լեզուաց գրուածներ: Այս բարեկամաց թուոյն մէջ էր նաև փոսթէլ գաղղիացին:

\*  
\* \*

Բազմարկածեան կեանք ունեցող անձ մ'էր փոսթէլ, ծնեալ ի 1510 մերձ յԱւրանշ Գաղղիոյ. սիրող ուսմանց և հետաքնին հետամուտ նորութեանց. և այդ փափաքով վառուած՝ պատեհութիւն ունեցաւ 1537ին Գաղղիոյ կողմանէ ղրկուած պետական անձի մը ընկերանալով, երթալ մինչ ի Պոլիս, անտի ի Բուռնաստան, ի փոքրն Ասիա և Սիւրիոյ մէկ մասը: Զբաղեցաւ այն կողմերու ժողովրդոց լեզուաց ուսմամբ, և ունեցած զրամն ծախեց հին ձեռագիրք ստանալու: Դառնալով ապա յիստալիա, ծանօթացաւ Թեաէոս Ամբրոսիոսի հետ, որ և ընծայեց նման տէրունական աղօթքը հայ ու քաղղէական լեզուով, ու արեւելեան քանի մի ազգաց տառեր: Փարիզ հասնելով՝ ետեւէ եղաւ տպագրութեամբ ընծայել հասարակաց՝ ճառ

նապարհորդութեանցը մէջ ձեռք ձգած այբուբենից վրայ տեղեկութիւն մը. բայց որովհետեւ անոնց պատկանաւոր իւրաքանչիւր լեզուաց տառք՝ շատերը կը պակսէին, չկարենալով անոնց ձուլման համար կարեւոր հայրերն ու մայրերը շինելու բաւականութիւնն ունեցող ճարտար արուեստագէտներ գտնել, ստիպուեցաւ Փոսթէլ փայտի վրայ փորագրել տալ. և այլ կերպով կրցաւ տպագրել հետեւեալ խորագիրն ունեցող երկասիրութիւնը. *Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum, introductio ac legendi modus longè facillimus*, ի 1537, ամփոփեալ յ'75 էջս: Այս երկոտասան լեզուաց մէջ է նաև հայերէնն: Բաւական հետաքննութեան արժանաւոր գրուած մը, որով կը ջանայ ապացուցանել թէ ամենայն լեզուք՝ նոյն իսկ յոյն և լատինականն՝ եբրայականէն առաջ կու գան: Թեոսէոսի ալ օրինակ մը այս գրքէն ընծայ ղրկած է հեղինակն, ինչպէս իրարու մէջ եղած թղթակցութիւնք կը նշանակեն: Ֆրանսուա Ա. թագաւոր Գաղղիոյ, մեծ համարում ունենալով Փոսթէլի վրայ՝ առաջարկեց իրեն դառնալ յարեւելս, խոստանալով 4000 սկուտ արեւելեան գրչագրաց ստացման համար: Յանձնառու չեղաւ նա ղրուած պայմաններուն. բայց յետոյ ուրիշ առթիւ կրկին դարձաւ յարեւելս, և շատ ձեռագիրներ ձեռք ձգեց. զորս յետոյ կարօտութեան պատճառաւ ստիպուեցաւ վաճառել Փարիզու և Գերմանիոյ մատենադարանաց: Թեոսէոսի մահուընէն ետքը դառնալով ի Փաւիա, ուզեց գնել իրեն սեպհականութիւն արարացի տառերը. բայց որովհետեւ պահանջուած գինը հատուցանելու կարողութիւն չունէր, առաջարկեց որ ի համալսարանի քաղաքին ուսուցչութիւն ընելով ձրի՝ վճարած համարուի. յետոյ անցնելով ի Քրէմոնա՝ ճարտար արուեստագիտի մը յանձնեց նոյն տառից հայրերը շինել, և այնպէս կը յուսար տպագրել Նոր կտակարանը:

## ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՆԻԴՈԿԻԱՑԻ ԱՔԳԱՐԷՆ ՄԻՆՁՆԻ ԱՆՑԵԱԼ ԴԱՐՈՒ ՍԿԻՁԲԸ

Հայ տպագրութեան պատմութեան երկրորդ շրջանը կը բանան Միքայէլ կաթուղիկոս, և իր ուսումնասէր ջանիցն և փափաքին գործադիր՝ Եւդոկիացին Աբգար, իրեն աշխատակից ունենալով զորդին զՍուլթանշահ:

Միքայէլ՝ սրբոյ Լուսաւորչին հայրապետական աթոռ կը գրաւէ յամս 1547—1556: Այնպիսի դարու և աւտենի մը մէջ՝ յորում ազգերնիս քաղաքական իշխանութիւնը կորուսած, եկեղեցական նուիրապետութիւնն կը յուսար իր աղիտից և թշուառութեանց դարմանը, տաւառաբաղդաբար այդ հոգեւորական իշխանութեան ամէն հնաւոր ջանքով և մտադիր խնամովքն ալ, փափաքելի բարեկեցութեան վիճակի մը մէջ չէր գտնուէր: Անդադար պատերազմունք և աւարառութիւնք զբոլանգակ երկիրն ահաբեկած և սասանեցուցած էին, և ամենուրեք տարածուած նաև նիւթական կենաց ոչ ապահով դրութիւն մը:

Այսպիսի դիրքի մը մէջ էին այն ժամանակաց Հայոց հայրապետներն, եկեղեցականութիւնն, և իրենց խնամոց յանձնուած հօտն և աշխարհ:

Չենք գիտեր թէ ի՛նչ առթիւ Միքայէլ կաթուղիկոսի սրտին մէջ յլացաւ խորհուրդ՝ տպագրութեան արուեստի բարգաւաճանաց ի մերում աշխարհի: Հաւանականաբար արդէն նախընթաց շրջանին մէջ մեզմէ յիշատակուած քանի մը անձանց ջանքերն և արդիւնք անծանօթ չէին իրեն, և անոնց անյաջողութեամբն իսկ կամ փափաքելի և յուսալի արգասիք չտալովն ալ՝ թէ՛ իր և թէ՛ այլոց ուսումնասիրաց մտադրութիւնն գրաւած. որոնք գիտէին

Թէ շատ անգամ առաջին փորձերու անյաջողութիւնք՝ երաշխաւորութիւն մը կրնան ըլլալ բարոյ յապագային . և թէ գծուարութեանց առջեւ՝ լքանիլն ու վհատիլը՝ մեծ մարդոց և մտաց յատուկ չէ : Այս դասու անձանց կը պատկանէին կաթողիկոսն , և իրեն մտածութեանը հաղորդ և գործակից Եւդոկիացին Աբգար :

Անշուշտ՝ իրենցմէ հեռաւոր Եւրոպայի մէջ տպագրական արուեստին կատարելագործութեամբ յառաջ եկած բազմապատիկ և բազմապիսի արդեանց և օգտից չէին կրնար բոլորովին անտեղեակ ըլլալ . և վաճառականութեան և առուտորի համար արեւմուտք գացող և դարձող ազգայինք՝ եւրոպական վաճառուց հետ այդ լուրերն ալ կը բերէին անտարակոյս : Օր ըստ օրէ գրչագրաց նուագութեան , և նորոգ ընդօրինակութեանց համար կարեւոր ծախուց կարօտութիւնն՝ և ազգին աղքատութեան պատճառաւ գրչաց և ընդօրինակողաց նուագութիւն աւելի զգալի էր մեր աշխարհին համար : Տպագրութեան արուեստը ի Հայաստան մտցընելն ու զարգացընելն , մեծ դիւրութիւն մը մատուցանել էր ուսմանց և դպրութեանց յառաջադիմութեան :

Այս նպատակին հասնելու համար՝ Միքայէլ կաթողիկոս մտածեց՝ հնարագէտ ու ճարտարամիտ անձինք զրկել յԵւրոպա , որպէս զի հմտանան այն արուեստին , և թէ ինչ միջոցով կարելի էր անոր մուտքը դիւրացընել ի Հայաստան :

Իր ընտրութիւնն ինկաւ՝ Եւդոկիացի Աբգար անունով անձի մը վրայ :



Մեր պատմութիւնը ուսումնասիրողաց անծանօթ չէ՝ որ Ռուբինեան հարստութեան գրեթէ առաջին ժամանակներէն՝ սկսած էին Հայոց յարաբերութիւնք ընդ

արևմտեայս . որոց թագաւորք և իշխանք յաճախ խաչակիր զօրաց արշաւանաց պատճառաւ՝ իրենց զօրաց բանակներուլ անցեր էին ընդ Հայաստան , զինուց յաջողութեան կամ ձախողանաց միջոցներուն՝ յիշխողաց և ի ժողովրդեանէ նոցա՝ սէր , բարեկամութիւն , օգնութիւն և կարեկցութիւն տեսեր էին , և փոխարէն՝ ինչուան արքունական թագ և իշխանական գաւազան անոնց ընծայեր :

Մասնաւոր մտադրութիւն և գորուլ ցուցեր էին մերազգեաց նաև Հռովմայ քահանայապետական աթոռոյն վրայ բազմող հայրապետք :

Զեռուընիս ունինք նամակներ , ծանրակշիռք և մեծ գնահատութեան արժանաւորք , նաև քաղաքական տեսակէտով , փոխադարձ վստահութեամբ զրուած և ընդունուած ի Ռուբինեան թագաւորաց մերոց և ի հայրապետաց առ քահանայապետս Հռովմայ , և անոնց կողմանէ տրուած պատասխանիք կամ զրաւոր յանձնարարութիւնք առ քրիստոնեայ թագաւորս Եւրոպիոյ , խօսքով կամ միջնորդութեամբ , երբեմն նաև զրամական տրօք և հարկ տեսնուած ատենին՝ նաև զինուք , ժամանելու յօգնութիւն վերահաս մահուան վտանգի մէջ գտնուող ազգի մը եւ ժողովրդի :

Սակայն ամէն ջանքերով ալ կարելի չեղաւ այդ անկումը խափանել , և Միքայելի հայրապետութեան ժամանակ՝ արդէն կատարուած իրողութիւն մ'էր այն , և Հայաստան՝ ամէն իրեն զրացի և սահմանակից ազգաց համեմատ՝ ինչպէս ունեցեր էր իր փառաւոր կեանքը , պիտի ունենար նաև անոր պակասութիւնը . պատմութեան անհրաժեշտ օրէնքէն չէր կրցած զերծ մնալ : Այն վիճակին մէջ՝ գէթ զոյութիւնը պահպանելու համար ստիպուած էր ոչ լոկ իր վրան իշխողաց սէրն ու վստահութիւնը , այլ նաև քրիստոնեայ արևմտեան ազգաց մտադրութիւնն և բարեկամութիւն հրաւիրել :

Այսպիսի փափուկ և խոհական պաշտաման և զործայ սահմանուած կ'երենայ Աբգար :

\*  
\* \* \*

Ուրիշ շատ անգամ զուրցուած և կրկնուած է , թէ ինչպէս Աբգարու մեծարոյ և երախտագիտութեան արժանաւոր անունը միայն կայ ազգային պատմագրաց և յիշատակագրութեանց մէջ , առանց որոշակի և փափաքելի տեղեկութիւն մը տալու իւր անձին վրայ :

Կ'ըսուի թէ նշանաւոր անձնաւորութիւն մը ըլլայ՝ իր ազնուական սերնդեամբ և տոհմիւ , և նոյն դարուն և իրեն ժամանակակից անձինք ի Հռոմ՝ կը վկայեն իրեն համար թէ յարքունի ցեղէ յառաջ եկած ըլլայ . և յանուանէ Ստեփանոս Ռոշքեան իր ժամանակագրականաց մէջ կ'ըսէ . « Պարոն Սէֆէր Աբգարեանց , ի զարմէ թագաւորացն Հայոց , եկեալ ի Հռոմ՝ զեսպան Հայաստանեայց » :

Այս վերջին խօսքէն յայտնի կ'ըլլայ թէ որպիսի՝ պաշտամամբ կը զրկուի նա ի Հռոմ ի Միքայէլ կաթողիկոսէ , որոյ ձեռքը կու տայ թուղթ մը այնպիսի տառերով և լեզուով , որոց ընթերցման և իմաստից խելամոտութեան՝ միայն ինքն զեսպանն , կարողութիւն և գիտութիւն ունէր :

Չենք կրնար ըսել թէ ինչ էր այդչափ խնամքով Աբգարու յանձնուած թուղթ , և որպիսի՝ բովանդակութիւնն . Հռայնալի և ոմանք յարեմտեան մատենագրաց՝ կրօնական կերպարանք կու ստան անոր , և զայն ամբողջ մէջ կը բերեն : Բայց այդ ենթադրուած գրուածին վաւերականութիւնն ստուգելու համար՝ աւելորդ է ըսել թէ լոկ խօսք և աւանդութիւն բաւական չեն կրնար համարուիլ՝ յամենայնի յիշատակարանաց ստուգութիւն փընտռուած դարուս մէջ : Փափաքելի է պատմական ստուգութեանս համար՝ որ ինչուան հիմայ զժուար հետա-

զօսելի, և ներկայ սրբազան քահանայապետին Լեւոնի ԺԳ լուսամիտ վեհանձնութեամբ՝ ուսմանց և ուսումնասիրաց համար բացուած Վատիկանեան զիւանաց մէջ գտնուի անոր սկզբնապիւրն կամ զեւսականութեան յիշատակութիւնն և նպատակը: Քանի որ այդ գիւտն եղած չէ, ենթադրութեամբ միայն կրնամք յառաջ բերել՝ թէ ի հակառակասիրաց ումանց և յանխորհուրդ բարեկամաց՝ հայ ազգի և եկեղեցւոյ վրայ այլ և այլ ոչ ուղիղ, կամ թերուղիղ և երբեմն նաև իրարու հակասական տեղեկութիւնք հասած ըլլալով յարեմուտս և մինչև յաթոռն առաքելական, Միքայէլ կաթողիկոսի զեւսականին ձեռօք՝ այնպիսի տեղեկութիւնք և վաւերականք ներկայացան, որ շատ տարակոյսներ կը փարատէին, ամբաստանութիւններ կը ցրէին, և նոր լոյս կը ծագէին մինչև նոյն ժամանակներն յուզուած խնդրոց վրայ. և սրբազան քահանայապետին կողմանէ բերնով, թերեւս նաև գրով, այլ և այլ հարցումներ կ'ըլլային առ Աբգար, և որոց պատասխաններն են Աբգարու կողմանէ տրուածներն: Մտազիր ընթերցողն պէտք չունի անպրադարձութեան, թէ ինչպէս համաձայն և համամիտ են անոնք նախընթաց նման առիթներու մէջ ուրիշ ազգային հայրապետներէ տրուածներն:

Հայրազոյթ և սիրալիր ընդունելութիւն մը եղաւ կաթողիկոսական պատգամաւորին, և կ'երևի թէ առանձինն մտադրութեան արժանաւոր սեպուեցան իր առաջարկութիւնք: Կրկին Պիոս հայրապետք, չորրորդն և հինգերորդ, ընդարձակ Հոգեւուն մի տունին Հայոց՝ ուր քանի մի տարի մնաց Աբգար իր Սուլթանշահ որդւով, և զեկեղեցի սրբոյն Մարիամու Եգիպտուհւոյն, նախկին տաճար Առնաբազդի, հնոյն և հեթանոս Հռովմայ ամբողջ մնացած սակաւաթիւ հոյակապ շինուածոց մին, ուր ցայսօր յախտնական քնով կը հանգչին բազմաթիւ ազգայինք, ինչպէս կը յայտնեն իրենց տապանաբարինք:

Բոլորովին նոր չէր այս ընդունելութիւնս ի Հռոմ  
Հայոց համար, ուր մերքն դարերով յառաջ արդէն ծանօթ  
էին իրենց ունեցած վանքերովն և միանձամբք: Դեռ  
մեր օրերը երեւան ելած անտարակուսելի հնութեան  
յիշատակարաններ, դարերու՝ հաւատարմութեամբ իրարու  
աւանդած մահարձանք և արձանագիրք կը ցուցնեն զայն  
անդստին ի մետասաներորդ դարէ, առանց ուզելու անկէ  
ալ յառաջ վեր ելլել, և ինչուան քրաստոնէութեան առա-  
ջին դարուց գետնադամբանաց մէջ:

Թէ ռըչափ ատեն կեցաւ Աբգար ի Հռոմ, որոշ բան  
մը չենք կրնար ըսել, միայն՝ ինչպէս ետքը պիտի տես-  
նենք, իր Սուլթանշահ որդւոյն հետ ի վենետիկ եր-  
թալէն ետքը, սա միւսանգամ վրան ժամանակ անցնելէն  
ետքը դարձաւ ի Հռոմ, և հոն հայկական տպագրու-  
թեան գործով զբաղեցաւ. ասանկ ալ իրենց ցեղէն տէր  
Բարթուղիմէոս քահանայ մի, որոյ մէկ յիշատակարանը  
կը գտնուի 1600 թուականաւ թէ « Ես Տէր Բար-  
թուղիմէոս Աբգարի ազգէն և աստուածաբան քահանայ,  
մտայ այս մեր ազգին տան հովուապետ և խոստովա-  
նահայր. և էր թուին Ռի, հրամանաւ Եղեմենթոս Ը  
սուրբ փափին. բաւ է »: Նոյնպէս ի կողս զրքի մը իւր  
ինքնագիր ստորագրութեան հանդիպած ենք ի լատին և  
ի հայ. թէ Ego Bartholomeus Abagarus, nationis  
Armeniorum de Urbe penitentiarium ab auc-  
tore donum accepi; 1617. ի ձեռաց վարդապետին  
պարգեւս առեալ տէր Պետրոսին, որ էր Սուրար? սահ-  
մանողին »:



Կամ Միքայէլ կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ,  
և կամ Աբգար Եւրոպա գտնուելուն պատեհաւ ուզե-  
լով օգտուիլ և օգտակար ըլլալ ազգին, ետեւ եղաւ յուսումն  
և ի ծանօթութիւն արուեստի տպագրութեան, որպէս զի



յետոյ կարենայ ծառալել յազգին : Այս բանիս հետամուտ եղած կ'երևի ի Հռովմ. բայց չկրնալով այն յաջողութիւնն ու զիւրութիւն ունենալ՝ ինչ որ իրմէ ետքը իւր որդին , բռնադատութեցաւ երթալ ի վենետիկ , թերեւա աւելի հարտար արուեստաւորք գտնելու ակնկալութեամբ , կամ ազգայնոց բազմութիւն գտնուելուն ի քաղաքին , յորոց անշուշտ նիւթական օգնութիւն ալ կ'ակնկալէր իր այդ ձեռնարկին յաջողութեան համար :

1565ին ի վենետիկ տպագրուած Սաղմոսարան մի կայ դիմացնիս , պակասաւոր ի սկիզբն և ի վերջ , որ թէպէտև ինչպէս ըսինք , ի վենետիկ դրոշմուած՝ բայց և ոչ ի միծի մատենադարանի քաղաքին կը գտնուի անկէ օրինակ մը , ոչ ի Հայտանն և յեկեղեցւոյ և ոչ այլ ուրեք , այլ միայն թերի և անկատար օրինակ մը ի մեր գրատան , և ամբողջն ի Միլան՝ յամբրոսեան մատենադարանի , յորում հետևեալ տեղեկութիւնները կը զըտնեմք : Գրոց ճակտի տեղ՝ դէմ առ դէմ երկու իջից վրայ՝ կրկին պատկերք կան . ի միումն սրբազան քահանայապետն Հռովմայ բազմեալ ի զահոյս , քովը երեք ծիրանազգեաց կարդինալք և եպիսկոպոս մի . երկու ուրիշ անձինք ալ հայկական զգեստիւ . մին մօրուաւոր ծերունի , միան երիտասարդ : Այս իւրաքանչիւր անձանց անուանք նշանակուած են լատին տառիւք . Pius IV. Card. Amalius, Card. Borromeus. Epis. Alior Dibello, և սպա թուականն M.D.LXV. ի հանդիպոյ դրուած պատկերին վրայ կը տեսնուի վենետիկոյ դուքս մը խորհրդականաց ժողովոյն մէջ , և իրեն ներկայութեանը հայազգի անձ մը՝ իբրև արտունութիւն կամ հրաման մը խնդրելու զիւրքի մէջ , և վրան լատին գրով մակագրութիւն . Venetia... Hieronymus Priulius. Marcanton Armeno Abaghar. և թուականն M. D. LXV. Պատկերներուն տակն դրուած է հետևեալ տեղեկութիւնն հայագիր և հայալեզու . « Ի թիւականիս

Հայոց Ռ. Ժ. Դ. ամին ես թոխատցի Աբգար դպիրս՝  
խնդրեցի զայս նոր գիր. ի Հում ի Պետրոս (= Պիոս)  
փափուն, և երեստ հրաման շինելու, բարեխօսութեամբ  
այս կարտինալաց և այս եպիսկոպոսիս. և իմ գրայմիտ  
Սուլտանշայ որդւոյս: Եւ եկեալ ի գեղեցիկ նաւահանկիստ  
մայրաքաղաքն որ կոչի Վանատիկ, ի Թագաւորութեան  
Ելերեմոն դուճին. և շինեցաք զայս նոր գիր. և զայս  
փոքր մեկնիչս սաղմոսաց »:

Այս կրկին նկարուց մէջ՝ երկու այլևայլ դիպաց յիշա-  
տակութիւն կամ պատմութիւն կ'ակնարկուի. մէկը հրա-  
մանի՝ միւսը գործաւորութեան: Հրամանն կամ թոյլտու-  
ութիւն ընդունելու համար՝ հարկ մը չենք տեսներ ինչուան  
Հռովմայ քահանայապետի դիմել, աղաչաւոր ու միջնորդ  
ծիրանաւորք փնտռել, մինչ օգտակար ձեռնարկ մը կար  
և հաւասարապէս ամենուն փափաքելի: Հաւանական  
կ'երևնայ թէ մանաւանդ նիւթական նպաստի մը կա-  
րօտութիւն կար, և արուեստին հմուտ անձանց. և կ'ե-  
րևնայ թէ նպաստի խնդիրն յաջող ելք ունեցած պիտի  
ըլլայ. հակառակ դիպուածի մէջ հարկ չկար ծախք ընել  
և այն պատկերը գնել ի գիրսն:

Մէկ պատկերին մէջ կ'երևնայ սրբազան հայրապետն  
Պիոս, որոյ ներկայացած է հայ պատգամաւորութիւնն  
իրեն խնդիրքով: Մենք արդէն ըսինք թէ Հայոց համար  
սեպհական հոգեսուն և եկեղեցի տուած էր նա, և որոյ  
դռներէն մէկուն վրայ ցայսօր կը կարգացուի իր բարերար  
անունն և գործը. միւս ծիրանաւորքն և եպիսկոպոս՝  
Հայոց ազգի խնամակալք և պաշտպան կը թուին. որոց  
միջնորդութեամբ կը յուսայ անշուշտ Աբգար՝ մինչ ի  
զահն քահանայապետական հասցընել իր խնդրուածոց  
նիւթն և աղերսին ընդունելութեան վստահութիւնը:

Հաւանականաբար հրամանն ու պաշտպանութիւնն կը  
տրուի. բայց Աբգար ճարտար արուեստագիտաց չկարենալով  
հանդիպիլ, կ'անցնի ի վենետիկ. ժամանակին, ինչպէս

արդէն յիշեցինք, անուանի և մեծ շահաստան քաղաք մը իւր ուժովն, հարստութեամբ և արուեստից համեմատական յառաջադիմութեամբ: Այս երկրորդ պատկերին մէջ՝ Աբգար և Սուլթանշահ յանդիման կ'երեւնան Փրիուլի Հերոնիմոս տոժին, հրաման ընդունելու իրմէ Սաղմոսագրոց տպագրութեան: Հետաքննական է որ Վենետիկոյ դիւանաց մէջ, ուր ամէն հրամանագիրք և արտունութիւնք մանր և տեղնիտեղը արձանագրուած կը պահուին, այս մեզի համար կարեւոր արտունութեան յիշատակութեան հետքն անգամ մնացած չէ կամ կորսուած է: Եւ սակայն, կարծես թէ առաձինն նշանակուելու արժանաւոր դէպք մ'էր այն իրենց համար բոլորովին անծանօթ՝ արեւելեան լեզուով տպագրութեան առաջին անգամ տրուած թոյլատուութեան մը՝ հասարակապետական կառավարութեան կողմանէ, որ այնչափ խղճամիտ և վախկոտ էր յայսմ մասին. մինչ դեռ կեցած են յունական լեզուով եղած տպագրութեանց համար տրուած հրամանագիրք:

Ի վերջ գրոցն հետեւեալ յիշատակարանն կը դնէ Աբգար. «... Կազմեցաւ, կ'ըսէ, սուրբ երգարանս Դաւթի լաւ և յընտիր աւրինակէ Գառնեցոյ վարդապետի, ի թուականիս Հայոց ՌԺԷ, մայիս ԺԷ. աւրն ուրբաթ. ԺԲ ժամի... Առ ոտս Մեղքիսեղեկ եպիսկոպոսին, ի մայրաքաղաքն Վանատիկ, ընդ հովանեաւ սուրբ Մարկոս Աւետարանչին, ի Հայոց հոգեսուսն, ի ժամանակ Սիմֆի... Յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զաւխտողքս սորա, զառաջինք և զմիջինք և զվերջինքն. և Աստուած յիշէ զձեզ իւր միւսանկամ գալուստն... Ամէնն ԲՃԿԲ թուիտ է. ամէնն կոխած է՝ և իսկի գրչագիր չիկայ ի գիրքս. բաւ է »:

Մեր ընթերցողաց աչքին առջև դրինք էջ մը սոյն տպագրէն, զաղափար մը տալու գրոցը ձեին, ու ընդհանրապէս տպագրութեան ճաշակին, որ իրաւամբ ընտիր կրնայ համարուիլ՝ ժամանակին արուեստական յառաջա-



Աբգարեան այս առաջին տպագրութիւն , ինչպէս ըսինք , եղած է ի 1565—6 :

Տպարանի անուն ուր զրոշմուած է՝ չենք գտներ . հաւանականաբար իր նշանագրոշմն է հետեւեալը .



Երկու տարի ետքը զԱբգար և իր ընկերակիցքը փոխադրուած կը գտնենք ի Կոստանդնուպոլիս :

Ճէվահիրճեան Մաղաքիա զպիր՝ կ'աւանդէ իր ձեռագիր ժամանակագրականաց մէջ . « ՌԺԶ (=1567) ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Միքայելի ԻԱ ամի կաթուղիկոսութեանն , ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս , յերկրորդի ամի թագաւորութեանն Օսմանցւոց սուլթան Սէլիմի , և ի չորրորդ ամի պատրիարքութեան տէր Յակոբ րաբունապետի Կոստանդնուպոլսոյ , առ ոտս Յուհաննէս եպիսկոպոսին ընդ հովանեաւ Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցւոյն Հայոց՝ եղև ստամփայ , այսինքն պատմայգիր . և տպեցաւ փոքր Գերականութիւն տղայոց , ձեռամբ ան-

արժան կնքագիր դպրի մերս Յոդորին » : Յաջորդ տարւոյն մէջ ալ այսպէս կը նշանակուի. « ՌԺԷ. ի Կոստանդնուպոլիս նոր ստամբուլի գիր սահմանեցին ի հայրապետութեան Տեառն Միքայելին Էջմիածնի և ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպոլսոյ տէր Յակոբին , ընդ հովանեաւ Սուրբ Նիկողայոս եկեղեցւոյն , ձեռամբ Խորվիրապցի Առաքեալ արեղային , արհեստագործութեամբ Աբկար դպրին և իւր թագազարմ Անտոնինոս Սուլթան սարկաւագին , որոյ գրութիւն տպեալ Տօնացոյցս յառաջ բերին » :

Կ'երևնայ թէ Մաղաքիա դպրի այս խօսքերը նոյն գրոց յիշատակարաններէն առնուած ըլլան : Փափաքելի էր զանոնք ունենալ , որով թերեւ կարելի կ'ըլլար մեզ ընդարձակագոյն և աւելի գոհացուցիչ տեղեկութիւններ տալ այս գրոց վրայ : Փոքր քերականութիւն ըսուածը այլքեմարան կամ քերական կը թուի : Ի մեր մատենադարանի , ինչպէս ըսինք , չկան այդ գրքեր . չենք ալ կարծեր որ ուրիշներու քով գտնուին , բայց թերեւ յԷջմիածին կամ յԵրուսաղէմ և կամ ի Լիւնոնոյ : Ուրիշներէ ալ տրուած տեղեկութիւնք՝ հաւանականաբար Չամչեան պատմագրութեան հետևողութեամբ են , որոյ հեղինակն՝ մեզի նման տեսած չէր այն գրքերը :

Բաց ի Տօնացուցէ , զոր յիշատակեց Մաղաքիա , Աբգարու և իր գործակցաց համար կ'աւանդի , թէ նոյնպէս ի Պոլիս , և անշուշտ մի և նոյն տպագրատան մէջ , ի 1568 թուականին հրատարակուած ըլլան նաև Տաղարան , Ժամագիրք , Պատարագամատոյց , և յաջորդ 1569 տարւոյն մէջ նաև Մաշտոց մը : — Ազգային բանասիրական հանդէս մը , (Բազմալէպ , 1890 մարտ) , կ'ըսէ թէ « (Աբգարեան)՝ Սաղմոսին տառերով տպուած են Աբգարու ձեռնարկութեամբ ի Կոստանդնուպոլիս՝ Մաշտոց , Ժամագիրք և Պատարագամատոյց , 1562 թուին , յորոց օրինակք կը պահուին նաև ի մեր մատենադարանի » :

## ԺԱՄԱԳԻՐՔ

Աբգարեան տառիւք եղած այս տպագրութենէն՝ օրինակ մը միայն ունինք ի մեր մատենադարանի, և այն զժբաղդաբար ոչ անթերի. վասն զի գրոցը ճակատը պակսելուն յօրինակին՝ ոչ տպագրութեան թուականին, և ոչ ալ ուր տպագրուած ըլլալուն որոշ տեղեկութիւն մ'ունինք, ուստի և չենք կրնար հաղորդել մեր ընթերցողաց: Միայն ի վերջ խաղաղականի՝ Շնորհատոռ քահնաց աղօթիցն, մանրագիր տառիւք տող մի յիշատակարանի կը գտնենք՝ այսպէս. « գրեցաւ Աղաւթամասուցս. թվին. ՌԺԷ. ապրիլ ԻԷ:

Տպագրիս երկայնութիւնն է 19 հարիւրորդամ. լայնութիւնն՝ 13 հրդմ. ամէն մէկ երեսին վրայ՝ տասնունհինգ տողք. ու անոնց ալ ամէն մէկուն՝ քսան ու վեցէն քսանութ տառք ընդհանրապէս: Գլխագիրք և կարմրագիրք ունի, բայց ոչ և խորանագարդք. գուցէ ունէր ի սկզբնաւորութեան՝ առաւօտեան ժամերգութեան, որ մեր ձեռքն եղած օրինակին մէջ կը պակսի. զի առաջին թերթէն՝ թերի են առաջին և ութերորդ թուղթերն կամ չորս էջք:

Թուահամարք զրուած չեն ոչ ի ստորև և ոչ ի գլուխ իջիցն. այլ այբուբենի տառիւք իւրաքանչիւր թերթք նշանակուած ի սկիզբն և ի վերջ թերթիցն, որ ութ թղթերով և ի վեշտասան իջից կը բաղկանան, և ութերորդ թերթով կը վերջանայ ժամագիրքը:

Իննեւորրորդ կը սկսի անմիջապէս Պատարագամատոյց, առաջին երեսը ամբողջ կարմրագիր՝ սովորական սկզբնաւորութեամբ. Առեկնք արկանելոյ սպաս եկեղեցոյ. յորում՝ զգեստաւորութեան և պատարագի պատրաստութեան աղօթք ի սարկաւազատան, զոր ինք հանդերձատուռն և առանդատուռն կը կոչէ: Հետեւեալ իջին վրայ՝ խորանա-

զարդ մը կարմրագոյն, խորանի առջև բազկատարած երես առ ժողովուրդն կանգնած՝ ծերունի մը, հին օրինաց քահանայապետական պատմութեան առ և հրէական խոյր ի գլուխ, մէկ կողմը վերուստ ի վայր՝ լատին տառիւք՝ Aar-on-e, և ի միւսն նոյնպէս՝ sa-cerd-ote. իսկ զարդէն պուրս՝ նայողին ձախ կողմը՝ հայ տառերով կարմիր մանր բոլորգիր « անարոն քահանան է » . ու կը սկսի « Որ զգեցեալ ես » աղօթքն և զգեստաւորութեան մաղթանքն մի ըստ միովէ .

« Խորհուրդ խորին » : զպրաց երգն նշանակուած չէ . այլ ի մեր օրինակին հին ձեռագրով աւելցուած, ինչպէս չկան նաև ուրիշ երգերը, քահանայի գործածութեան համար միայն սեպհականուած ըլլալով պատարագամատոյցս, ուր զպրաց համար կարեւորներէն մէկ քանին, ինչպէս ժամամուտքն, դրուած են ի ժամագիրս յետ ճաշուին :

Պատարագին սկզբնաւորութիւնն այսպէս կը դրուի՝ կարմրազիր՝ ծանօթաբանելով . « Եւ յետ զգնելուն սրբութեան զգեստիցն՝ զան առաջի սրբոյ սեղանոյն և խոնարհեալ պատարագիչ քահանայն այլ առաջի քահանայիցն և սարգաւարդացն որ կան եկեղեցին » . ապա սեւագիր « Խոստովանիմ առաջի Աստուծոյ » : Եւ յետ ընդունելոյ ի միոյ ի քահանայիցն և տալոյ նոցա զարձակումն, ապա լուսցումն ձեռաց սովորական Լուսացաց սաղմոսիւ և աղօթիւքս . « Սրբեայ տէր զձեռս իմ արարութեամբ և մաքրութեամբ աւագանի շնորհաւք և մարդասիրութեամբ տեառող մերոյ . և այլն » : Ապա կարմրագիր, « Եւ սարկաւագն քարոզէ սուրբ զԱստուածայծինն : Եւ քահանայն ասէ՝ զաղաւթս զայս : Ընկալ տէր զաղաշանս բարեխաւս : Եւ երկրպագեալ երիցս անգամ : Մտանէ ի խորանն : Ապա գայ առ ընթեր սեղանոյն : Եւ տանի սարկաւագն զնշխարն ի աւագանին կողմէն առաջի քահանային . և քահանայն լացեալ զսկին և ասէ . համբարձէք իշխանք զդրունս . և զնէ զնշխարն ի մաղգմայն և ասէ :



իսկ եթէ եպիսկոպոս իցէ՝ աւագ սարկաւազն առեալ զնը-  
խարն և զնէ զմալզման : Նոյնպէս և զգինին » :

Դիտմամբ մեր նիւթէն շեղեցանք , ամենահին տպագրիս  
այժմեան սովորութիւններէ մէկ քանի տարբերութեանց  
օրինակ մը ուզելով տալ , որ բազմութիւք են յընթաց  
գրոցն , և հետաքննական կը համարուին իրաւամբ :

Երեքտասաներորդն է վերջին թերթը , որոյ ութերորդ  
թուղթը կամ վերջին երկու էջք պակասին . և թէպէտ  
Պատարագամատոյցն ամբողջ է , և արձակման օրհնու-  
թեամբ կը վերջանայ , բայց անկատար կը մնայ անկէ  
ետք զրուած

« Հայր երկնաւոր է մեզ զթած ,  
Մեզ առաքեաց զՈրդին աստուած »

մաղթանքը կամ երգը , որոյ համար ի խորագրին կը  
պատուիրուի . « Տէրոռնի օրերն յետ ոչոռնին ասեք » :  
Երգին ամբողջութեան հետ թերի կը մնայ նաև յիշա-  
տակարանը , եթէ ունէր . և որ անշուշտ մեզի համար  
չատ թանկագին պիտի ըլլար :

Տ Օ Ն Ա Յ Ո Յ Ց

Օրինակ մը միայն հին տպագրիս կը գրսնուի ի Մխի-  
թարեան մատենադարանի , որոյ վրայ հետևեալ տեղե-  
կութիւնները կու տայ Հանդէս ամսօրեայ (1890 , յուլիսի  
թերթին մէջ :

« Թէ և մատենաս , կ'ըսէ , պակասաւոր ըլլալուն՝  
տպագրութեան ժամանակին և տրպագրչի մասին՝ նոյն  
իսկ մատենէն վկայութիւն մը չունիմք , բայց որովհետև  
Մաղաքիա արեղայ ( = զպիր ? ) յիշէ հոն Աբգար զպիր  
Տօնացոյց մը տպած է , և որովհետև մեր այս Տօնացոյցն  
ճշիւ Աբգարու Մաղմոսին և Տաղարանին գիրն ու նմա-  
նութիւնն ունի , ամենեւին չի կրնար տարակուսուիլ մա-  
տենին յիշեալ Աբգարու Տօնացոյցն ըլլալուն » :

Տպագրին նկարագիրն ալ հետեւեալն է , զոր կու տայ նոյն թերթ :

« Մատեանս վեշտասանածալ է (թերթն 16 թուղթ) , էջք 8 սանդ . երկայն ու  $5\frac{1}{2}$  լայն . իւրաքանչիւր էջ 10 տող : Մինչև զ կը նշանակուի թերթերու թիւն տառերով . այնուհետև զանց կ'առնուի : Միայն առաջին թերթին մէջ նոյն գրով կարմրագոյն դրոշմեալ բազմաթիւ տողեր ունի . յաջորդ թերթերու մէջ կարմիր փունջ հետք չիկայ : Ամբողջ մասեանը մի և նոյն (տեսակ) գրով դրոշմուած է . սակայն Զատիկէն ետքը՝ որ ունի փոքրիկ վերնազարդ մը և թուշնագիր , կը տեսնուին տեղ տեղ թուումներ :

« Մեր օրինակին սկիզբէն՝ առաջին թղթէն ետև (որ կայ) , կը պակսի ութ թուղթ . իսկ վերջէն՝ ութերորդ թերթին վերջերէն սկսելով՝ կը պակսի երկու երեք թերթ :

« Մատենին մէջ՝ տպագրողին կամ հրատարակչին վրայ տեղեկութիւն ամենեւին չենք տեսներ : Որչափ կ'երեւայ , ի սկզբան դըրուած յիշատակարանին վերջն պիտի ըլլան անշուշտ , սակայն մեր օրինակին այս մասը կը պակսի :

« Առաջին թերթին առաջին իջին վրայ կայ միայն երկաթագիր Ա տառ մը , առաջին թերթը ցուցնելու համար : Երկրորդ էջն է , « Ով հանդիպի այսմ գրքիս , նա ողորմի տայ գրչիս , որ Դ արինակ գրի , և . Դ . վարպետի առջեւն գրեցի . հին արինակն . զարուծեան և զապաշխարութեան հարցներն չէր գրած և մեք գրեցաք . գրած էր ի բազում տեղիք թէ կամիս զայս աստ » : —

« Յաջորդ երեսներն կը պակսին : Իսկ բուն գործոյն մէջ՝ քանի մը տեղ տպագրիչն ինքնին կը խօսի , այսպէս . « զոր եւ ի ցուցակի » . (առաջին թերթ) . որմէ կ'երեւնայ թէ մատեանն ի սկիզբն կամ ի վերջն ցուցակ մը ունի : Դարձեալ . « խրատքն գրեալ է ի միւս կողմն » . (երկրորդ

թերթ) . « Բայց ոմանք ի ժամատուն ասեն . և մեք զայն  
եմք տեսեալ » . (Հինգերորդ թերթ) . « զմեղապարտ յիշե-  
ցէք » . (Հինգերորդ թերթ) . « ով տաւնասէրք զիտենաք  
որ ոմանք Գ ար սաւնեն զհոպեգալուստն » <sup>1</sup> :

### Տ Ա Ղ Ա Ր Ա Ն

Աբգարեան տառիւք տպագրուած Տաղարանս , որ՝  
ինչպէս կ'ըսէ զայն ծանօթացընողն , « իւր բարձր հնու-  
թեան պատճառաւ հայ տպագրութեանց երախայրեաց  
(incunables) կարգը կը դասուի » , քանի մը տարի յառաջ  
յայտնուեցաւ Կերլայի Հայոց Ս . Երրորդութիւն եկեղե-  
ցայն գրադարանին մէջ :

Այս պատուական գիւտն ընողը՝ հետեւեալ տեղեկու-  
թիւններն կուտայ նոյն մատենական վրայ (Հանդէս աւսո-  
րեայ , 1888 թիւ 8) :

« Փոքրիկ բան մըն է , բոլորը 16 թուղթ կամ 32  
երես . տպագրութիւնը շատ նախնական (primitif) է ,  
գրերը խոշոր , անձեւ և անկանոն , իսկ գիրքը՝ մեծ վեշ-  
տասանածալ : Երեսասհամար չունի ամենեկին , ոչ վերն և  
ոչ վարը , շարքն հին ձեռագրաց պէս՝ բառերը քովէ  
քով կեցած և իրարու մէջ անցած , կիսապրութիւն շատ  
ցանցառ : Գործոյն առաջին էջը՝ ոչ թէ աջէն՝ այլ ձա-  
խէն կը սկսի : Գիրքը ճակատ չունի , և կարելի է գոր-  
ծոյն մէջէն ալ (եթէ չենք ուզեր ենթադրել որ սխալմամբ  
ԼՂերն իրարու տեղ անցած ըլլան ,) թղթեր պակաս են .  
որովհետեւ մէկ ԼՂէն միւսին անցնելով քանի մը տեղ՝  
իմաստի կապակցութիւն չի տեսնուիր և ոչ իսկ մի և  
նոյն թղթին աջ էջէն ձախին անցնելով՝ կը գտնենք  
միշտ կատարեալ և ամբողջ իմաստ մը :

1. Այս ամէն ծանօթութիւնք գրչագրողին ալ կրնան ըն-  
ծայուիլ : (Ծ . Հ .) :

« Ո՞ւր տպուած է այս գրքոյկը : Ասոր որոշ պատաս-  
խան մը տալու առ ժամն կարող չենք. վասն զի, ինչպէս  
ըսինք, գիրքն ոչ ճակատ և ոչ ալ յիշատակարան մ'ու-  
նի : Գրքին 10երորդ թուղթը, կամ 19երորդ էջն՝  
այսչափս կը բովանդակէ. « ԹՎԻՆ Ռ. Ժ. Է. յունիս  
Ա գրեցաւ. ձեռամբ Ֆարմանիոյ » : Եթէ յիշեալ թու-  
երն ուղիղ են, (որովհեաւ գրքուկին մէջ տպագրութեան  
սխալներ շատ կան), յայտնի է թէ առաջիկայ մատեանը  
տպագրուած է Հայոց ՌԺ (1010) թուին, որ է Ք.  
թ. 1561 :

« Ուրեմն Արգար Թոխաթեցւոյն Սաղմոսէն 5 տարի  
յառաջ : Իսկ եթէ սոյն թուականն այսպէս չի կարգանք,  
այլ նաեւ է գիրն տպագրութեան տարւոյն տանք՝ վրասն  
պատիւ աւելցընելով, և ոչ՝ Յունիս ամսոյն, այն ատեն  
կ'ըլլայ ՌԺԷ, այսինքն 1568 տարւոյն Յունիս ամսոյն  
մէջ : Սակայն այս երկրորդ ընթերցուածն այնչափ հա-  
ւանական չերևնար մեզի, որովհեաւ Ռ. և Ժ գրերը հա-  
մեմասութեամբ իրարու մօտիկ են. վրանին զատ պատ-  
քաշ կամ պատիւ ունին և երկուքին սկիզբը ու վերջը  
կէտ կայ. ասկէ ետքը կու գայ է գիրն առանց կէտի և  
քովը « Յունիս » բառը, որ կը նշանակէ — ըստ մեզ՝  
7 Յունիսի : Յունիսէն ետքը եկող Ա գրեցաւ. մենք կը  
կարգանք՝ տպագրեցաւ : ...

« Մատենկանս բովանդակութեան, զրից, ինչպէս նա  
և տպագրութեան որպիսութեան վրայ զաղափար մը ու-  
նենալու համար, մէջէն սաղ մը դնենք ի տես ըն-  
թերցողաց : Տաղն ամբողջ երկու էջ բռնած է ի տպա-  
գրին : Մենք կ'առնունք միայն այն մասն՝ ուր գրուած  
է թուականն, և այնպիսի տառեր կը գործածենք որ քիչ  
շատ նման ըլլայ բնագրին » :

Հոս հատուածապիւր կը դնէ սաղ մը, զոր աւելորդ  
կը համարինք կրկնել աստէն. տպագրութեան տառերն  
ալ՝ Արգարու սաղմոսարանին են, որոյ նմանահանութիւնը

արդէն դրած ենք մեր ընթերցողաց առջև. թուականին համար ալ՝ մեզի հաւանական կ'երևնայ որ սաղմոսաւորանէն յետոյ ըլլայ քան յառաջ, ինչպէս նոյն հատուածը գրողն իսկ անդրադարձեր է յետոյ (Հանդէս Ամսօր. Գ. 162) :

Արգարու՝ կամ իւր տառերով եղած և առ մեզ հասած տպագրութիւն հետեւեալքը կ'ըլլան.

1. Սաղմոս, տպագրեալ ի Վենետիկ ի 1567. յորմէ օրինակ մը յամբրոսեան մատենադարանի ի Միլան, և միւս անկատար օրինակ մ'ալ ի Վենետիկ, ի մատենադարանի մերում:

2. Փոքր քերականութիւն (այբբենարան) ի Պոլիս ի 1567.

3. Տօնացոյց Պոլիս 1568, ի մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վիէննա:

4. Տաղարան Պոլիս 1568 յեկեղեցւոյ կերլայի Հայոց:

5. Ժամագիրք Պոլիս 1568 Մխիթարեանց վենետիկոյ:

6. Պատարագամատոյց Պոլիս 1568 Մխիթարեանց վենետիկոյ:

#### Ս Ո Ւ Լ Թ Ա Ն Շ Ա Ն

Մաղաքիս զպիր յիշատակեց մեզի արդէն ծանօթ զՍուլթանշահ՝ զորդի Արգարու, զոր ուրիշ ազգայնոյ մը հետ միաբանած կը գտնենք ի Հոլում, յամի 1584, և տպագրութեան գործով զբաղած:

Ուսումնական յեղափոխութեան մեծ և յիշատակաց արժանի գործ մը կատարեց քահանայապետն Հոլումայ Գրիգոր ԺԳ. յուլեան հին տումարի տեղ՝ նոր կամ իր անունով կոչուածը առաջարկելով, և անոր փորձադրութիւնը նախ ուղղափառ և անմիջապէս իր հոգեւոր հպա-

տակութեան տակ եղող աշխարհին և ապա արևմտեան քրիստոնեայ ուրիշ ազգաց և պետութեանց ընդունելի ընել տալով : Հայոց ազգին մէջ ալ՝ որոյ համար մասնաւոր գութ և խնամք ունէր, մեծ դպրոցի մը հաստատութեան - Հռովմ մտածութիւնն ու փափաք ունենալով, ուզեց ծախ նօթացընել. և այս ղիտմամբ տպագրեցաւ ի Հռովմ հայ լեզուով ու տառերով « Գրիգորեան տոռնար » մը հետեւեալ խորագրով. « Տումար Գրիգորեան. Յաւիտենականն : Որ եղեւ յիշխանութեան հզօր սրբոյ Փափոյն և այլ թաքաւորացն : Կազմեցաւ ի մեծն Հռովմն. ի քաղաքն սրբոց առաքելոցն. ի թուին ՌՇՁԳ. Romæ, ex typographia Dominici, Basæ » :

Այս գրքիս մէջ նախ դրուած է թարգմանութիւն կոնդակի Գրիգոր ԺԴ հայրապետի վասն նորոգութեան տումարի, և ապա կանոնք կամ հրահանգք, ինչպէս ինքն տպագրիչն կ'անուանէ, « Տումար Գրիգորեան ստուգութեան ամին ՌՇՁԲ. և յորում ամի սկզբնաւորեալ է զսրծածութիւն նոյն սումարի » : Եւ երբ սումարական բոլորական աղիւսակներն կը ղնէ, ամենուն տակ չի մոռնար նշանակել. մերթ « Եւ զիս զմեղաւոր տպագրիչս յիշման արժանացո. ՌՇՁԲ » . մերթ « Մի՞ մեղադրէք եղբարք զի առաջին արուեստն է. ՌՊՂԹ » ('). և ի հետեւեալ իջի « Զաշխատողք արուեստիս յոլորմայիցն անտես չառնէք սիրելի եղբարք », և ի միւսումն ի հանդիպոյ. « Զկազմող բոլորակացս զծառայս ձեր զչտէրս մի ողորմաիւ անտես չառնէք. յառաջին իջի եօթներորդ թերթին. « Եւ զիս անտես չառնէք եղբարք ի ձեր սուրբ աղօթից » : Եւ ի հետեւեալն. « Եւ զիս զչտէր Յովաննէս Տէրգնցիս զաշխատող ողորմայիւ արժանացո » : Միւս իջի մը ի ստորեւ. « Զիս զմեղօք լըցեալ ծառայս ձեր յիշեցէք ի Տէր » : Տեղ մ'ալ բոլորակ մը, և ի վերայ. « Զթեւադիրս զխաչիկն զօրդիեակս յիշեցէք ի Տէր » . և ի ստորեւ բոլորակին. « Ծառայս ձեր զչտէր

Յովաննէս Տէրգնցին յիշեցէք ի տէր » : Ուրիշ տեղ մ'ալ . « Զկազմող սորա զչաէր Յովաննէս Տէրգնցիս յիշեցէք ի Տէր » . ուրիշ տեղ մ'այլ « Եւ զանհրմուտ աշխատողս զչաէր Յովաննէս Տէրգնցիս աղաչեմ յիշման արժանի առնէք » : Եւ կը դնէ յետոյ ամբողջ տարուան մը՝ լատին կամ արեւմտեան եկեղեցւոյ տոմարը , և ապա յիշատակագիրս . « Թարգմանեցաւ տօմարս և տօնացուցըս ի լատին լեզուէ ի հայի և տրպագրեցաւ ի նոյն քաղաքն ի մեծն Հրովմ առ ոտս գլխաւոր առաքելոց սրբոցնն Պետրոսի և Պօղոսի , հրամանաւ սուրբ փափին ԳԺ Գրիգորի ( կարմրագիր տպուած ) : Եւ ի հովապետութեան հայոցն ի Հովմ կարտինար Սանթա Սէւէրինին ի վերակացող տնտեսութեան սլարոն Սուլթանշահ Թուխաթցւոյն զոր ֆռանկն Մարգանտոն կոչէ՝ ձեռնատուութեամբ տէր Յովաննէս Տէրգնցոյս և թեւալորութեամբ որդո՛ իմոյ Խաչատուրին ի վայելումն ամենայն հայկազուն ուսումնասիրաց » :

« Այլ և եղև տպագրութիւն սորա ի Թւ. Քրիստոսի ՌՇՁԴ. զոր հռովմէացիք վարին . և հայոց մեծաց ՌԼԴ. և Սարկաւագին Շ. առաջի շրջանին . և յունացն որ են հռոմք՝ ՌՅՁԴ. և եփրայեցոյն ՌՅԺԳ. և ասորւոյն ՌՃԺ. յամոյն հռովմէացւոց հոկտեմբեր ԻԷ. հայոց մեծաց՝ հրոտից ԺԴ. Սարկաւագին՝ սահմի ԺՁ . յունաց՝ հոկտեմբեր ԺՁ. եփրանցւոց՝ մէհրշուան Ը . ասորւոց՝ Թշրին կտիմ ԶԺ. ի յօրն շբթ . ի ԻԳ. ժամն և յայսմ աւուրս է արեգակն ի կարիճն Ը տարածան , և ի գիր այիփ եւ բենիցն ի յոն . և զայլն իմաստնոցն յայտնի է : Եւ յետ այսմ բանիցս երեսս արկանեմ ոտից ձերոց և մաղթելով հայցեմ զի զվերագրեալքն յամենայն յաղալթս ձեր յիշման արժանի առնէք . և զիս զանարժանս և զփոխեալս իմ առ Քրիստոս՝ կցորդ առնել յիշեցելոցն և յիշողացթ և յիշեցելոցն տէր առտուած շընորհեսցէ զիւր արքայութիւն Ամէն » : Ապա Քրիստոսի վերջին

ընթերեաց պատկեր մը՝ այսպիսի ստորագրութեամբ .  
« Քրիստոսի սեղան է ԲԺ . առաքելուքն աւագ հինկշա-  
բաթին :

Գաղղիական լեզուով հրատարակուած գրացուցակի մը մէջ կը կարդանք հետեւեալը, հայկական այս հնագոյն տպագրութեանն նըկատմամբ. Calendrier romain, texte arménien, corrigé d'après le Calendrier donné sous le pontificat de Grégoire XIII. Romæ, ex typographia Dominici Basæ, 1584, in 4. Volume fort rare executé par les presses de la célèbre typographie orientale de Dom. Basa. Pour une traduction en arabe Karchoun, de ce Calendrier, voyez le N<sup>o</sup> 1327 du catalogue de S. de Sacy. Ajoutons que cette traduction arménienne est très peu connue. Collation Titre arménien, avec les armes de Grégoire XIII, au dessous de la souscription latine rapportée la dessus; texte 55, avec encadrements à chaque page, impression en rouge et en noir, avec plusieurs figures sur bois. անշուշտ մէջի աղիւսականերն ակնարկելով և ընթերեաց պատկերը: Էջք թուահամար չունին, և եեքսասան թերթք են տպագրի ի 4<sup>o</sup> :

\*  
\* \*

Այս գրոց տպագրութենէն անմիջապէս ետքը. Հայոց ՌԼԴ=1585-6 թուին ի տասն ապրիլի, Ազարիա կաթողիկոս Սոյ կը գրէ առ նոյն Գրիգոր ԺԳ Հռոմնոյ հայրապետ. « Կու ղրկենք այս գրովս զասացեալ Յովհաննէս վարդապետ և եպիսկոպոս մեզ ի փոխանորդ. եւս առաւել կու ուղարկենք ի հետն՝ զասացեալ Գրիգոր սարկաւազն քանի մի տղայով՝ վառն ուսման ի դասատունն, և աստուածաշունչ պրքով մի Հայոց, վասն զի



ի յամենայն ազգս Հայոց, որ է շատ և բազում, ճորով թէ գտուի քսան աստուածաշունչ ընդ ամենն. և կու նստի զինն ԲՃ կամ ԳՃ Ֆլի (Ֆլորինի) մէկի և չի գտուիլ. և յոյժ պիտանի է վարդապետաց և հայրապետաց և քահանայից: Գիտեմք հայր սուրբ, որ բազում դրամ խարճ կու լինի ի յայս պատմայս. բայց ապաւինելով ի քո առատաձեռնութիւնդ, Երանութեան քո բազում շահս հոգեւորս, որ առնիցէ Քս Սրբութիւնդ ամենայն մերազգին, և այնոցիկ որ փափաքին ուսանել զՀայոց լեզուն և զգիրն: Խնդիր ունիմ ապաւինելով ի Քո Սրբութիւն զայս շնորհս առնել. և եւս յայս պատմայս կարէ ծառայել ասացեալ Գրիգոր եպիսկոպոսն և Գրիգոր սարկաւազն և Մարգո Անդոնիօ որդի Աբգարայ, որ իւր հայրն հասկացող էր. բայց զԳրիգորն՝ առաւել պատմային համար կ'ուղարկենք » :

Նոր տոմարին խօսքն ալ կ'ընէ կաթողիկոսն. « Եցոյց մեզ, կ'ըսէ, պարոն տէրն Սիդոնոյ եպիսկոպոսն զդառնալ տարւոյն և վասն նորոգման տոմարից, և զպատճառից. բայց մեք միայն ոչ կարեմք խախտել յառաջ քան զայլազգիք, վասն զի առ ժամայն լինէաք ընթռնեալ ի յանօրինաց թէ միութիւն արարէք ընդ Ֆռանկաց և ոչ ունիմք զիրք որ խօսիլն վասն այսմ տոմարից. արարաք մեզ մէքիլ զասացեալ Յովհաննէս վարդապետ զեպիսկոպոսն՝ որ ուսանիցի լաւ զնոցա տոմարեղէնս, բայց մեր ազգին տոմարեղէն ուղարկեցէք, զի ամենեքին ուսանիցիմք և մեք լինիցիմք առաջինքն, եթէ և այլք զայցեն զհետ մեր » : Բայց Յովհաննէս եպիսկոպոսի յիշատակութիւնը չկայ ամենևին Գրիգորեան տոմարի տպագրի յիշատակաց մէջ, այլ Յովհաննէս քահանայի Տէրգնցւոյ. հաւանականաբար, ինչպէս թուականն ալ կը ցուցանէ, Ազարիա կաթուղիկոսի պատգամաւորաց ի Հոովմ ժամանելէն յառաջ եղած է տպագրութիւնն, ուր արդէն կը պանուէր Սուլթանշահ, և որոյ համար կը յանձնարարէր հայրապետն :



Քանի մը տարիէ նորէն կը հանդիպինք Տէրգնցոյս և իւր որդւոյն խաչատուրին. և այս անգամ ոչ ի Հռովմ, այլ ի վենետիկ, և հաւասարապէս տպագրական գործով զբաղած:

Յիշագովէզ տր յորժամ զաս արքայո  
ւ թեամբքո և ողորմեամ եզ.



Յիշատակարանէա սևիկ  
առ քամէնամբերյալե հօրև

Մենք հոս իւր արտադրած Սաղմոսարանով դեռ չի զբաղած, տեղեկութիւն մը տանք վարուց պատմութեան:

Աշխարհիկ երէց մ'էր Յովհաննէս Տէրգնցի, Ամիթ կամ Տիգրանակերտ քաղաքէն. և չենք գիտեր թէ ինչ պատճառաւ Տէրգնցի աւելի անունը կը կրէ: Ամուսնոյն

տարածամ մահուամբ՝ երկու աղջկունք կը մնան իրեն և եօթնամեայ մանչ զաւակ մը : Կամ կարօտութեան և կամ ուրիշ ո՛ր և իցէ պատճառաւ մը , (որովհետեւ իրմէ առ մեզ հասած ինքնագիր ոտանաւորին մէջ անիմանալի կը մնայ այս իմաստ) , տարակուսանաց կամ մտածման վարանաց մէջ մնացած , կը բռնադատուի թողուլ որքերը և ճամբայ կ'ելլէ դէպ ի Հոռոմ երթալու դիտմամբ : Այդ քաղաքին մէջ մնացած աստեան կը ծանօթանայ և կ'ընկերանայ Աբգարու Սուլթանշահ որդւոյն ի սպագորութիւն Գրիգորեան տումարին : Ամուսնոյն մահուընէն շատ սարի ետքը այդ ճանապարհորդութիւնն ըրած պիտի ըլլայ յարեմուտս . որովհետեւ հետն է նաև խաչատուր որդին . չափահաս պատանեակ մը , զոր իրեն օգնական , կամ ինչպէս ինքն կոչեց ի յիշատակարանի նոյն գրոց , քեչադդիւ կը կոչէ ձեռք զարկած գործոյն :

Այս սպագորութիւնն յաջողութեամբ ի գլուխ հանելէն ետքը , միաքը կը զնէ զառնալ ի հայրենիսն . և արդէն քսանօրեայ ճանապարհորդութիւն ըրած էր , երբ յանալընկալս կը բռնեն ու կը բանտարկեն զնա : Ինք՝ զԱստուած « ծածկասեռ ամէն գաղտնի » վկայ կը կոչէ , որ բանտարկուելու արժանաւոր յանցանք կամ ֆես մը ըրած չունի . և մենք ալ հաւատալով իր խօսքին՝ չենք կրնար գուշակել պատճառը . վասն զի գրութեան խօսքերը մոլթ մնացած են , և ուրիշ տեղէ ալ լոյս մը չունինք : Անշուշտ ենթադրութեամբ կամ կասկածով եղած գործ մ'էր , և կ'երևնայ թէ սոսմեղութիւնն յայտնուած պիտի ըլլայ յետոյ , որով վենետկոյ աշալուրջ հասարակապետութիւնն ոչ միայն համարձակ մուտ և բնակութիւն շնորհեց ի մայրաքաղաքին , այլ և գործելու ազատութիւն և ասպարէզ :

1587 թուականին զՏէրզնցին կը գտնենք ի վենետիկ : — Նոյն տարւոյն Սաղմոսարան մը սպագորած է ի քաղաքին , յորում գրուած է ի սկզբան մեր ներ-

կայացուցած ղէմքերը՝ Յովհաննու երիցու և խաչատուր որդւոյն, որոյ վրայ գրուած է՝ ինչպէս արդէն ընթերցողք տեսան և կարդացին. « Յիշա զմեզ աէր յորժամ դաս արքայութեամբ քո և ողորմեա մեզ. Տ. Յովհաննէս Տէր-  
զընցին և որդին խաչատուրն ծառայք Աստուծոյ և յիշողաց. **ՌԼԵ** : Ապա « Յիշատակարան է սակաւիկ. Փառք ամե-  
նասուրբ Երորսէ թէ (= Երրորդութեան) Հօր և... Աւար-  
տեցաւ զիրս ձեռա տէր Յովհաննէս Տէրզնցոյս և որդւոյ  
իմոյ խաչատուրին ի թիւին **ՌԼԶ**, ի մայրաքաղաքն  
Վենետիկ, ընդ հովանեաւ Մարկոս աւետարանչին, ի  
թագաւորութեան Պապուալ Զիթօնին, ի պատրիարքու-  
թեան Զուան Թուրիզանոյն, և բանաստուն Զուան Ալբեր-  
թին, ձեռնտուր խոճայ Շահնօլուն, և հոգեւոր որդւոյն  
իմոյ Ստեփաննոսին, և այլ Զողեցոյց զոր աէր աստուած  
տացէ ըստ սրտից իւրոց : Այլ զկարապետ Բաղշեցին  
յիշեցէք ի Քրիստոս, զուոր բամ օգնութիւն հասոյց մեզ :  
Այլ և զերեսս արկանիմք ոսից ձերոց մոխրամածեալ և  
արտասուալից հառաչմամբ հայցեմք և մաղթեմք ի ձէնջ.  
զի մի ողորմայիւ արժանի առնէք զկենակից իմ զինախը-  
փաշէն, և զմայրն իմ զՄարիամն, և զհայրն իմ  
զԽանէսն զփոխեալքն առ Աստուած. և յիշողացն և  
յիշեցեւոցս Աստուած ողորմեսցի յիւր միւսանգամ զա-  
լուստն. ամէն » :

\* \* \*

Ի Վենետիոյ հաւանականաբար ի Մարսէյլ Գաղղիոյ  
անցեր է Տէրզնցի իր որդւովք. և հոն թարգմանած  
է ի հայ՝ փրանկաց վիպասանական մի, հայերէն ոտա-  
նաւոր չափով, և որոյ գաղղիարէն մակագիրն է Le  
Chevalier Paris et la belle Vienne : Մենք այս  
անունով գաղղիական երկասիրութեան քանի մի ամե-  
նահին տպագրութեանց հանդիպեցանք ի մեծի մատե-

նաղարանին փարիզու , որոնք ամենեւին հանգիստութիւն կամ նմանութիւն մի չունէին մեր լեզուով գտնուած այս գրուածին հետ , որով կը կարծենք թէ ուրիշ համա- նուն երկասիրութեան մը թարգմանութիւնն կամ հե- տեւողութեամբ յօրինուած մի ըլլայ , որ ցարդ ձեռագիր մնացած է և երբէք տպագրութիւն մի չունի : Ի վերջ մատենին ստանաւոր գրուած մի կայ ի թարգմանչէն կամ ի յերկրողէն , և սողից առաջին տառքն կը յօդեն : « Զսէր Յովանեսի Տէրզնցոյ ասաց յու » . Փոխանակ ասացեսու կապելու . յորում կ'երևի թէ շատ նեղուեր ու կրեր է նաև ի Մարսէլ . և կարօտիւ փափաքելով իր դարձին ի հայրենիս՝ կամ նիւթական միջոցաց պա- կասութեամբ և կամ ուրիշ պաածառներէ կ'արգիլուէր .

« Այլ ես , կ'ըսէր յորդովք ի քաղաքս ուղղայ ,

Սիրտս իմ կամի որ միշտ երթայ .

Այլ ճանապարհս երկրի սորայ

Յամաքն ու ծով կապեալ մնայ :

Յաւտարութիւնս մտչեցայ .

Որ ի երկիրն Ֆռանցայ .

Այս ի՞նչ ցաւ է . կայ եւ մնայ

կատարեցաւ բանս » :

Մենք ալ այս սողներով թողունք զՏէրզնցի , ու անց- նինք ի Լեհաստան , և ի զլիաւոր քաղաք երկրին յիլլով :

ՔԱՐՄԱՏԱՆԵՆՑ ԺԱՄԱԳԻՐՔ ՅԻՎՈՎ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ Ի ՓԱՐԻԶ ԵՒ Ի ՀՌՈՎՄ

Ոչ այս հիւրամեծար և սիրելի երկիր և ժողովուրդ ,

և ոչ նորա նշանաւոր ոստան անծանօթք են մեզ , որ ասպնջականութիւն , բարեբաստիկ հանգստութիւն , իշխանութիւն և ճոխութիւն սուին մեր յԱնույ ու ի քաղաքական արկածից նորա և փոփոխմանց փախստական ազգակցաց : Զարմանք չէ որ այսչափ բազմաթիւ և նիւթական հանգստութիւն ունեցող զաղթականութեան ,/էջ՝ նա և տպագրութեան արուեստի պէտք , հետամտութիւն և ճարտարութիւն յերևան ելնէր : Եւ յիրաւի , Տէրգնցւոյն ձեռքով տպագրուած Սաղմոսարանի գրքէն ետքը , ուրիշ Սաղմոսարանի մ'ալ կը հանդիպինք , որոյ տպագրութիւնն եղած է յիշվով :

478 իջերէ բաղկացած գրքոյկ մ'է . որոյ թէպէտ թուանիշերը նշանակուած չեն , այլ յետոյ ձեռագիր յայլոց զրուած . իսկ ի վերջ գրոցն՝ մեր ուխտի բանասէր և բանագէտ վարդապետ մի , Զոհրապեան Հ . Յովհաննէս , հետեւեալ ծանօթութիւնը կու տայ ինքնագիր գրչութեամբ . « Զայս Սաղմոսարան դէպ եղև ինձ գտանել և ի ձեռս բերել ի ճանապարհորդութեան իմում ի Լեհաստան , ի գիւղաքաղաքն Սնեաթին . որով ի յայտ եկն թէ յամին 1616 Խդեալ է տպագրութիւն հայկական յիշվով քաղաքի : Եւ համարէի զսա առաջին՝ մինչ չև գտեալ էի զմիւսն ի Մեղիղան , որ բազմօք յառաջ քան զսա տրպագրեալ է ի վենետիկ՝ ի ձեռն Աբգարու » :

Անցողաբար և երախտապարտ սրտիւ յիշելի է , թէ ազգային տպագրական պատմութեան այս երկու գլխաւոր վերայայտնութիւնք , արդիւնք են բազմահմուտ և արդիւնական անձիս :

Ճակատ մը ունի զարդափակ , և բաւական ճաշակով յօրինուած . ի վերջին կողմն՝ Յիսուսի խաչելութեան պատկերն , և ի ստորինն՝ Աբրահամու զոհելը զորդին . չորս անկիւններն ալ՝ հին և նոր կտակարանէ առնուած դէպքեր . և ի մէջն զարդագրով « Սաղմոս ի Դաւիթ . » և ապա , « Տպագրեցաւ (տանգրուիւ տառիւքն , իսկ յա-

ջորդքն բոլորագիր, տպագրին ուրիշ տառից նման) Սաղ-  
 մոսարանս ի կազմարանն Քարմատանենց տէր Բովհան-  
 նիսին. թվին մարդեղութենէն տեառն ՌԶԺԶ և Հայոց  
 մեծաց ՌԿԵին զեկտեմբեր ամսոյ ԺԵ » : ի միւս էջն.  
 « Երանելոյն Եպիփանու եպիսկոսապետին Երպրոսի արա-  
 բեալ պատճառ երգուց սաղմոսին » : Ապա փայտափոր  
 պատկեր մը՝ որ կը ներկայացնէ զԴաւիթ, ու հրեշտակ  
 Աստուծոյ ձուներ ի ձեռին ի վերայ կալին Ուռնեայ :  
 վերջը խորանագարդ, և սկզբնաւորութիւն և շարունա-  
 կութիւն սաղմոսաց, այս գլխագրով. « Մեկնութիւն ի  
 վերայ բովանդակաց թէ վասն է՛ր և յոր՛մ աւուր նը-  
 ւագեաց Դաւիթ զիւրաքանչիւր սաղմոսն : Թորժամ գնաց  
 Սաուղ առ զիւթան հանել զՍամուէլ, ասաց Դաւիթ.  
 Երանեալ է այր », և այլն : Այսպէս ի գլուխ իւրաքան-  
 չիւր սաղմոսաց՝ անոր յօրինման պատճառն կը նշա-  
 նակուի, որպիսին չենք յիշեր հանդիպած ըլլալ ուրիշ  
 տպագիր սաղմոսարանաց մէջ : Ամեն գուբղայ գլուխ՝ զար-  
 դագիր տառով կը սկսի : Իսկ յետ երկից գուբղայից, կամ  
 ինն սաղմոսաց, օրհնութիւնք մարգարէականք և աղօթք.  
 և սպա խորանագարդք իւրաքանչիւր երեք գուբղայից ե-  
 տեան, և կարևոր մեկնութիւնք և սեղեկութիւնք : Օ-  
 րինակ իմն, ի գլուխ « Աւրհնեա՛ անձն իմ զՏէր » սաղ-  
 մոսին, կը դնէ. « Զմեծ վարդապետութիւն ուսուցանէ  
 մեզ երանելիս Դաւիթ և ասէ. Աստ արժան է աւրհնել  
 զԱստուած, քանզի ի մահուն լռէ քնարս մեր յաւրհնու-  
 թենէ, և ասէ » : Ի վերջ գրոցն կը դնէ Անանիանց  
 օրհնութիւնը, Մանասէի աղօթք, Սրբոյ Աստուածածնի  
 « Մեծացուցէ » մաղթանք, և այլն. և Ներսիսի Շնոր-  
 հալոյ « Հաւատով խոստովանիմ » աղօթք, հանդերձ  
 սկզբան խրատական ազգարարութեամբ. և որ թերի կը  
 մնայ մեր քով գտնուած օրինակին մէջ, քանի մի իջից  
 պակասելովը : Բարեբախտաբար անկորուստ մնացած է հե-  
 տեւեալ յիշատակարանս. յորմէ կը հասկըցուի հրասա-

բակողին բաղիշեցի բլլալը, թէ հայրը կը կոշտէր Քարմատանց Մուրատ, մայրն՝ Աննա, պապն՝ Տէր Սիմէոն ոմն քահանայ, և թէ ինչպէս տարի մի ամբողջ տպագրական արուեստի գործաւորաց հետ յոգնելով՝ հապիւ կրցեր է ի գլուխ հանել այս գործը:

Դնենք յիշատակարանս. « Ամենակարող զօրութեամբ բըն Աստուծոյ կազմեցաւ նոր տպագիրս երկիրն Իլախաց ի քաղաքս Լէվ կոչեցեալ ընդ հովանեաւ ՆՊՊՄան Սուրբ Աստուածածնին, ձեռամբ յոգնամեղ Քարմատանենց Յովանէս իրիցու՝ զոր հոգս առեալ մեծաւ աշխատութեամբ և բաղում ծախիւք տարի մի բոլոր արուեստաւորաց հետ դասեցայ, մինչև զիրն ի գլուխ հանի. և նոր կազմարան սահմանեցի. և վասն փորձի նախ զերգոն Դաւթի մարգարէին տպագրեցի ի օգուտ և ի շահ աստուածասէր աղօթողաց մերասեռ ազանց. զոր եթէ հաճելի լիցի կամաց ձերոց՝ Տեառն փառք: Արդ եղև զրաւ սորին թվականութեան հայոց մեծաց Ռկե ամին. ամսեանն դեկտեմբերի ԺԵ. և ի Փրկչին ՌՁԺՁ ամի. ի հայրապետութեանն Էջմիածնայ սուրբ յաթողիկոսին նահատակին Տեառն՝ տէր Մեղքիսեպեկ կաթողիկոսին, այլ և կիլիկեցո գաւառին տէր Յովհաննէս քաջ բաբունապետին. ի սոցին ժամանակս հանդիպեցաւ տառ սորին. այլ և ի Թագաւորութեանն յրիստոնէից Լէհ ազգին բարեպաշտ արքային Զիզմունտին. զոր Տէր ինքն անսասան պահեցէ: Արդ ապաշեմ զամենեսեան որ հանդիպիք այսմ գրիս, յիշեսէիք ի բարի և գծնօղս իմ ի Քրիստոս հանդուցեալ բաղէջի Քարմատանենց զՄուրատ, և զմայրն իմ զԱննա. այլ և զպապն իմ զտէր Սիմէոն քահանայն և զամենայն ազգայինս իմ. և նա ինքն, որ առասն է ի սուրբ բարեաց, կրկնակի բարութեամբ զփոխարէն պարլեսցէ մեզ, և թողութիւն շնորհեցէ յանձանոց ձերոց և ձեր սուրբ աղօթիւքն զմեր ջնջեցէ. այլ և զննչեցեալսն մեր խաչին լուսոյ և երկնից արքայու-



Թեան արժանի արասցէ. որում փառք յաւիտեանս ա-  
մէն <sup>1)</sup> :

Բաց ի այս Սաղմոսարանէն, որ սակաւագիւտ է,  
ուրիշ տպագրութեան յիշլով ամենեւին սեղեկութիւն  
չունիմք. որով կ'երևնայ թէ «Քարմատանենց» հանդերձ  
ամենայն բարեյօժարութեամբ զոր կը ցուցընէ ի յիշա-  
տակարանին՝ չէ յաջողած ուրիշ գրքեր ալ ընծայել սը-  
պագրութեամբ. յետ այնչափ աշխատանաց և ծախուց  
իրեն հետևող մը ունեցած չէ, շարունակող իւր գործոյն :

\*  
\* \*  
\*

Իշլովեան այս տպագրէն ետքը, հարկ է մեզ միւ-  
սանգամ դարձ առնել ի Հոովմ, կրկին հանդիպելով  
հոն մեզ յառաջագոյն ծանօթացեալ Աբգարեան Բար-  
դուղիմէոս քահանային, հոգեւոր հովուի ազգայնոց քա-  
ղաքին : Իր թարգմանութեամբ կը տպագրուի ի Հոովմ՝  
յամի 1623 հետևեալ խորագիրն ունեցող կոնդակ Եւ-  
գինէոս Դ քահանայապետի, սուրբ յետ փրորենատեան  
սիւնհոգոսի. « Միաբանութիւն Հայոց ընդ Հոովմայ սուրբ  
եկեղեցւոյն, վասն պարզաբանութեան նոյն օրինացն,  
և եօթն խորհրդոց սուրբ եկեղեցւոյ. և այլ եւս բազում  
սուրբ խորհրդոց, որ եղեւ հրամանօք Էւճենիոսի չորրորդի  
սուրբ փափին ժողովն Ֆիորենցոյ, թուին 1439, Լա-  
տինականն է. Concordia Armenorum cum S. R.  
Ecclesiæ: et declaratio articulorum septem,  
Novæ legis sacramenta, pluraque aliis con-  
cernentium. Sub Eugenio Papæ IV in Concilio  
Florentino anno 1439 facta. Jussu SS. D.  
N. Gregorii XV et sacræ Congregationis de  
Prop. fide impressa: խորագիր սկզբնաւորութեանն.  
« Կանոն Էւճենիոսի չորրորդ փափի » թարգմանին ա-  
նունը կը նշանակուի ի վերջոյ. R. D. Bartolomæus  
Abgarus Armenus. և որ կը կրկնուի ի վկայութեանն

զոր տայ Fr. Gaspar Manughius Armenius Sac. Theol. Doctor, Fratrum Tertii Ordinis S. Francisci :

Կը յիշուի տպագրութիւն գրացս ի Թղթի Ուրբանոսի Ը առ Փիլիպպոս կաթողիկոս յամի 1641. Quod quidem et ejusdem concilii (Florentiæ) volumine, atque ex prædictis Pontificio Diplomate, quod esse ita pridem S. E. auctoritate, vestro idiomate conscriptum et in luce editum fuit.

Նոյն տարին տպագրուած է ի Հռովմ նաև Այբբե-  
նարան մ'ալ, նոյնպէս Գրիգոր ԺԵ հայրապետին հրա-  
մանաւ, ի տպարանի ժողովոյ Տարածման հաւատոյ, և  
որ մեզի ծանօթ առաջին հայկական տպագրութիւն է այն  
գործարանէն, հետեւեալ լատին և հայ խորագրով. Al-  
phabetum Armenum. Jussu D. N. Gregorii XV.  
et S. Congr. de Prop. fide impressum. « Այ-  
բբենք Հայոց. և հրամանաւ սրբազան Գրիգորիոսի հըն-  
գետասաներորդի ուրբ փափին. այլ եւս սուրբ ժողո-  
վոյն որ վասն հաստատութեան հաւատոյ են կարգեալ՝  
կազմեալ եղև : ԹՎ. ՌՈՒԳ » : Այս երկրորդ գիրք, ինչ-  
պէս յիշեցինք, տպագրուած է ի գործարանի Ուրբանեան  
վարժարանին, մինչ Եպիֆանիոսի Դ կոնդակը՝ առ Ստե-  
փանոսի Բաւլինեան : Հոն տպագրուած է դարձեալ մեզի  
ցարկ ոչ ծանօթ ուրիշ գրուածք մ'ալ, որոյ անունն և  
խորագիր կը յիշատակէ Ամադատիոս ի յառաջաբանի  
Alphabetum Armenum կոչուած գրոյ. summa  
Doctrinæ Christianæ : mandatis Cyntii Aldo-  
brandi Card. S. Georgii, Armenæ Nationis pa-  
troni, in armenicam linguam conversa ; typ.  
Steph. Paulinum.

Ի Մեկիոլան (Միլան) Լոմբարտիոյ, 1624 թուին ե-  
ղած կը գտնենք, թէպէտ մասնական, հայկական տպա-  
գրութիւն մի. և է լատինական լեզուով ու բացատրու-

թեամբ հայ քերականութիւնն ի փրանկ. Հռիփլայ կանոնիկոսէ, կրելով ի ճակատուն զտոհմանշան կնիք Պորոմեանց, զի ընծայուած է ծիրանակիր արքեպիսկոպոսի քաղաքին՝ Փրանկիսկոսի Պորրոմէոսի: Ի համառօտ նուիրականին որ դրուած է ի զլուս գրոյն, հեղինակն կը ծանուցանէ թէ յառաջ քան Վհրատարակութիւն իրմէ աշխատասիրուած և խոստացուած Հայ-լատին բառագրոց, հարկ սեպեր է նախ ի լոյս հանել զքերականութիւն: Մեր ուրիշ հրատարակութեան կը վերաբերի խօսիլ գրքին և անոր հայագէտ հեղինակին վրայ. հիմկուհիմայ այսչափս բաւական սեպենք ըսել, թէ տպագրուած է այն ի գործարանի Ամբրոսեան դպրոցին. և որ ունէր միատեսակ բոլորգիր տառեր, բաւական արուեստիւ և ճաշակաւ յղկուած, առանց զխագրոց և նօտր տառից: Գէթ դիմացնիս եղած հասորոյն մէջ՝ անոնց կատարեալ բացակայութիւն կը նկատենք: Թէ ինչ եղան յետոյ և կամ որուն ձեռքն անցան այն տառք, չենք կրնար բան մի գրուցել. որովհետեւ նոյն հեղինակին աշխատասիրած բառագիրք, ինչպէս ետքը պիտի տեսնենք, հրատարակուած է ի Փարիզ և ոչ ի Մեզիոլան. ուր՝ թէպէտ ժամանակ անցնելէն ետքը կը հանդիպինք հայագիտաց և հայասիրաց, բայց ոչ հայատառ տպագրութեանց: Քերականութեանս ճակատ դրուած է. Grammaticæ Armenæ libri quattuor; auctore Francisco Rivola Canonico in Ecclesia sancti Thomæ Mediolani. Ex typographia Collegii Ambrosiani, Anno M.DC.XXIV.

\*  
\* \*

Ի 1630 կը տպագրի ի Հոովմ, ի տպարանի Ուրբանեան, հետևեալ գրուածքս. « Առաւել պարզաբանութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան թարգմանեալ

ի ֆրոանգաց լեզվէ ի Հայց բառն Ձեռամբ տէր Պետրոս Պողոսի Հոռոց քահանային և հրմանաւ սրբազան փափին ութերորդ Որբանոսի և սուրբ ժողովոն որ վասն հաստատութեան հաւատոյ կարգեալ է. կազմեալ եղև ի թմ ծըննդեան Քրիստոսի. ՌՌԼ » : Ապա ի մի և նոյն իջի իտալական լեզուով. Dichiarazione copiosa della Dottrina Christiana tradotta dalla Italiana nella lingua Armena dal P. Pietro Paolo sacerdote Armeno. Stampata per ordine della S.<sup>a</sup> del nostro Signor Papa Urbano Ottavo e della Sagra Congregatione de Propaganda fide. — In Roma, nella stamperia della S. C. di Propaganda Fide.

Ունի երկու հայ լեզուով յայտարարութիւններ. մին Ներսէս արքեպիսկոպոսի Բագիշեցոյ, և միւսն Օգոստինոսի Բաշինց, որ կը վկայեն զբոլոր օգտակարութեան և հաւատարիմ թարգմանութեան. և որոց տակ կը յաւելու գնեչ իւր ստորագրութիւնն Ստեփանոս Աւագ սարկաւագ Թովմեցի Գասպարի որդի : Նոյն Օգոստինոս Բաշինց, ինչպէս նաեւ Կոստանդնուպոլսեցի Յովհաննէս Մկրտիչ Հայազգի փրանկիսկեան քարոզիչն, և նոյնպէս յազգէս Հայոց Գասպար Մանուկեան աստուածաբան վարդապետ և խոստովանահայր ազգայնոց ի Հռոմ՝ իտալերէն լեզուով մէյմէկ վկայութիւն կու տան, և որոց վրայ՝ տպագրութեան հրաման կը սրուի : Նուիրուած է մասեանս սրբազան հայրապետին Ուրբանոսի է :

\*  
\* \*

Յետ հրատարակութեան Հայ-լատին քերականութեան Հոիլովայ՝ ինն տարի կ'անցնի, և ապա հեղինակին խոստացած և երկասիրած Հայ-լատին բառադիրք կը հրատարակուի յարջունական տպարանին Փարիզու : Հայ-

կական տպարանի մը բացումը յայնմ ոստանի, ինչպէս ուրիշ առթաւ ալ ուզեր ենք անդրադարձընել, քաղաքագիտական մեծ նպատակ մը ունէր: Ռիշլիոյ ծիրանաւոր կը փափաքէր գաղղիական ազդեցութիւնը տարածել յարեւելս, և այն վախճանաւ այլ և այլ ջանքեր եղած են, թէպէտ առանց մեծ արդիւնք մը երևցընելու: Ինչուան խորհուրդ և մտածութիւն ալ ունեցան հայկական տպարան մ'ալ հիմնելու ի մայրաքաղաքին, կամ հայկական տառեր ստանալ՝ արքունական տպարանին համար, հրատարակել հայ եկեղեցական գրուածներ: Բայց միայն այս բառգիրք հրատարակեցաւ, առանց ուրիշ տպագրական արդիւնք մը երևցընելու. ժամանակ անցնելէն ետքը ի Մարտէյլ նորանոր հրատարակութիւնք եղան, ինչպէս պիտի տեսնենք. բայց հոն հաստատուած հայ գաղթականութեան կամ մասնաւորաց ջանքով, և բաւական ղեկարութեամբք թէ եկեղեցական և թէ քաղաքական իշխանութեանց կողմանէ: Ի փարիզ հրատարակուած այս Հայկական բառարան հետեւեալ խորագիրն ունի. *Dictionarium Armeno-Latinum, Auctore Francisco Rivola, Civo Mediolanensi, Lutetiae Parisiorum. Impensis societatis Typographiae librorum Officii Ecclesiastici jussu Regis constitutæ. MDCXXXIII: Cum Privilegiis Majestatis suæ christianissimæ.*

Այս բառագրոց հրատարակութեան անմիջապէս հետեւեալ տարւոյն (1634) մէջ տպագրուած է ի փարիզ ի նմին արքունական գործարանի՝ Պետրոսի Պօլոսի հայազգի ուրումն քահանայի Առաքել պարգաբանոշքիւնք կողմած ու մեր վերագոյն յիշատակած գրոց երկրորդ տպագրութիւն մի, ըստ ամենայնի նման հոռովմէական տպագրին՝ նա և ի վրիպակս լեզուին և ուղղագրութեան, միայն այսպիսի լատին յաւելուածով մի ի ճակատուն. *De mandato D. Cardinalis de Richelieu, gratis di-*

spensatam. և կը կրէ Գաղղիոյ արքունական կնիք ,  
 Թագազարդ և շուշանակիր : Տպագրապետն կամ հսկող  
 տպագրութեան Ժան—Սլոման՝ կ'ընծայէ զայն ծիրանա-  
 ւոր Ռիշլիոյի , ի զիմաց տպագրական ընկերութեան ,  
 regis christianissimi voluntate, ac prefatæ ejus-  
 dem Eminentiae diligentia piè instituta: Ապա  
 Թագաւորական հրովարտակ Լուչովիկոսի ԺԴ վասն հաս-  
 տատութեան տպարանին , տուեալ ի Շաղոյ—Թիէրրի  
 յ'ինն յեկա . 1631 ամին , ի քսաներորդի երկրորդի  
 ամի Թագաւորութեանն . կը դուրս ապա հայ , իսաւ և  
 յատին վկայութիւնք որպէս յառաջին տպագրին հռովմայ :  
 ի վերջ գրոյն՝ յէջ 275 , excedebat Antonino Vi-  
 tray, 1633 , և որ ծանօթ արեւելագէտ տպագիր է :  
 Իսկ ի միւս էջն՝ ոստանաւոր գրուած մի հայ , յայտա-  
 րար պարունակութեանց մատենին . « Գրոց ցանգըն է  
 պարզաբանեալ , — Կարգին թըխտոցն է շարադրեալ »  
 և այլն :

Փարիզէն անցնինք ի Նոր Զուղա : Առ այս հե-  
 ուորութիւն կը բռնադատուինք ի ժամանակագրական  
 ցուցակէ տպագրութեանց :

#### ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ Ի ՆՈՐ ԶՈՒՂԱ

Հարանց վարուց առաջին տպագրութիւնն կ'ըլլայ ի Նոր  
 Զուղա 1640 թուին : Այս ամենահին տպագրութեան  
 օրինակք սակաւագիւտք են . և մեր մատենադարանինը՝ որ  
 նուէր է Կոնիքիւր ուսումնական և հայագէտ անգլիացւոյն ,  
 պակասաւոր է ի սկզբան , ու 3 թուահամարէն սկսելով՝  
 չունի ճակատ գրոցն : 1663ին ի վենետիկ գրչագրուած  
 Տաղարանի մը յիշատակարանին մէջ կը գտնենք , թէ  
 Խաչատուր վարդապետ և արհիեպիսկոպոս Կեսաւոցի՝  
 Զուղայի Սպահանայ Ամենափրկիչ վանաց առաջնորդ ,

ուսումնասէր եռանդեամբն վառուած՝ միաբանեց հետը զբազումն ի միաբանակցացն և անոնց հաւասար ջանքովը և յիրաւի զարմանալի և օրինակելի յարասեւութեամբ՝ տպարան մը հաստատեց ի Զուղա, և յորում նախ առաջին հրատարակեցաւ Հարանց վարուց այս առաջին տպագրութիւնը: Իրենք էին գրոց կաղապարը շինողք, իրենք ձուլիչք տառից, շարողք և տպագրողք. իրենք դարձեալ տպագրութեան թուղթը պատրաստողք, առանց մէկէ մը տեսած և սորված բլլալու արուեստը. միայն իրենց ճարտարութեան և յարատեւութեան արդեամբք. որով ոչ միայն արգահատելիք՝ իրենց արուեստական թերութեանց պատճառաւ, այլ մանաւանդ գովելիք՝ և մինչեւ իսկ զամանալիք: Յիշատակարանն մէջ բերենք ամբողջ, որ լիակատար պատմութիւն մը կրնայ համարուիլ, հետաքրքնութեան արժանաւոր, տպարանիս հաստատութեան.

« Փառք... որ ետ՝ կարողութիւն սառնապեալ սնձանցս, հասանել յաւարտ գրոցս որ կոչի Հարանց վարք. թվին ՌՂ. ի քաղաքն Շօշ, որ է Սպահան. յանապատի Նոր Զուղայոյ ի թագաւորութեան պարսից Շահնէֆոյն, և ի հայրապետութեան սուրբ Էջմիածնայ Տէր Փիլիպպոսի. Յիշանութեան քաղաքին Զուղայոյ իշխանաշուք պարոն Խոճայ Սարֆազին իմաստնոյ և բարեպաշտի. Չեռամբ նուաստ Խաչատուր վարդապետի կեսարացոյ, որ բազում աշխատութեամբ հանդերձ միաբան ուխտիւս հազիւ կարուցաք այսչափս ի յայտ բերել: Զի ո՛չ ուսաք յումեքէ. եւ ո՛չ տեսեալ ի վարպետէ. այլ ի տեսչութենէ Հոգւոյն, և աղօթիւք հոգեւոր հօրն մերոյ Տէր Մովսէս կաթուղիկոսի փոխեցելոյ առ Տէր. որ կրկին լուսաւորիչ եղև հայկազն սեռիս, նորոգելով զսուրբ Էջմիածինն. և զեղծեալ կարգս մեր՝ որ ի թելալորութենէ յառաջնոցն, զոր Տէր Աստուած մեր ընդ երկոտասան վարդապետաց զասակից և պսակակից արասցէ. ամէն:

« Յիշեալիք եւ զհոգեւոր որդեակքն իմ զՏէր Սիմէոն

վարդապետն, և զՏէր Դաւիթ վարդապետն. որ յայսմ ամի շնորհին Աստուծոյ տուաք գաւազան երկսցունցն. և զպատուական ծերունի տէր Մկրտիչն. նաև զաշակերտակից նոցին զտէր Բաղտասարն. զտէր Սահակն, զտէր Յովանէսն, զտէր Նիկողայոսն, զտէր Միքայէլն, զտէր Աւետիսն, զՅովսէփն, զմեծ Յովանէսն. և այլ եւս բազումք մեծամեծք և փոքունք. զոր ձանձրութիւն է յիշելն. և ամենեքեան օժանդակ են այսմ գործոյ: Ոմն ի թղթի շինութիւնն. զի զթուղթսն ևս ի տանէ եմք շինեալ: Բայց նիւթի լաւագոյնն զժուարագիւտ լինելոյ սակս, այսպէս ձեռն ետ այժմուս. անմեղապիր լերուք, թերեւս յառաջանալով լաւ եւս լիցի: Ոմն ի կազմութիւն գրոցս. ոմն ի սրբագրութիւնն. և այլք յայլ իմն գործս: Զոր հաստուցանողն բարեաց ըստ իւրաքանչիւր ջանի և վաստակոց հատուցէ բազմապատիկ աստ և ի հանդերձելումն: Եւ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս, ձեզ յիշողացդ և մեզ յիշեցելոցս առհասարակ ողորմեսցի ի միւսանկամ գալըստեան իւրոյ. որ է աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

« Դարձեալ յիշեցէք ի մաքրափայլ և ի լուսաճաճանշ յաղօթս ձեր, որք օգտիք ի սմանէ կարդալով կամ օրինակելով՝ զփոքրագոյն աշակերտն իմ զտէր Յակոբն, զՄարգարէն, զՀայրապետն, զԱնտոնն և զՍարգիսն. որ բազում ջանիւք եւ աշխատութեամբ եղեն ձեռննտու յայսմ սպազորութեանս: Եւ պակասութեան սորին անմեղապիր լերուք » . . . .

Այս յիշատակարանէս զառ ուրիշ յիշատակ մը չկայ ոչ երկար և ոչ համառօտ: Միայն նախընթացաբար յիշուած գրչագիր Տաղարանին մէջ գովութեամբ կը յիշուին իբրեւ ձեռնարկողք և յառաջացուցիչք այս մեծ գործոյս, բաց ի խաչատրոյ վանահայր արքեպիսկոպոսէ, նաև վերագոյն յիշուած « հանճարեղ փիլիսոփայ և իմաստուն քաջ Սիմէօն վարդապետ, Զուղայեցի և Բաղտասար և Սահակ վարդապետ, որք ամենեքեան Զուղայեցիք



էին» : Եւ կը յաւելու. « Եւ ես մեղաւոր աշակերտեցայ  
ողոյս , և առ ոտս սրբոցս ուսայ զամենայն որ ինչ կարն  
մեր էր՝ որ ինչ և զխտեմք ողորմութեամբն Քրիստոսի  
և աղօթիւք սոցս ուսաք այսքանս որ ունիմք : Զի ի յայն  
ժամանակն ի միում ամի տպեցաք հինգհարիւր Հարանց  
վարք ձեռամբ մերով ի տպագրատան Խաչատուր վար-  
դապետի » :

\*  
\* \*

Վրան երկու տարի անցնելէն ետքը , ի 1642 , ուրիշ  
գրքի տպագրութիւն մ' ալ հրատարակուեցաւ նոյն սպա-  
րանէն . Ատենի Ժամագիրք մի : Երկու տարուան միջոցի  
մէջ բաւական փոփոխութիւնք , ըսենք նաև յառաջադի-  
մութիւն , մուծուեր էին ի գործարանին . զի ուր յառաջին  
տպագրին գործածուած տառք փոքրիկք էին , անկերպա-  
րանք և տձեւ , ասոր մէջ տեսակ մի նոր տառից կ'աւել-  
նայ , աւելի մեծ ձևով , թէպէտ և նոյնպէս անյաջող  
արուեստիւ . և մինչ Տօնացոյցն նախկին տառիւք կը տպագ-  
րուի , Ժամագիրքն աւելի մեծերով :

Ինչպէս առաջինն , և սա եւս սակաւագիւտ է , և որոյ  
ճակատն պակասի ի միակ օրինակին զոր ունիմք ի մեր  
մատենադարանի . ութածալ մեծադիր հասոր մը , որպէս  
և նախայիշատակեալն : Մեր քով գտնուածն՝ քաղաքիս  
ազգային Սուրբ Խաչ եկեղեցւոյն երիցուն պատկանած  
է ժամանակաւ , և որ ի մեկնիլն՝ թողած է անդ յիշա-  
տակ , և անտի ի մեր մատենադարան փոխադրուած :  
Նոյն քահանային գրչագիր յիշատակարանն կայ . « Հրա-  
մանաւ երիցս երանեալ հայրապետին տիեառն Փիլիպպոս  
սրբայգան ընդլհանրից կաթողիկոսի . ես նուաստ և յեա-  
նեալ Սահակ երէցս Թոխաթցի , յրդեալ եղէ ի սոյն  
հայրապետէ ի կոստանդնուպօլսէ ի վէնեաիկ քաղաք-  
սակս քահանայութիւն առնելոյ մերային ազանց վաճա-

ռականաց. ի թմինն Հայոց ՌՃ և Բ. և մնացի աստ  
Գ. ամ և Զ. ամիս ի ծառայութիւն և ի սպասաւորութիւն  
այս սուրբ Երեման խաչ եկեղեցւոյս, որ է սեպհական  
վիճակ ազգին մերոյ Հայոց: Եւ ունէի ընդ իս զԺա-  
մայգիրս զայս ստացեալ իմոց ընչից և արդեանց. զսա ետու  
ի պուռն Երեման սուրբ խաչ եկեղեցւոյս, որպէս զի  
սա լիցի յիշատակ հոգւոյ իմոյ և ծնողաց իմոց »...: Ա-  
սանկ տեղ տեղ ալ ուրիշ քանի մը համառօտ յիշատա-  
կագիր կը գրչագրէ Սահակ երէցս, աղաչելով յիշել և  
գնորահասակ որդեակն իւր զԵղիազար: Ժամագրքէն ետքը  
նոյն տպագրին տառերով զրուած է և Դաւթի մարգա-  
րէին Սաղմոսարանն և յետոյ գովասանութիւն սաղմոսաց  
ոտանաւոր, և ի վերջն յիշատակարան. « Փառք... որոց  
ամենառօտ շնորհիւ յանկ եկեալ կատարեցաւ տպագրու-  
թիւն հոգէնուագ սաղմոսացն Դաւթի ընդ նմին և կարգա-  
ւորութիւն հասարակաց աղօթից եկեղեցեաց Հայաստա-  
նեաց, յամի հազար և ինսնեւորոյի և միակ թուոյ: Յամ-  
սեանն Հայոց արէի երեք: Եւ Հոռմայեցոց՝ Յանւարի  
իերկուասօն: Յաշխարհին պարսից. Արքայանիստ քա-  
ղաքին ըստ դրոց Շօշ կոչեցելոյ. որ այժմ Ասպահան  
արտաձայնի: Ի գիւղաքաղաքիս Նսր Զուղայու: Ընդ հո-  
վանեաւ ուրբ Ամենափրկչի վանիցս. որ է մենաստան  
կուսակրօնից բանասիրաց: Ի թագաւորութեան պարսից  
Շահասփոյն:

Եւ ի դիտապետութեան Հայոց հանուրց սեռից. Տեառն  
Փիլիպպոսի երիցս երանեալ երջանիկ հայրապետի: Եւ  
ի վերատեսչութեան նահանգիս ընդհանուր Պարսկաստանի  
հեղահոյի արհիեպիսկոպոսի և շնորհապարտ վարդապետի  
Տեառն Խաչատորի, որ է բնիկ քաղաքաւ կեսարացի:  
Որոյ ջանիւքն և աշխատութեամբն եղեւ տպագրութիւնս  
այս ի մէջ տոհմիս հայկազեան: Քանզի այս ամէներջա-  
նիկ վարդապետս Խաչատուր օր ըստ օրէ տեսանէր  
զտպագրութիւնս ի մէջ ազգացն լատինացւոց. ցանկայր

միշտ որպէս զի լիցի ի մէջ Հայաստանեաց ևս, և յառաժամ խնդրէր հնար գիւտի արուեստիս այսորիկ: Եւ իբրեւ ոչ գտաւ ուստեք առ ի ընուլ զփափաք ցանկութեան իւրոյ, ապաւինեալ այնուհետեւ ի Հոգին սուրբ որ բաշխէ զշնորհս իւր առատապէս որք յուսան ի նա, սկսաւ աշխատել իւրով միաբան ուխտին, մինչ զի ի կատար եհան զտպագրութիւնս և սփռեալ տարածեաց զգիրս ի մէջ հայաստանեացս: Որ ևւ ժամագիրքս զայս աշխատասէր կամօք ջանացեալ յաւարտ եհան ձեռամբ իւրով: Որ և մաղթեմ վայելողացոյ և սպասահողացոյ զի խնդրեսցիք ի ֆրիստոսէ տալ նմա երկարակեաց խաղաղութեամբ առողջ կեանք: Եւ յետ աստի կենացս ընդ սրբոց աշխատաջան վարդապետացն դասաւորիլ ի փառս Աստուծոյ. ամէն: Այլ և խնդրեմ անմեղազիր լինել սակս անյարմարութեան. քանզի ամենեւին ի վարպետաց ոչ է տեսեալ, այլ իւրով հանճարովի ըստ պարգևելոյն սմա ի Հոգոյն սրբոյ այսքան յայտ ածեալ երևեցոյց վասն օգտի բազմաց: Ընդ սրբոյ երջանիկ հօրս յիշել մաղթեմ զմաքրասուն աշակերտեալ մանկունս իւր» (զորս արդէն նշանակեց Հարանց վարուց տպագրին յիշատակարանին մէջ) « Ընդ որս յիշել աղաչեմ և զայլ աշակերտեալ սրբամիտ սարկաւազունսն, ըզտէր Աւետիսն խոհեմ, զԽաչատուրն, զՍիմէօնն, զԳալուստն, զՍահակն որք միշտ աշխատին ի վերայ գործառնութեանս. ոմանք սրբագրելով, և այլք կազմելով: Այլ և յիշել հայցեմք ի սուրբ աղօթս ձեր զմեծ Յովանէսն այր քաջագոտի, որ է վերակացու սուրբ ուխտիս, որպէս հայր հասարակաց խնամէ զամենեւեան: Այլ և զծերունի խոհարար զսէր Յուսիկն որ ծեր զոլով սպասաւորութիւն առնէ եղբարցն ամենեցունց: Որոց ֆրիստոս լիցի վարձահասոյց ըստ վաստակոց իւրեանց:

« Ընդ սոցին յիշել պաղատիմ և զիս զտառապեալ հէքս ըզկրկին մարդով խօթացեալ Սիմէօն կարօս բանի:

Որ տկար անձամբ սակաւ ինչ աշխատեցայ ի վերայ սրբա-  
գրութեան սորա հինգ կանօնիւ չափ և ի վերայ տօնա-  
յուլին գլխովին իսկ » :

Ի տօնացուցին՝ յառաջ քան զգասիկ. « Յիշեալիք ի  
մաքրափայլ յաղօթս ձեր ո՛վ սուրբ ընթերցողք լոգադ-  
տասար, և զուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ. ամէն » :  
Իսկ ի վերջ նոյն գրոց. « Գիտասջիք տօնասէրք, զի մեծ  
և երանելի հայրապետն Տէր Մովսէս որ նորոգեաց զսուրբ  
Էջմիածինն, որոյ ըստ աւժանոցն գովասանութիւն ա-  
ռաքինասէր վարուցն և աշխատաշան վաստակոյն որ ի  
վերայ կարգաց եկեղեցւոյն և կրօնից հաստատութեան  
ունէր՝ այլում թողից առել. և կամ բաւական համարեալ  
մեր զմանս յառաջագոյն ասացեալսն..... Աւարտ էառ  
ժամագիրքս բոլորովին ի թուին Հայոց Ռ.Ղ. և Ա. յա-  
պրիլ ամսոյ ԻԱ, շնորհօք Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ  
տեառն ամենակալի, որ է օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն :  
Խնդրեմք ի ձէնջ որք պատահիցէք այսմ տպագրութեան  
յիշեալիք ի սուրբ յաղօթս ձեր զաշխատասիրօղսն այսմ  
տպագրութեան. զսէր Յակոբն. զՄարգարէն. զԲաղտա-  
սարն. զՍարգիսն և զԱզարիայն : Ընդ սոսին և զնուաստ  
Սիմէօնս որ սակաւ ինչ աշխատեցայ ի վերայ սրբա-  
գրութեան սորա » :

Քիչ ետքը կրկին առիթ պիտի ունենանք խօսիլ Յու-  
հաննէս վարդապետին վրայ, զորմէ ակնարկութիւն ըրին  
յիշատակարանքս, յԵւրոպա ճանապարհորդութեան զրկուե-  
լով, տպագրութեան արուեստին կատարելագործութեան  
տեղեկանալու. որովհետեւ այս տպագիրք, անհարթք և  
անարուեստք, չէին կըրնար զիրենք գոհ ընել : Խորհրդա-  
տետրի մ'ալ յիշատակ եղաւ : Մենք տեսած չենք. այլ  
միայն պատառիկ մը, երկու Լջ բան հասած է ձեռուրնիս.  
յորում թէ՛ մեծ և թէ՛ փոյր տառք կան, և հաւանա-  
կանարար կ'ենթադրենք թէ ասոր հրատարակութիւնն ալ  
եղած ըլլայ ի Զուղա, տառից ձևերովը և տպագրին նմա-

նօրինակ անհարթութեամբ : Բայց առ այժմ որոշ բան մը չենք կրնար ըսել , և բանասիրաց համար իրաւամբ փափաքելի է որ ամբողջ օրինակ մը նոյն տպագրին յերեւան ելլէ . որով թերևս լիագոյն տեղեկութիւն մը կարելի ըլլայ ստանալ ի յիշատակարանաց՝ եթէ կը գտնուին :

\*  
\* \*

Անցնինք հիմա խօսիլ Յովհաննու Անկիւրացոյ վրայ , որ ստուգապէս մեծ արդիւնք ունի հայկական տպագրական արուեստի յառաջագիմութեան և բարուրման տեսակետով :

Բանանք իր ձեռքովը և ջանիւք 1642 թուականին ի վենետիկ տպագրուած Սաղմոսարան գրոց յիշատակարանն , տեսնելու համար թէ ո՛վ է Անկիւրացին : Հոն կ'աղերսէ յիշատակութեան արժանի ընել իր ծնողքն , զհայրն Մուրատ սարկաւազ և զմայրն զՓաշամէլիք , իր երկու որդիքը զՄիքայէլ և զԳարրիէլ . « Ես , կ'ըսէ , նուաւահոգի Յովհաննէսս անկիւրացիս տեսանլի զպակասութիւն գրեանց ազգիս Հայոց և վարանլի ի մտի , եթէ զինչ լինի հնար բաղմանալոյ հին և նոր կտակարանաց . քանզի պատճառ նուազութեան այս էր , զի բազում ծախիւք և դժուարութեամբ հազիւ կարէ որ ստանալ Ա գիրք կամ Բ . և կամ երիս . թող թէ պիտոյանայ բազում » : Այս վախճանաւ զիմած է ի Հոռոմ քաղաք , ուր չորս տարի նեղութեամբ և աշխատանօք « և բազում չարչարանօք , կ'ըսէ , զոր չէ հնար ի գիր արկանել , զոր ծածկազէս ստեղծաւոյն իմ գիտէ : Եւ հանի զպողպատն և զկաղապարքն և զծաղիկքն և զծաղկազրերն բազում աշխատութեամբ » :

1642ին ի Հոռոմ տպագրուած գրքի մը մէջ , Հայ Խորհրդատետրի , առաջին տպագրութիւն , կը հանդիպինք իր անուան . Եւրոպացւոց կողմանէ , չենք գիտեր ինչ

պատճառաւ, իրեն տրուած՝ Ճովաննի Մոլիկոյ անուամբ: Տարածման հաւատոյ ժողովոյն կողմանէ քննութեան կը տրուի գիրքս, որուն « կարգեալ սուրբ խորհուրդ պատարագի Հայոց », կամ լատին լեզուով *Ordo divinæ missæ Armenorum* մակագիրն կ'ընծայուի, վիցենցիոս Ռիքարտոս անուն աստուածաբանին, որ կը վկայէ ի սկիզբն պրոյն, թէ « Հայոց պատարագի խորհուրդս այս լատին լեզուով գրեալ՝ ինձ յանձնեցին սուրբ ժողովն Գարտինալաց, վասն օգտութեան Հայոց ազգի: Եւ ես վիցենցիոս մականուամբ Ռիքարտոս՝ նորին սուրբ ժողովոյն հրամանաւն առեալ տեսի և սրբազրեցի »: *Liturgiam hanc Armenorum, potestati mihi facta a sacra Cardinalium Congregationes super negotiis Armenorum, recognovi; ut ex decreta ejusdem Sacræ Congregationis censura emendam. Romæ, die 6 Maji 1636: Այս վկայականէն վերջը դրուած է հետեւեալն.* « Ես Յովհաննէս Մուլինի թարգմանիչ Հայոց. զգիրքս զայս հայի և լաթինի լեզուով գրեալ տեսի և կարդացի, և վկայեմ վասն ճշմարտութեան զի ամենեւին հաւասարին միմեանց բարի և ստոյք »:

Այս վկայականէն և իրեն յանձնուած պաշտամանէն կ'երևնայ թէ Անկիւրացին բաւական գիրք ունեցող և կարեւոր անձ մ'էր ի Հռովմ. և յայլուստ ալ գիտեցր թէ իրեն յանձն եղած էր զարձեալ հայկական Աստուածաշունչ գրոց հրատարակութիւն մը՝ յարեւելից կամ յարեւմտից. բայց անկարելի եղած է այս գործին ձեռք զարնելը, կամ ծանր ծախուց և կամ զիմացն ելած դժուարութեանց պատճառաւ: Վասն զի ունինք իր ինքնագիր ուրիշ յիշատակարան մը յորում կ'ըսէ. « Ես Յովհաննէս Անկիւրացի, Ֆրանկն Ճովաննի Մուլինիո կոչէ. եկի ի մեծն Հռովմ թվին Հայոց ՌՁՁ և կե-

ցայ մինչեւ ՌՂ վասն պատմայ առնելոյ զսուրբ աստուածաշունչն. բայց ոչ կարացի աւարտ առնել վասն բազում պատճառից -- բայց ույս ունիմ ի վանատիկ կամ ի Կոստանդինուպօլիս կատարել. զի ունիմ զամենայն գործիք որ պիտոյ են վասն այդ բանիդ » :

Այդ իւր յոյսը մասամբ միայն կրցաւ կատարել. այս ինքն Սաղմոսաց ընտիր տպագրութեամբ մը ի վննետիկ, որոյ վրայ պիտի խօսինք :

Ութամալ հատոր մ' է այն, և վերնագիր կամ ճակատ ունի՝ « Սաղմոս ի Դաւիթ. կազմեցաւ ի մայրաքաղաքն վանատիկ աւգնականութեամբ պատուական բըժըշկապետին Յովսեփոս Առամատարիոսին և Անգեղոս Պելիսելոս ամենացոյն, թիին Հայոց մեծաց ՌՂԱ » :

Ո՞վ են այս երկու օտարանուն և օտարաքաղաքացի անձինք, որ Անկիւրացոյն օգնական և օգտակար եղան այս ձեռնարկութեան. -- ի յիշատակարանէն մասամբ կը յայտնուի. մինչ ազգային չլլալնին անտարակոյս է. կարելի է, մանաւանդ երկրորդն, որ Յոյնք ալ լլլային, որ իբրեւ դազգակիցս մեր, և աւելի բազմաթիւ գաղթականութիւն ունէին և ունին ցարդ ի վննետիկ, և ուր ինչուան վերջի սարիներս կը տպագրուէին իրենց եկեղեցական գրեանք, և մաքուր և անսխալ տպագրութեամբ կը տարածուէին յարեւելս : Ի սկիզբն Անկիւրացոյն այս հրատարակութեան դրուած է Դաւթի մարգարէի պատկեր մը՝ ընտիր պղնձի փորագրութեամբ, քաղաքին իշխանազուխ տոթերու զգեստով ու փռիւզական գլխարկով : Նոյնպիսի ընտիր փորագրութեամբ Բաբելոնի հնոցին մէջ ձգուած երից մանկանց դէպքին նկարագիրը, ի հանդիպոյ անոնց Օրհնոշրեան. և սրբոյ Կուսին այցելութեանն առ Եղիսաբեթ, ի հանդիպոյ Մեծացոռացի օրհնաբանութեան. Մանասէի՝ որոյ շղթաները քակել կու տայ Նաբուգոդոնոսոր. և նախ քան զՀաւատով խոստովանիմ ազօթս Շնորհալոյ՝ նոյն սուրբ հայրապետին

պատկերը, միանձին տարազու, փիլսոն արկեալ զանձամբ, վեղար ի պլուսն որ փիլսոնին հետ կարուած է. ցուպ անշուք ի ձեռին, ուրարագգեսա: Թերեւս հրտաարա- կողի ժամանակ Միաբանողաց և կամ ճգնաւորաց ձեն էր գոր կը զգենուին, և որով կը ներկայացընէ զսուրբ կաթուղիկոսն:

Ի վերջոյ միակ և զխաւոր յիշատակարան մի, որոյ մէկ կարեւոր մասն արդէն յառաջ բերինք. և մնայածը հոռ. Հռովմէն ելլելով, « եկեալ հասա, կ'ըսէ, ի վենետիկ. սկսա ի դործ անկանել: — Զոր և նկարե- յաւ տպագրական երգարանս Դաւթի ի թըւականիս Հայոց ՌՂԱ: Ի ժամանակս իշխանաց իշխանի պայծառագոյն փրանկէսկոս Էրիցո զուճին. մեծաւորաց հրամանաւ և բրիլի լէնով ձեռամբ իմոյ նուաստ անկիւրացի թարգմանիչ Յո- հաննէսին, որ Ճուաննի Մօլինօ, ի լաւ և յընսիր աւրի- նակէ Գառնեցոյ և յայլ ընտիր վարդապետաց և վկա- յեած օրինակէ քննութեամբ և վերակայու և հասու լիալ տպագրեցաւ զսուրբ գիրքս առ ի պայծառութիւն մանկանց եկեղեցոյ ազգիս Հայոց:

« Դարձեալ աղաչեմք զձեզ որ հանդիպիք սմա կար- յալով կամ աւրինակելով, յիշեցէք ի մաքրափայլ ազօթս ձեր զնուաստ անկիւրացի Յոհաննէս, որ պատճառ եղէ թէ գրին և թէ տպագրելոյն. և զպատուական այրն Յովսէփոս Աբուլաթօրիօն՝ որ սսկով և արծաթով օգնեաց ինձ: Եւ զծնաւդն իմ, զփոխեայն ի Քրիստոս՝ զՄուրաա տարկաւադն, և զմայրն իմ զՓաշամելիքն, և զերկուս որդիսն իմ զՄիքայէլն և զԳաբրիէլն. և զայլն ամենայն արեան մերձօրս իմ. և զուք ընկալջիք զնոյն:

« Դարձեալ ծանիք զի ամենայն ինչ սորա ընարու- թեամբ յողովեցի. եթէ ձե գրեբսն, եթէ զչար տողե- րուն, եթէ զթանաքն եթէ ըղթուիթն, թէ զկանոնքն և եթէ ծաղկագրերն եթէ զպատկերքն և եթէ զկապն. մանաւանդ զյաւրինակն. որ բազում քննութեամբ և բա-



զում աշխատութեամբ ի յայս չափս հասուցի աղաւթիւք ձերովք. և զուք որպէս վայելէ ձեր սրբութեանս՝ այնպէս ընգունիք :

« Եւ այլ յիշեցէք զաղայահասակ մանուկն զՅովսեփոն, որ աւգնութիւն արար ինձ ի շարեւն գրին . և է՝ երկոտասանամեա՝ մանուկ . զոր տէր Աստուած զինքն ամփորձ պահէ ի վերա՝ երկրի . ամէն :

« Դարձեալ աղաչեմ յիշել զՏարանդացի մահուեսի Աստուածատուրն, որ բազում օգնութիւն արար ինձ ի սրբագրելն և յստուգաբանելն . զոր տէր Աստուած տացէ զփոխարէնն աստ և ի հանդերձեալն . ամէն : Ի տպագրատան Սալիզադաու : Վերջ » : — Տպարանին ֆանունն ալ յունական ձև մը ունի, որպէս և հօլովումը :

\*  
\* \*

Նոյն Անկիւրացին հետեւեալ 1643 տարւոյն ուրիշ հրատարակութիւն մ'այլ ըրած է ի նոյն քաղաքն Վենետիկ . զնախկին տպագրութիւն Յիսուս որդի և այլ ուրիշ քանի մի չափական քերթուածոց Շնորհաւոյն . աւելի ընտրելագոյն տպիւք, մանրագոյն երկստեասակ տառիւք և զանազան պատկերներով . յորոց ի միումն կը տեսնենք պարձեալ զհայրապետն հեղինակ ի ձև միանձին և բոկոտն, խոնարհեալ ի ծունկս առաջի սրբոյ Երրորդութեան : Փոքրիկ ութաձալ հասոր մի, յորում ամփոփին, ինչպէս ըսինք, բաց ի Յիսուս որդի գրոց, Մանր քերթուածք և Վիպասանոռքիւն նոյն սուրբ հօր :

Հետաքննութեան արժանաւոր է և յայսմ տպագրի գետեղուած միակ յիշատակարանն ի վերջ գրոցն, յորում կը յիշատակէ իր յարատեւակ փոյթն և ջանք ի յառաջագիմութիւն և ի բարգաւաճանս տպագրական արուեստիս . և յորում կը յիշուի Սրապիոն կաթողիկոս Հայոց, Խրախուսիչ և յորդորող, նման իր նախորդին

Միքայելի որ պատճառ եղաւ արգարեան տպագրութեանց : Սոյն այս Սրապիոն հայրապետ , որոյ ուսումնասէր փոյթն ու եռանդը , գովութեամբ կը յիշատակեն իր ժամանակակիցը , մեծ փափաք ունէր տպագրութեան արուեստին , կ'ըսէ Անկիւրացին իր այս յիշատակարանին մէջ , « և ոչ եղև հասու » . անշուշտ անձամբ աշխատելով ու չյաջողելով ի նոյն . ուստի պատուիրեց իր աշակերտին , Գրիգորի կեսարիոյ բաբունապետի . յոյս և վստահութիւն ունենալով թէ նա կարող ըլլայ ի գլուխ հանել . « և նա եւս ոչ կարողացաւ » : Այն ատեն , կ'ըսէ , ինձ յանձնեց զայդ գործ . և պատճառ այն յանձնարարութեան , որովհետև Անկիւրացին ծանօթութիւն ունէր Եւրոպացոց հետ , « եթէ կարդալով և եթէ լեզուաւ » : Զիստափելով յաշխատանաց և ի նեղութենէ , և զժուարութեանց առջև չլքանելով , Անկիւրացին ինչպէս տեսանք , հասաւ իր նպատակին . « Յանձին կաշեալ , կ'ըսէ , ջանացի աղօթիւք նոցա : Զոր և պարգեւատուն ամենեցուն Քրիստոս պարգեւեաց ի ձեռին իմոյ զայսչափն . առ ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցոյ ի տանս Հայոց . Զոր և հասի յաւարտ ըստ ձերում աղօթիւք . իսկ եթէ նուազութիւն գտանէք՝ ներեցէք իմում պակասութեանս . զի կար մեր այս էր : Արդ եղև կասարումն և աւարտումն երգոյս Տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսին , զոր առնուանեալ կոչի Յիսուս որդի . ի լաւ և ընտիր յաւրինակէ սաուգաբանելով . ի թվականիս հայոց հազար և ՂԲ . ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն փլիպպոսի սրբազան կաթողիկոսի . ի վայելուչ և ի գեղեցկաշէն կղզիս Վանատկոյ . Եւ յիշխանութեան նոյն քաղաքի Փրանկէսկոս Երիցու պուճի . և մեծամեծաց հրամանաւ և բրիլիլէնով :

« Դարձեալ աղաչեմ զձեզ որ հանդիպիք սմայ կարդալով և կամ օրինակելով , Յիշեցէք ի Քրիստոս զնուաստյոգի Յոհաննէս անկիւրեցի . և զծնողսն իմ զՄուրատ սարկաւազն և զՓաշամելիքն . և զգեռաբոյս զաւակքն իմ

զՄիքայէլն և զԳաբրիէլն և զայլ ամենայն մերձաւորսն իմ... Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զբռնկապեսն զՅովնէփոս Արամթօրիօն և զԱնքեղոս Բէլիսէլոն որք ձեռնուեղեն ինձ ծախիւք և ընչիւք : Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՏարանտացի մահտեսի Աստուածատուրն որ օգնութիւն արար ինձ ի սրբազրեւն . այլ և զօրինակն շնորհեաց ինձ . զոր աւեր Աստուածն մեր տացէ զփոխարէնն աստ և ի հանդերձեալն . ամէն : Կատարեցաւ զիրք . Բ . նախ Սաղմոս և ապա Յիսուս օրդի : — Ի սպազրատանն Սալիզաթաու :

Ընթերցողը կը տեսնէ որ ինչպէս նոյն է տպարանն՝ յորում զրոշմեցաւ Սաղմոսարանն, նոյն են և երկու յիշատակեալ ընկերակիցք և օժանդակք, յորոց միոյն բռն ժշկապետ մակղիրն կ'ընծայուի . նոյն և ի սրբազրութեան զրոցն իրեն ձեռնուեւ Աստուածատուր Տարենտացի, որ բանիմաց և բանասէր ոմն թուի :

Այսչափ է մեր տեղեկութիւնը Յովհաննու Անկիւրացոյն և իր տպագրական գործունէութեան վրայ :

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՅԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ ՔԱՂԱՔՍ ԵՒՐՈՊԻՈՅ

Զուղայի տպագրութեանց, և այն նպատակաւ կիսաբացի Խաչատուր Վարդապետին ջանից վրայ խօսելու աւտեն, յիշեցինք թէ տժգոհ և անբաւական՝ իւր ձեռքով եղած արուեստին անկատարութիւնը տեսնելով, մտածեց անձինք զրկել յԵւրոպա՝ անոր ուսումնասիրութեան պատրաստելու, և անանկով յառաջացնելու զայն : Յիշատակագիրն, ինչպէս տեսանք, հասկըցուց մեզ, թէ այդ վախճանաւ՝ Յովհաննէս անունով վարդապետ մը կը շրջի Եւրոպա : Թաւէնքիէ գաղղիացի ծանօթ ճանապարհորդին

զրուածոց մէջ՝ նման յիշատակութեան մը կը հանդիպինք. Յովհաննէս Յակոբ (Jean-Jacques) Զուղայեցւոյ մը, որ 1641ին մեքենական արուեստի մէջ իր արդէն ունեցած հմտութիւնը կատարելագործելու համար կը ճանապարհորդէ յԵւրոպա. ուր տպագրութեան արուեստին ալ տեղեկանալով՝ կը դառնայ ի Սպահան, և հոն տըպագրատուն մը բանալով կը հրատարակէ Պօլոսի Թղթերը. Թաւէռնիէ կ'ըսէ թէ արքունի ատաղձագործաց գլխաւորն էր նա. (Chef des menuisiers du roi des Perses). Չենք գիտեր թէ գաղղիացւոյն յիշատակած այս անձը՝ նոյն է ընդ Յովհաննու յղելոյ ի Խաչատուրոյ. Ժամանակն և նպատակի նմանութիւն՝ հաւանականաբար կը թուին նոյնացընել:

Արդ սա այս Յովհաննէս վարդապետ կը շրջի ընդ Եւրոպա, կամ մանաւանդ ընդ Իտալիա. կ'անցնի ի վենետիկ և ի Հռոմ, ապա ի Լիւթոնոյ. և ըստ կարի հմտանալով արուեստին՝ այս վերջի քաղաքին մէջ, Սաղմոսաց գիրք մը կը հրատարակէ, փոքրադիր հատոր մը, այսպիսի ճակատ գնելով. « Գիրք և Սաղմոսք Դաւթի, որ և Սաղմոսարան կոչի: Տպագրեալ եղև ի հայրապետութեան Հայոց Տէր Փիլիպպոսի Սրբազան կաթուղիկոսի. Հրամանաւ և կամօք երջանիկ Խաչատուր վարդապետին կեսարացւոյ. Չեռամբ և Հոգացողութեամբ Նուաստ Յովհաննէս վարդապետի Զուղացոյ, յիւրում տպարանի, զոր կայացոյց յիտալիա: Ի վայելուչ Քաղաքն եւ ի նաւահանգիստն ի Լիւթոնոյ. ի Թվ. ՌՂԿ. Յօ. Ժարութեամբ վերակացուաց »: Այս ճակատ տպագրուած է կարմրաներկ և սեռաւ տառիւք: Անմիջապէս ի միւս էջն յետ ճակատուն՝ ռափորաձեւ զարդ մը կարմրաներկ, և ի վերայ՝ սպիտակագոյն երկաթագիր տառիւք, « Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յովհաննէս Զուղացի. շնորհօքն Աստուծոյ վարդապետ և սպտսաւոր սուրբ Էջմիածնի որ ի Թվ. ՌՁԸ »: Իսկ ի հանդիպոյ, « Առ երջանիկ Տէրն

իմ՝ Տէր Խաչատուր րաբունեաց Պետն . Ի նուառս  
Յովհաննիսէ Զուղացո Բանի Սպասաւորէ :

» Արդ ըստ հրամանի և ըստ կամաց սուրբ Հօրդ իմոյ  
մեծի և երջանկագունի , և Նախախնամութեամբ Տեառն  
որ ի Թւլ . ՌԶԷԸ բաժանեալ ի սուրբ ուխտէդ , զիմեցի  
յարևմտոս սակս լրութեան տպագրութեանս . և ի սպա-  
ռուածս ամի միոյ , որ ընդ ծով և ընդ ցամաք , հասի  
յիտալիա , ի գեղազարդ քաղաքն ի Վենետիկ . և վե-  
րահասու եղեալ գործառնութեանցս , ընթացայ ի Հոմ .  
և անդ սկիզբն արարի նբագոյն գրոց և տպոց . և աւար-  
տեալ մասն ինչ ի գործոցս՝ առի վարհեստաւորս և զիմեցի  
ի Լիւօռնոյ . և անդ զտեղի կալեալ՝ մեծաւ ջանիւ և  
բարի դիտաւորութեամբ , զտիւ և զիշեր անդադար աշ-  
խատելով՝ լրումն տուաք տպագրութեանս . յերկարելով  
յաշխատութիւնս՝ բաց ի ճանապարհէն , Գ ամ և Գ ամիս ,  
անմխիթար յամենայն կողմանց : Եւ շնորհօք ամենա-  
գորին Աստուծոյ , և աղօթիւք Տեառնդ իմոյ աւարտեցաք  
զտպագրութիւնս անթերի և անսակաս կոտարելութեամբ .  
որք են տիպք զանազանք՝ ըստ զանազան որակութեան և  
քանակութեան , մեծք և փոքրք՝ ութիւք որոշեալք , ընդ  
որոց է՝ և նիւթ երգոց և շարականաց . և այլ գործիք  
բազումք զարդարիչք տպագրութեանս . որով ամենայն  
ինչ կարելի է տալի . յորոց իբր միջին կերպ է այս ,  
զոր սեսանէ Տէրդ իմ ի ներկայս , զոր իբրև զպառւոյ  
հնազանդութեան՝ մատուցանեմ Տեառնդ իմոյ զերա-  
խայրի գործոցս . որով կարիցէ Տէրդ իմ ճանաչել զկա-  
տարելութիւն գործոցս՝ և զհաւատարմութիւն ծառայի  
քոյ . զի ոչ կորուսաք զժամանակն մեր ունայնաբար ,  
որպէս կարծեն այլք : Իսկ վասն սլակասութեանցն ներեա  
երկարամտութեամբ . զի իբրև զփորձ տպեցաք զսա յոյժ  
շտապմամբ , վասն անմխիթար նեղութեանցս . զի յաւուրս  
Ձ աւարտեցաք զսա Ռ և Ն հատ թուով ի միասին ,  
միայն և առանց ուրուք ձեռնատուի : Վասն որոյ ըն-

դունելի լիցին Տեառնդ իմոյ, վաստակ ծառայի քոյ, իբրեւ  
զնուէր անձնանուէր. վասն զի մտեալ որպէս ի պա-  
տերազմ, իբրեւ արեամբ սասցայ զսա: Ողջ լեր: Ի  
Լիւօռնայ, Թւ. ՌՂԳ. մայիս Ժ: Իսկ ի վերջ ռադ-  
մոսարանին՝ միւս այլ սափորաձեւ զարդ, և վրան գրուած  
սեւաներկ բոլորագրով. « Շնորհօք ամենագորին Աստուծոյ  
սրոյ կայացաւ տպագրութիւնս: Չեռամբ Յովհաննէս վար-  
դապետին »:

Այլ ընդարձակ յիշատակարան պատմական. « Առ  
բարեպաշտութիւն անձինսոյ ընթերցողաց, վասն մշտնջե-  
նաւոր յիշատակի. Շնորհօք ամենագորին Աստուծոյ և  
նախախնամութեամբ տեառն մերոյ և փրկչին Յիսուսի  
Քրիստոսի ի ԹՎին ՌՁ և Ը ի զեկտեմբերի ամսոյ ի  
մէկն. Ես նուաժտ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի Յովհան-  
նէս Զուղացի՝ Սպասաւոր բանի. Հրամանաւ երջանիկ  
հոգեւոր հօրն իմոյ Խաչատուր վարդապետին կեսարացոյ.  
Ելեալ ի Սպահանու զիմեցի յարեմուսս յերկիրն Խտա-  
լացոց՝ սակս լրման և կատարելութեան գործոյ տպա-  
գրութեանս. զոր արդէն եւս ձեռնարկեալ էաք: Զի ի  
սպառուածս տարւոյ միոյ հասեալ ի պայծառ և ի գե-  
ղազարդ Քաղաքն և Նաւահանգիստն ի վերնետիկ, ուր  
ընթացեալ ի տպարանս զրոց բազում ջանիւք հոգ տարեալ  
վերահասու եղէ քործառնութեանս. և վասն առաւել  
պտկասութեան մերոյ տպագրութեան, ի մաի ելի և  
խորհրդայ նորագոյն գիրք և տիպք կայացուցանել, որպէս  
զի և՛ գեղեցկագոյնք լիցին գործք տպագրութեան մերոյ:  
Այլ զի ի վերնետիկ ոչ գոյին արհեստաւորք պատշաճք  
այսմ գործոյ, զիմեցի ի Հռոմ. ուր սկիզբն արարաք  
գործառնութեանս. և մասն ինչ ի գործոյս անդ ի Հռոմ  
աւարտեցաք: Եւ ապա անտի ընթացաք ի վայելուչ նա-  
ւահանգիստն ի Լիւօռնայ. ընդ մեզ ածելով և զարհես-  
տաւորս. ուր զեկտեմբեր բազում ջանիւք և հոգացո-  
ղութեամբ գուն գործեալ աւարտեցաք յառաջարկեալ գոր-

ծառնութիւնն մեր, ի ցայգ և ի ցորեկ մահու շափ աշխատելով՝ միայն և առանց ուրուք օգնականի յերկարելով յաշխատութիւնս Գ ամ և հինգ ամիս ողջոյն. Բաց ի մի ամոյն զոր անցուցաք ի ճանապարհին. զանց առնելով զվիշտ և զտառապանս՝ զոր յայսքան ժամանակս կրեցաք ի հակառակասիրացն, և յոչ կամողացն զբարեգոյն գործո. որք փոխանակ օժանդակութեանն՝ զոր պարտէին, զիմաբանեալ հակառակէին մշտաբար, բանիւք, գործովք և արդեամբք. և զառաջարկեալ գործն մեր խափանել ջանային: Սակայն Աստուածն ամենահայեաց՝ ոչ հաճեցաւ ի խորհուրդս նոցա և ոչ արար ըստ կամաց նոցա, այլ օգնեաց ինձ աշդմամբ՝ միշտ և ամենայն ուրեք, տալով շնորհս առաջի ամենեցուն. և մեք եւս ոչ զազարէաք և ոչ թուլանայաք ի գործառնութեանցս. և ոչ ինչ էր փոյթ մեզ հակառակութիւնք նոցա, վասն յուսոյն իմոյ որ առ Աստուած. այլ ապաւինեալ ի զօրութիւնս տեսոն ի կասարումն գործոյս հասանել փութայի, յիշելով զբան Պօղոսի որ ասէ. Եթէ աստուած ի մեր կոյս իցէ, ո՞վ իցէ մեզ հակառակ. որպէս և եղեն իսկ: Եւ շնորհօք ամենագորին Աստուծոյ, և ձեռնտութեամբ վաճառականաց ոմանց բարեպաշտից, աւարտեալ կատարեցաք զյառաջարկեալ գործ տպագրութեանս անթերի և յոյժ կատարեալ, քանակութեամբ և որակութեամբ զանազանեալ. յորոց մինն և իբր միջին կերպ է այս զոր տեսանէք յառաջիկայ: Զոր յաղագս տեսութեան և փորձառնութեան գործոյս տպեցաք զսաղմոսարանս և աւարտեցաք զսա յամին որ ի ծննդեանէն Քրիստոսի ՌՈՒ և Գ. ի հայրապետութեան Հայոց Տէր Փիլիպպոսի սրբազան կաթողիկոսի. և ի թագաւորութեան Պարսից Փոքր Շահ Ապասին նորընծայ թագաւորին. և ի թվին որ ըստ Հայոց ՌՂ և Գ. ի մայիսի ամսոյ ի աասն, ի Լիւթոնոյ. ի յեշտակ մշտնջենաւոր և ի փառս Քրիստոսի: — Արդ եթէ հաճոյ թուեսցի բարեպաշտութեան ձերում, շնորհք Տեսոն է,

զՏեանէ գոհացարուք. և եթէ ոչ՝ ներեցէք իմում տկարութեանս, և երկայնամիտ լերուք ընդ գործառնութիւնս. զի իբրև փորձ տպեցաք զսա անհոգարար և յոյժ ըշտապմամբ սակա բազում նեղութեանց և անմխիթարութեանց, զոր կրէի միշտ վասն միայնութեան և պանդխտութեան իմոյ: — Վասն որոյ աղաչեմ զձեզ զամենեւեան որ հանդ(իս)իք սմա, ոտանալով զսա, յիշեալիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր, զվերոյսացեալ զերջանիկ զխաչասուր վարդապետն. և զձեռնասու բարեպաշտասէր վաճառականն, և զիս զնուածտ զՅովհաննէս Զուղացի սպասաւոր բանի, որ բազում աշխատանօք յայտաբերեցի գտիպս և զտպագրութիւնս. և զբարեպաշտ ծնողս իմ, զհայրն իմ զհանգուցեալ մահպասի Եղիշարն, և զմայրն իմ զԱնամէլիքն. և զամենայն արեան մերձաւորս իմ զհոգեւորս և զմարմնաւորս. զկենդանիս և զհանգուցեալս. որպէս զի և զուրք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն: Հայր մեր: Վերջն է գրոյս »:

Այս յիշատակարաններն իրենց ամբողջութեամբ մէջ բերելնուս պատճառն յայտնի է. այլևայլ հանգամանք իրաց կը նշանակուին անոնց մէջ որ ազգային տպագրական պատմութեան տեսակետով ունին իրենց հետաքրքրական կարևորութիւնը: Նախ, թէ ժրշափ զժուարին եղած է Յովհաննէս՝ իրեն յանձնուած գործը ի կատար հասցընել. և թէ քանի՞ դժուարութեանց և հակառակութեանց հանդիպեր է, որոց՝ ինչպէս ինքն կը համարի, յաջողեր է յաղթել. թէպէտ և արդիւնքն զայն չի ցուցըներ. որովհետև և այնչափ իրարմէ գանազանեալ տառեր և կաղապարք շինել տուեր է շատ ծախքով, և միայն մէկ տեսակը իր վարդապետին և ընթերցողաց կը ներկայացընէ, առ ի հաւատարիմ առնել, ինչպէս կ'ըսէ, թէ այլոց ենթադրածին կամ կասկածանաց հոմեմատ ժամանակը անօգուտ կերպով վատնած չէ. ուր մեզ ան-



ծանօթ կը մնայ թէ այնչափ ծախք և կազմած ի՞նչ բանի ծառայեր են, ի՞նչ եղեր են այն տառերն և կաղապարք. որովհետև սաղմոսարանովս կը լռէ նաև Յովհաննու Զուղայեցւոյ տպագրական գործունէութիւնը և անունը. և հասած չէ առ մեզ յիշատակ մը թէ այնչափ խնամօք յերիւրուած և յղկուած ատուք զրկուեցան առ խաչատուր վարդապետ, եթէ անհետացան, ուսումնասէր առաջարկողին և գործակցին աշխատանաց առջև նիւթական և բարոյական արգելք ելլելով: Քառսուն և աւելի տարիներէն ետքը, 1681ին կը սկսին միւսանգամ հրատարակութիւնք գրոց յԱմենափրկիչ վանս Զուղայի, ինչպէս տեսնին պիտի տեսնենք, բայց ոչ Յովհաննու վարդապետին տառերով և արուեստով: Մեծապէս արդիւնաւոր է նա և անմոռաց յիշատակութեան արժանաւոր իր անունը, ոչ լոկ բազմաքիրտն և բազմավաստակ ջանից պատճառաւ, այլ և արտադրած երկին՝ մատենին արուեստական ազնուութեամբ, անվրթար և գրեթէ անսխալ տպագրութեամբ, հաճոյատեսիլ ձեւովք տառից, մաքրութեամբ և ընարութեամբ ուրիշ ամէն հանգամանաց թղթոյ, պատկերաց և զարդուց:

\*  
\* \*

1675ին Եղեմայ Գալանոսի երկասիրութեամբ՝ գիրք մի կը հրատարակուի ի Հռոմ հայ և լատին լեզուով ի տպարանի Հսւատասփիւռ Ժողովոյն: Ծանօթ է բանասիրաց որ թէպէտեան ուխտէն իտալացի հայերէնագէտ կրօնաւոր մ' էր Գալանոս ի Սորբենոյ քաղաքէնէպոլսեան գաւառաց, և երկար տարիներ առաքելական քարոզչի տնտւամբ և պաշտամամբ շրջած յարեւելս և առանձին ի Հայաստան: Այդ երկար ուղեւորութեանց և ծանօթութեանց, զոր քիչ շատ ստացեր էր, արդիւնք են իր քանի մը գրուածներն մեր լեզուին և ազգին

նկատմամբ, և որոց մէջ ի կարգի տպագրութեան առաջին է հետեւեալ խորագիրն կրող գիրքը. Գերական և Տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ. *Grammaticæ et Logicæ Institutiones Linguae Litteralis Armenicæ Armenis traditæ a D. Clementi Galano*, զոր հայ և լատին ընծայականաւ կը նուիրէ Յովհաննէս վարդապետ Ելիսացի՝ արքեպիսկոպոսն Միջագետաց առ Նախագահ ծերանաւոր սրբոյ Ժողովոյն: Նոյնպէս հայ և լատին լեզուով վկայութիւն կու տան զըջին կարեւորութեան խաչատուր պատրիարք Հայոց Կոստանդնուպոլսի, Պօղոս եպիսկոպոս Տելրիկայ, և Նիկոլ եպիսկոպոս Թորոսովիչ, միայն ի լատին տուեալ ի Հոռովէ ի Թուրին Հայոց 1092: Տարածման հաւատոյ ժողովոյն տպարանին մէջ արդէն ի գործածութեան հնաձե և խոշոր տառիւք տպագրութիւն մ' է, ինչպէս հինգ տարի ետքը և շարունակաբար հետեւեալ տարիներու մէջ ի նմին տպարանի և նոյն հեղինակին երկասիրած Միաբանութեան գրոց հայ և լատին երեք հատորք, և փոքրադիր հատոր մ' ալ միայն պատմական մասին նոյն գրոց:

Մենք հոս տպագրութեան պատմութեան առթիւ յիշեցինք այս գրուածքներն. մատենագրական տեսակիտով ուրիշ գրուածքի մէջ կ'ըլլայ անոնց յիշատակութիւն, ինչպէս նաև հեղինակին վարուց պատմութիւնը և ազգայնոց հետ վերաբերութիւնք, որ բաւական հետաքննականք են:

\*  
\* \* \*

1660 Թուականին Յիսուս որդի գրոց տպագրութիւն մը կը գտնենք ի վենետիկ, իտալացոյ մը ձեռքով, որ նոյն ժամանակին քաղաքին մէջ գտնուող հայ զաղթականութեան ծանօթ և մտերիմ կ'երևնայ:

Արդէն տառնեհօթն տարի յառաջագոյն, ինչպէս յիշեցինք վերագոյն, նոյն գրոց տպագրութիւն մի հրատարակուած էր ի վենետիկ, Յովհաննու Անկիւրացոյ ձեռքով: Ազգին ընդհանրութեան ծանօթ և սիրելի գիրք մը, կ'երևնայ թէ քիչ ասեանի մէջ սպառելով, կրկին տպագրեր է զայն Պոլիս ոմն իտալացի, Անկիւրացոյն տպագրին վրայ, հետեւելով նմա յամենայնի, և ի նոյն իսկ շարադրութեան յիշատակարանին: Ի սկիզբն գրոյն՝ զրուած է պատկեր մը, և որ ճակատի տեղ ալ կը ծառայէ: Չունի բաց ի զրքին վերջը զրուած յիշատակարանէ՝ զոր մէջ պիտի բերենք, ուրիշ յիշատակարան. պատկեր մի միայն Յիսուսի, որ ունի ի ձեռին զլուսնոյ աշխարհի, և ուրիշ մ'ալ ի մէջ գրոցն՝ վեղարաւոր վարդապետ մի յամպիոնի քարոզելով, և ազգային տարազու զգեստաւորուած խուռն ունկնդիրք: Իսկ ի վախճանի հետեւեալ յիշատակարանը, կամ ինչպէս ինքն հրատարակողն կ'ըսէ « ծանուցում պայծառ ընթերցողացս. փառք... որ հսկարողութիւն նուաստ և տաւապեալ անձին իմոյ Ճուան Պատիսդա՝ որ մականուամբ ասի Պոլիս, որ եմ ազգաւ լատինացի ի գեղեցկաշէն մայրաքաղաքէն վանատիկոյ: Զոր բազում ջանիւք և աշխատանօք հազիւ կարացի ի յանկ հանել զտպագրութեան արուեստն. Եւ ոչ ուստեք եղև ինձ օգնութիւն այսմ տպագրութեան արուեստիս այսորիկ: Ապաւինելով ի յոյսն ամենեցուն Քրիստոս. և ի շնորհաբաշխ Հոգին սուրբ Աստուած. բարեխօսութեամբ սրբոյ Աստուածածնին. և ազօթիւք սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին. և բարեխօսութեամբ ընտրեալ անօթոցն և առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի եղի ի մտի զտպագրութեան արհեստն առ ի պայծառութիւն ազգին Հայոց: Այլ և պատճառ աշխատանաց մերոց այս էր. որ բազում ժամանակաւ յառաջ ունէի սէր և բարեկամութիւն ընդ ազգին Հայոց. և յարածամ ցանկայի տեսանել զգրեղաշուք իշխանն հայոց խոճա Սաֆրազն. Զոր ոչ կարացի

հասանել ցանկութեան իմոյ. զոր փոխեալ է առ Աստուած. և զնորհաս որդին իւր զխոնայ վարդանն աէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ. Զոր և պարգեւատուն ամենեցուն Քրիստոս պարգեւեաց ի ձեռին իմոյ զայսչափն, առ ի պայծառութիւն տանն Հայոց. Այլ և խնդրեմ անմեղադիր լինել սակս անյարմարութեան. քան զի ամենեին ոչ գիտէի լեզու հայոց, և կամ գիր. և ոչ տեսեալ ի վարպետաց զայս տպագրութեան արհեստն. ըստ պարգեւելոյն սմա ի Հոպոյն Սրբոյ այսքան յայտածեալ երեցուցի վասն օգտութեան ազգին Հայոց զոր և հասի յաւարտ ըստ ձերում աղօթիւք. Եւ եթէ նուազութիւն գտանէք՝ ներեցէք իմում պակասութեանս, զի կար մեր այս էր. Այդ եղև կատարումն և աւարտումն երգոցս տեառն Ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի զոր աւուանեալ կոչի Յիսուս որդի, ի լաւ և յընտիր օրինակէ բազում քննութեամբ և ստուգաբանելով. ի թուականութեանս Հայոց ՌՃ և Թ ի յամենան մայիսի... ի հայրապետութեան Հայոց հանուրց սեռի Տեառն Յաւորայ երիցս երանեալ երջանիկ հայրապետի ի վայելուել ի գեղեցկաշէն կղզիս վանատիկոյ. Եւ յիշխանութեան նոյն քաղաքի Տօմենիկոյ Գոնդարինի Դուճի և մեծաւեծաց հրամանաւ և բրիլիլէնով. Դարձեալ աղաչեմ զձեզ որք հանգիպիք սմա կարգալով և կամ տեսանելով յիշեցէք ի Քրիստոս և մեղաց թողութիւն խնդրեցէք ինձ ճուան Պապիսդա Պովիսիս և ծնողացն իմոց. և զեռարոյս զաւակացն իմոց և այլ ամենայն մերձաւորացն իմոց. և զուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ ամէն. Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս ջուղանցի տէր Ստեփանոսի որդի Եաղուպ աղան որ նա եւս աշխատեցաւ ի սրբազրեւն սորա. Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զնորահաս մանուկն Ստեփանոս որ է ազգաւ հայ որ շատ աշխատեցաւ. և օգնութիւն արար այս արհեստիս ի սրբազրեւն և ի շարեւն և այլ ամենայն որպիսութեան սորա. միթէ

տէր Աստուած զինքն անփորձ պահեսցէ ամենայն շարէ . ամէն : Կատարեցաւ զիրք Բ. նախ Յիսուս որդի և ապա Սաղմոս 'ի տպագրատան Պօլիսին » : Իսկ ի միւս էջն՝ կնքանշան տպագրողին . եզն մը , աղեղն և երեք աստեղանշանք :

Ինչպէս ի յիշատակարանիս կը նշանակուի , Պօլիս Սաղմոսարան մ' ալ հրատարակեց նոյն 1666 թուականին ի նոյն յիւրում տպարանի , այս խորագրով . « Գիրք եւ Սաղմոս որ և Սաղմոսարան կոչի : Տպագրեալ եղև ի գեղեցկաշէն մայրաքաղաք Վանատիկ ի տունն Պօլիսին . ի թուականութեան Հայոց մեծաց ՌՃ և Թ » . և յետոյ ունի յիշատակարան նման ըստ բանիցն և շարագրութեան նախընթացին . ուստի և աւելորդ յառաջ բերել : Միայն ի վերջոյ կը յաւելու յիշել և « Թոխաթեցի Ղասապպաղայեցն Սահակ երէցն որ զօրինակն եւ տուր , և ի սրբագրելն շատ աշխատեցաւ . միթէ վարձահատոյցն ամենեցուն Քրիստոս սացէ զփոխարէնն իւրոց աշխատանացն . ամէն : » Կը յիշուի վարձեալ . « Այլ և օրինակ սորա քննած և ստուգաբանած է ի բազում վարդապետաց . որոց զլուս է ամէնեղանիկ կեսարացի Խաչատուր քաջ բարունապետն , որ էր վերասեռուչ քաղաքին Զուղայոյ . և պետաց պետն Սիմէօն , որք են հանգուցեալ առ Քրիստոս . Միթէ Տէր Աստուած զիւրեանցն ընդ երկոտասան սուրբ վարդապետացն և առաջին սուրբ հայրապետացն վասակիցս արասցէ . ամէն : Արդ եթէ հաճոյ թուեցի բարեպաշտութեան ձերում , շնորհք տեառն է և զտեառնէ գոհացարուք . Եւ եթէ ոչ՝ ներեցէք մերում անարժանութեանս . եւ երկայնամիտ լերուք . զի կարն մեր արքան էր . վասն որոյ ազաչեմ զձեզ զամենեսեանսդ որք հանդիպիք սմա ստանալով , յիշեալիք ի մաքրափայլ աղօթով ձեր . և վայելելով զսա՝ զվերոյասացեալ Սահակ երէցն , և զՍտեփանոս որ բազում աշխատանօք յայտարարեցաք զայսքան . առ ի պայծառութիւն ազգիս մերոյ Հայոց : Տպագրեալ եղև ի տունն Պօլիսին . վերջ » :



Տասնութ տարուան ընդհատութիւն մի կը տեսնուի վենետական հայ տպագրութեանց (1660—1678), յետոյ միւսանգամ սկզբնաւորելու համար։ Այս ժամանակաւոր զաղարման ատենն է՝ յորում ազգային տպագրական արուեստ կը սկսի և կը բարգաւաճի յԱմսդերտամ Հռլանտիոյ։

Վասն զի 1660 թուին Յիսուս որդի գրոց Շնորհալոյ երրորդ տպագրութիւն մի կ'ըլլայ յԱմսդերտամ, նախընծայ արդասիք հոն հաստատուած հայ տպագրատան։

Յակոբ կաթողիկոս Էջմիածնի՝ իւր նախընթացից նման ուսումնասէր անձն, անոնց օրինակին ալ հետևող կը յանձնարարէ նախորդ փիլիպպոս հայրապետի նօտար՝ Մատթէի Ծարեցոյ, որ յԵւրոպա անցնելով՝ ջանաւիր ըլլայ այդ բազմօգուտ արուեստին հմտանալ և հոն այլ և այլ գրքեր հրատարակելու աշխատիլ։ Մատթէոս Հայոց ՌՃԵ (1656) թուականին կ'ելլէ ի Զմիւռնիոյ, և քառասուն օր ճանապարհորդելով ընդ ծով կը հասնի « ի գեղազարդ քաղաքն և ի նաւահանգիստն ի վենետիկ »։ Տեսանք արդէն նախընթացաբար որ վենետիկ քաղաքին մէջ եղան, և զիս եւս կ'ըլլային հայկական տպագրութիւնք. և նոյն իսկ 1660 տարւոյն մէջ, Մատթէոսի հոն ժամանելէն քանի մի տարի յետոյ, Շնորհալոյ Յիսուս որդի գիրքը հրատարակուեցաւ։ Բայց Ծարեցի կ'ըսէ, որ « ընթացեալ ի տպարանս զրոց բազում ջանիւք հող տարեալ. վերահասու եղէ գործառնութեանս. և զի ի վենետիկ ոչ գոյին արհեստաւորք պատշաճք այսմ գործոյ »։ ուստի բռնապատեցաւ անկէ մեկնիլ. և որովհետեւ սաստիկ համաճարակ մահ կայր յայնմ ամի ի Հռոմմ և այն պատճառաւ ճանապարհք զոցուած Լին, ստիպուեցաւ տասնուչորս ամիս ուշանալ ի վենետիկ։ Իսկ երբ մահը

զադրելով՝ երթեակք ալ դիւրացան, Մատթէոս գնաց ի  
 Հոովմ. բայց հոն ալ չյաջողեցաւ գտնել փնտռած ճար-  
 տար արուեստագէտքը. մանաւանդ որ ոմանք « բարեա-  
 տեացք և հակառակասէրք զրգոեցին զմեծամեծս և զԺողովս  
 առ ի խաբանել զայս գործ » : Եւ այնչափ զօրացան ի-  
 րենց այս ընդդիմամարտութեան մէջ, որ հրաման հանել  
 տուին թէ ոչ որ յարհեստաւորաց քաղաքին « իշխեսցէ  
 հանել զայս արհեստ և սալ ի ձեռս Հայոց. և որք ան-  
 տրգնեալ արասցեն զայս գործ՝ ծածուկ և կամ յայտնի,  
 պատիժ սաստիկ կրելոց են ի մէնջ եւս կամէին ահացու-  
 ցանել » : Բայց Ծարեցին կ'ըռէ, թէ հոգերնիս չէր այս  
 իրենց որոտմունք. որ ութ ամիս դեգերելով բնակութեամբ,  
 աղերսական խնդիրը իմացոյց ծիրանաւորաց Ժողովոյն ու  
 նաեւ քահանայապետին. սակայն չկրցաւ յաջողիլ : Վասն  
 որոյ գնաց յԱմսդերտամ Հոլանտիոյ, ուր գտաւ ուզած  
 վարպետ արուեստաւորքը, ու գիշեր և ցերեկ աշխատելով  
 չորս տարի և նոյնչափ ամիս, ու շատ նեղութիւնք և  
 հակառակութիւններ կրելով, և ինչպէս գանգատանաց  
 սահմանէն ալ անդին անցնելով կ'ըռէ. « մանաւանդ  
 մերային չազանց՝ ի սուտաձեւ կարգաւորաց և յաշխար-  
 հականաց թէ՛ ի վնէտիկ և թէ աստ ի Մսարթամ,  
 որք փոխանակ օժանդակութեանն զոր պարտն էին՝ դի-  
 մաբանեալ հակառակէին մշտաբար » : Ասոնք խօսքով,  
 զործով և արդեամբք կ'ուզէին խտփանել իր օգտակար  
 ձեռնարկը. և եթէ յօտարազգեաց բարեպաշտք ոմանք  
 իրեն օգնութիւն մը ուզենային մատուցանել « զայն եւս  
 յուսահատեցուցանէին և տպաշաւել տային բարեգործու-  
 թեանն » : Սակայն յայլոց գտած ձեռնտուութեամբ քա-  
 ջալերուելով Ծարեցին, յազգայնոց տեսած հակառակու-  
 թիւնը կ'արհամարհէր. որով և զօրացած, երեք տեսակք  
 տառից յաջողեցաւ տալ շինել. յորոց միջին և կամ եր-  
 կրորդ տեսակաւ ձեռք զարկաւ տպագրել զՅիսուս որդի,  
 յամի 1660, « իշխանութեան քաղաքիս նորընձա փոխ-

չլիփային վիշակում Օրանժայ » : Յոյժ սխալագիր տպագրութիւն մ' է այս , թէպէտ և վայելուչ ըստ ձեռն առաքին , և մանաւանդ ըստ բազմաթիւ պատկերաց , որ անուանի վան Սիքէմ փորագրողի գործերն են , ինչպէս կը տեսնուի փակադրէ մը որ ամէն պատկերաց ներքեւ դրուած է : Տպագրութեան այս անհարթութեան տեղեակ է և հրատարակիչն , ուստի և կը խնդրէ « ներել տպատպութեան գրոցս , զի օրինակն մի էր և շարողք ֆրանսիք ոչ են տեղեակք գրոց մերոց և լեզւաց . և եռ միայն և սկար զոլով կու սրբագրէի հաղիւ այսքան կարի ստէպ » :

Մատթէի ծնողքն էին հանգուցեալ ծարեցի Աւագ ու մայրն Պէկիխան . եղբարքն Ղարապխան , Վարդան , Պալասան , Մանկասար , Հախնապար . ինք ալ արուեստաւ ծաղկող և նկարիչ : Երբ գրչին շարումն հասաւ 38 թերթին և տպագրեցան 28ն , նստար Մատթէոս վախճանեցաւ ի խուին ՌՃԺ ի 22 յունուարի . կենդանութեան ատեն պատրաստելով գրքին վերջը դրուելիք յիշատակարանն , և տեղնիսեղը պտտմելով այս տպագրական գործոյն համար իր գլխէն ամեն անցածները : Նոյն ժամանակին յԱմրսպետամ գտնուեցաւ Ոսկան վարդապետի Երեւանեցոյ Աւետիս եղբայրն , որ և Ծարեցոյն ընկերն էր ի տպագրութիւնս գրոց , և շահակից անոնց վաճառմանէ յառաջ եկած արդեանց : Մահուընէն ետքը Մատթէի յիշատակարանը կը լրացընէ Աւետիս . « Ես , կ' ըսէ , երիւանցի Ղըլըջեցն Ոսկան վարդապետի եղբայր Աւետիսս որ յենկեր ի նորա զրամով այլ օգնութեամբ , աստուած իչն (ինչ) որ վաստակ տայ մեր մէջն վաստակն կիսոյ լինի . որ ժամ որ մեռաւ ես իբրև որք տարակուսեալ և պարապ մընաձի ես և սահմանք և գործն և մշակն . ամիս ժամանակ անցաւ սկսան նաւերն գնալ ի դէմ արևելս ի քաղաքն Զըմրոնայ աթոռն սուրբ Պողոկարպոսի որ է յեօթանասնիցն . անճարութեանն մնացեալ ԺԴ տեսարն տպագրեցի վախելով այսպէս սրբագրեցի .



օրինակն ետի մի կողմ՝ տպայգրածն մի կողմ. մին կու  
նայի օրինակն՝ մի ի տպայգրածն. յորժամ որ սղալ  
լինէր կու մեկնի այսպէս սրբագրեցի. մընացալ ժԴ  
սեւորն. ապայ ուսայ ըզսրբագրելն որ տուրին է. թիւ  
ՌՃԺ մարտ ասմին իւն Սուրբ Աստուածածինն միշնորդ  
ունելով » :

Աւետիս կը զրէ յիշատակարանս, անկեղծութեամբ  
խոստովանելով՝ թէ իր անունը դնելու պատճառ կամ  
արժանաւորութիւն մը չունէր. բայց հարկ սեպեց, որով  
հետեւ շատ աշխատանք ունէր գործոյն վրայ թէ՛ վրամով  
և թէ՛ ուրիշ օգնութեամբ. որովհետեւ ուխտ զրեւր եմ  
ցմահ աշխատիլ ըստ կարողութեանս վասն Էջմիածնի և  
ատենահաս սրբոյն Սարգսի. անանկ որ « եթէ ես չըլ-  
լայի, կ'ըսէ, չեմ գիտեր թէ ճարեցւոյն մահուընէն  
ետքը ո՛վ պիտի տիրանար գործարանին. որովհետեւ թո-  
ղած պարաքը հազար մառչիլ էր՝ մինչ ապարանին գոյք՝  
այդ գումարին կէսը չէին արժէր: Ասկէ վերջը Աստուա-  
ծաշնչի ապագրութեան զրեւր պիտի զուրս գան. տիրա-  
ցուն (Մատթէոս) որ մեռաւ՝ զեռ քառասուն կամ վաթ-  
սուն գիր փորուած չէր. առկաւին երկու հարիւր քսան  
զրոց մարք պիտի փորագրուին, վարձքը տուողն ես եմ,  
և մինչ ի խաչվեցայ, եթէ արուեստաւորը չի մեռնի,  
ամենայն սառից փորագրութիւնք պիտի աւարտին և զուրս  
գան » :

Ասկէ վերջ կը յանձնէ յիշել զինքն և իւր հանգու-  
ցեալ կողակիցն զՄարիամ տատն, զհայրն Թորոս, զմայրն  
Գուհարաղիզ, զհղբարսն՝ զԱւագ, զՈսկան վարդապետ,  
և զմիւս վաճառական եղբայրն զՅովհաննէս, զՄիրզա-  
խան, զքոյրն Ռուսինէ՝ և այլն. նոյնպէս « զնորաբոյս  
վաճառականն » երեւանեցի Սահմատինեան Պօղոսի որդի  
զԳրիգորն, որ յանձն առած պարտքը հատոյց, որով ար-  
դինաւորեցաւ յիշատակուիլ :

Թ' էջն 458 զհամառօտս կ'ընթեռնումք. « Յիշեցէք

զիս մեղաօր նօթար Մաթէոս յետնորդ, որ ձեռնառու եղէ նա որ էրեւանեցի Ղլիշեցն Աւետիսս որ յիշեալ լիցիք ահեղին Քրիստոսի ամէն » :

Տարի մը յետոյ տպագրեց Աւետիս (1661) համառօտեալ Ժամագիրք մի, յիշատակարանաւ. « Տպեցաւ ժամու և պարզատումարի տետրս ի թուին հայոց ՌՃ և Ժ յերկրին Հօլանտայ, ի քաղաքն Ամսթերդամ ձեռամբ Աւետիսն. աւարտեցաւ յօգոստոսի Ե. ի հայրապետութեան տեառն Յակօբայ սրբազան կաթողիկոսի լուսակառոյց սուրբ աթոռոյն Էջմիածնի : Ուլ եղբարք, որք հանդիպիք սմա յիշեալիք առ Քրիստոս զնօտար Մաթէոսն որ հանգուցեալ է, և զկնի որոյ ըզնուասա և զանարժան երեւանեցի Ղլիճեցն Աւետիսն՝ զկրտսեր եղբայր Ոսկան վարդապետին » :

Յիշուած Յիսուս որդի զրոց յիշատակարանին մէջ պատմուածը կ'ամբողջանայ 1661 տարւոյն տպագրուած Սաղմոսարանի յիշատակարանի խօսքերէն. որոյ՝ ինչպէս նաև յառաջաբանին զրոյն է կարապետ վարդապետ Անդրիանեցի. ուր կը յիշէ զԾարեցի Մատթէոս, նօտար Փիլիպպոս կաթողիկոսի, « որ բազում ջանիւք և երկամբք քանդակել ետ և նորակերտեաց զագնիւ և զպատուական գիրս այս, հրամանաւ և կամօք երիցս երանեալ կաթողիկոսին Յակօբայ » : Տառից օրինակն ու ձևը տուեր էր Մովսէս վարդապետ : Կը յանձնէ մասնաւորաբար զյիշատակութիւն վերոյիշեալ Աւետիսի Ղլիճեցն, սրովհետև ինքն եղաւ, կ'ըսէ, պատճառ որ այս ազնուակերտ և ըղձայի տպագրարանս ընծայուի Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի Յուշոյ վանից : Զի Ծարեցին վերջին հիւանդութեանը ժամանակ կոչել տուաւ զԱւետիս, և փոխ դրամ կ'ուզէր իրմէ եօթնհարիւր հնգետասան մանչիլ, որպէս զի պարտապանաց հատուցանէ. այն ստակով, կ'ըսէր, երկու հազար սաղմոսարան և հազար երկու հարիւր Յիսուս որդի կը աւարդեանք, ու անոնց վաճառմանէն եղած շահը երկուքի

կը բաժնեմք. մէկն ինձ և միւսն քեզ : Իսկ եթէ մեռնիմ, քոյ տեսչութեան ներքե կ'ըլլայ տպարանը ու կը վճարես պարտքս և ինծի տուածդ շահովը : Աւետիս այս առաջարկութեան յանձնառութիւն չի ցուցուց. այլ եթէ տպարանդ կ'ընծայես, ըսաւ, Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի, հեագ ընկեր կ'ըլլամ, ու ստակը տալով քեզ, ցորչափ կենդանի եմ կ'աշխատիմ ի տպարանի. և զրամիս արգիւնքը վերոյիշեալ սրբոյն անունն կրող վանաց կը նուիրեմ. իսկ մահուընէս ետքը՝ բոլանդակը : Հաւանեցաւ Մատթէոս, և կտակաւ որոշեց որ իր մահուընէն ու երկուքին ալ պարտուց հատուցմանէն ետքը՝ տպագրատունն յանձնուի Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի մենաստանաց : — Ինք յառաջ քան զաւարառումն տպագրութեան Յիսուս որդի գրոց վախճանեցաւ. և զոր Աւետիս, ինչպէս տեսանք, լրացընելով, ձեռք զարկաւ նաև Սաղմոսի տըպագրութեան : Բայց ինք բոլորովին անծանօթ և անտեղեակ ըլլալով արուեստին, ընկեր առաւ զկարապետ վարդապետ Անդրիանեցի, ու հաւասար ջանքով և աշխատանօք հասուցին յաւարտ : Դրամի ալ կարօտութիւն քաշելով՝ ամասիացի Խուտապաշի որդի Մինաս անուն մէկէ մը ինն հարիւր մառչիլ փոխ ստակ վերուցին. որով հազար երկու հարիւր օրինակի Յիսուս որդի գրոց կազմել տալով՝ Զմիւռնիոյ վրայէն նաւով զրկեցին յարեւել : Վերջին յիշատակարանով մ'ալ առանձինն կը յանձնեն յիշել զճուղայեցի Շահրիման և զՅովհան Միրզենց, որոց տուած եօթնհարիւր մառչիլ դրամով կարող եղան երկու հազար և եօթնհարիւր սաղմոսարան տպագրել : Իսկ տառից փորագրիչն էր Ֆուենտիք Քրիստօֆլ, հանճարեղ հռչանսացի արուեստաւորն, « որ և բազմահնար ջանիւ կերպացոյց զպողոլմատեայ և զպղնձի տիպ տառից » :

Յետագայ տարին (1662) Աւետիս և կարապետ հրատարակեցին մեծապիւր Ժամագիրք մը (ոչ ասենի) « նորաշէն տառիւ, (ինչպէս կ'ըսեն յ'էջն 3), նոր մատեան

աստուածային պաշտաման. թուով իբրեւ երեքհազար. զիւրապին և ձեռնհաս և ամենեցուն ստանալի . . . Զորհաւատացեալ եղեւ ի կենարանին թուոյն ՌՈԿԲ յամսեանն օգոստոսի ԺԱ. և Արամեան տոհմին թուականու թեան ՌՃԺԱին. յամսոյն մարգաց ի ի . . . Յաշխարհին Ֆռանկաց երկրին յՈլանդայ, ի քաղաքն յԱմսդերտամ, յիշխանութեան տեղոյս Վիլէլհէլմուս Փրինց Փային. ի տպարանս որ կոչի Սուրբ Էջմիածնի, և սիրելի վկային իւրոյ սրբոյն Սարգսի զօրաւարին. որ կառուցաւ ի նոյն Մաթէոս սարկաւազէ, և ի ժամու վախճանին նուիրեցաւ վերագրեալ սրբարանացն: Գոյիւք և արդեամբք և հոգացողութեամբ Ղլիճենց Աւետիսն Երեւանեցոյ՝ որ է վերակացու և թարգման տպարանիս. և մասականարարող և առաջնորդող ամենայն գործակալաց արուեստարանիս » : Նոյն խօսքեր կը կրկնուին նաև ի յիշատակարանին, յորում Աւետիսի եղբայրն Ոսկան վարդապետ կը կոչուի « երկրորդ թարգմանիչ Հայոց » :

Որչափ ալ մեծ ջանքով և եռանդեամբ հետամնտ էր Աւետիս իր վրան առած ծանր և դժուարին գործոյն, բայց իր առևտրական զբաղմունք և զանազան գործառնութիւնք՝ չէին ներեր որ յարակալութեամբն յԱմսդերտամ յառաջ վարէ զայն. ու կը բռնադատուէր ուրիշի մը յանձնել: Հաւանական կ'երևնայ թէ այս ամեն հանգամանք ծանուցանելով կաթողիկոսին, խնդրած ըլլայ անձ մը ցոյց տալ իրեն՝ որուն կարենայ յանձնել վտտահութեամբ գործ մը, որոյ համար այնչափ ծախք և աշխատանք եղած էր: Կաթողիկոսին և իր ժողովոյն ընտրութիւնը ամենայրմար անձի մը վրայ ինկաւ, որ թէ՛ սիրող էր արուեստին և գործոյն, և թէ՛ Աւետիսի ամենամերձաւոր. իր հարազատ եղբօր Ոսկան վարդապետին:

Ոսկան երկու տարուրնէ ետք՝ հրամանաւ Յակոբ կաթողիկոսի կը ճանապարհորդէ յարևմուտս. և նախ ի Լիւթոնոյ քաղաք Տոսկանայի հանդիպելով Աւետիս եղ-

բորը, որ կը դառնար ի Զմիւռնիա, անոր ձեռագրով տպարանը կ'առնու ի նմանէ, և իր աշակերտ Կարապետ վարդապետի կը գրէ յԱմսդերտամ, որ մինչ իւր ժամանելը՝ ձեռքէն եկածին չափ յառաջ վարէ զգործ տպարանին։ Անդրիանեցին՝ որովհետեւ արդէն Շարականի տպագրութեան մը խորհուրդ և փափաք ունենալով՝ սկսած էր այդ ձեռնարկին կարևոր խաղերու փորագրութիւնը, փութաց աւարտել զայնոսիկ. ու սաղմոսարանի տպագրութենէն ետքը՝ ձեռք զարկաւ նաև շարականին։ Երբ Ոսկան հասաւ յԱմսդերտամ, մինչ ի Կարգ Համբարձման հասուցեր էր Կարապետ. և շարունակեցին միաբան աշխատիլ. ի նմին ժամանակի պատրաստութիւն տեսնել Սատաժաշունչ գրոց տպագրութեան, զոր միտք ունէին հրատարակել։ Ուրտի Ոսկան ետևէ եղաւ սալ քանդակել Սատաժաշունչի խորագրութեանց համար նօսրագիր առեր, և փութով երեք ամսուան մէջ աւարտելով, փորձի համար շարագրել տուաւ ի Շարականի, սկսելով մարտիրոսաց կարգէն։

Ըսինք թէ Ոսկան վարդապետ ի Զմիւռնիոյ գրեց առ աշակերտն իւր, որ տպարանին գործը ըստ կարի յառաջ վարէ մինչև իւր ժամանումը յԱմսդերտամ. և թէ նա բաց ի շարականէ՝ սաղմոսարան մ'ալ տպագրեց։ Այս վերջին գրոց մէկ պակասաւոր օրինակը հասած է ձեռռնիս. որոյ ճակատը կը պակսի, և յիշատակարանէն կրնանք հետեւեալ տեղեկութիւններն քաղել։ Քրիստոսի 1664 թուականին եղած է այդ տպագրութիւն. « ներտպարանում որ հաստատեալ եղև ի նախանշանակեալ Մօթթէոսէ սարկաւադէ. յերկրիս Հօլլանտիոս ի քաղաքիս յԱմսդէլտամի. որ կոչի աշխարհ Ֆլամէնկի. տպասաւորութեամբ և սրբագրութեամբ անարհեստ և անիմաստ և անպիտան Կարապետի Անդրիանացոյ և բանի տպասաւորի, աշակերտի մեծի ըաքունապետի տեսառն Ոսկանի երևանեցւոյ » ։

Ոսկան կը հասնի յԱմսօրտամ, ու 1666ին սկիզբն կ' առնու իր բուն տպագրական գործունէութիւնն : Նախ ամենակարեւոր գրքի մը հրատարակութեան ձեռք կը զարնէ, որ թէպէտ փոքր քանակաւ՝ բայց ազգին նոյն միջոցի գտնուած գիրքին համար անհրաժեշտ և մեծապէս հարկաւոր գրքոյկ մը. այբուբենից ու Քրիստոնէական վարդապետութեան. և որոց ճակատը դրուած է. « Հանդերձ Աստուծով : Գիրք այբուբենից յաղագս նորեկ տըղայոց՝ և մանկանց անկրթից. նաև արանց պեռ եւս ոչ ուսելոց. որոց լիցի օժանդակ հասանիլ ի կատարումն կրթութեան. և ի վարժումն ճահապէս ընթերցողութեան : Թորինեալ ներսպարանում սրբոյ Էջմիածնի. և սրբոյն Սարգսի զօրավարի : Յամըսգերտամ քաղաքի : Ի ներթուում փրկչին 1666 . իսկ Հայոց ՌՃԺԵ յունվարի Գ » : Զունի յիշատակարան, միայն ի վերջ քրիստոնէական վարդապետութեանն, զոր հրատարակիչն կ' անուանէ « Յաղագս մանկանց առ ի կրթութիւն. և վարժումն ի կրօնս քրիստոնէութեան », հետևեալ քանի մի տողերը կան. « Շարադրեցաւ թանս հաւատոյ սակս վարժութեան տհասից. ի թուի Փփրկչի 1666 . իսկ ի մերումն թուոյ ՌՃԺԵ ամենանն նոյեմբերի. որոյ էին աւուրք քսան եւհինգ : յԱմսօրտամ քաղաքի, ի տպարանի սրբոյ Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի » :

Տառից ձեռք ընտիր, անվթար և անսխալ տպագրութիւնն. մէկէն կ' իմացուէր թէ հըմուտ, կարող ու իր գործէն հասկըցող անձի մը կառավարութեան և տեսչութեան ներքոյ էր Ամսօրտամի տպարանը :

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ Ի ՁԵՌՆ ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ \*

Բայց առ այժմ կանգ առնունք վայրիկ մի նկատել թէ ո՛վ էր Ոսկան :

Առաքելի Դավրիժեցւոյ պատմութեան գրոցը մէջ, զոր ինքն Ոսկան տպագրեց իւր ամստերդամեան տպարանի մէջ, համառօտիւ նշանակուած կը գտնենք իր վարուց պատմութիւնն, շարադրեալ յիւրմէ և յեռեալ ի գիրս Դավրիժեցւոյն : Իր ծնողքն Երևանեցիք էին, վարեալք ի Շահաբասայ յԱսպահան, ուր ծննաւ և սնաւ Ոսկան : Ուսումնասէր և եռանդուն, աշակերտեցաւ Խաչատրոյ վարդապետի կեսորացւոյ, ուսումնակից և աշակերտակից ունելով զՍիմէոն Զուղայեցի. ապա Մովսէս կաթուղիկոսին հետ երթալով յԷջմիածին, պարձաւ միւսանգամ

\* Այն ինչ արդէն տպագրած էինք Հայ. տպագրութեան պատմութեան Երկրորդ շրջանին մէջ Աբգարու տպած Սաղմոսին վրայ մեր ունեցած տեղեկութիւնքը, ընդունեցանք Արժանապատիւ Սահակ Ե. պիսկոպոս Խապայեանէ նամակ մը, յորում հաճեր էր մանրամասնօրէն հաղորդել մեզ իւր ունեցած տեղեկութիւնքը նախ Աբգարու Սաղմոսին, և երկրորդ՝ Պարզատումարին նկատմամբ. այս վերջինս մենք յիշած եմք Առաջին շրջանին մէջ : Մեր շնորհակալութիւնը ի փոխարէն իւր ազնիւ զգացմանն անշափ է, զոր չեմք դանդաղիր հրապարակաւ յայտնել առ նորին Սրբազնութիւնը : Հոս կը գնեմք իւր գրած տեղեկութիւնքն ամբողջովին ի լրումն մեր յառաջագոյն գրածին :

« Աբգարի սաղմոսը, որոյ սկիզբը զժբաղդաբար պակաս է, թէպէտ և պակասած թերթերէն յետոյ կը սկսի « Յայնժամ խաւսեցիք ընդ նոսա բարկութեամբ իւրով », որով յայտնի է՝ երևի, թէ պակասած բուն Սաղմոսէն հազիւ մէկ, կամ երկու թերթ լինի. բայց երկու թերթ վերջը՝ Յգ իջին տալի գրուած Գ. 5 տետրահամարը ցոյց կու տայ, որ պակասած թերթերը պիտի լինին 22 : Սաղմոսէն զատ այդքան թերթերը ինչ կը պարունակէին, դուք աւելի լաւ կրնաք ստուգել Միւսնու կատարեալ օրինակէն : Վերջի յիշատակարանէն ալ մաս մի կը պակսի. « Ի Թուակասիս Հայոց Ռփե. մայիս ժի. աւրն ուրբաթ ժի՛մ ժամն : Առ ոտս Միւսնուգեկ եպիսկոպոսին՝ ի մայրաքաղաքն ի Վանատիկ ընդ նովանեաւ սուրբ Մարկոս աւ », միւս ինկած երեսին վերայ է շարունակութիւնը : Յիշատակարանը սկիզբէն չ'օրինակեցի :

Երկրորդ գտածս է « Պարզատումար », որոյ մասին երևի դուք բնաւ տեղեկութիւն չ'ունիք, կամ ճշգրտօրէն Մաղաբիա գպիրը





աղաւաղել կ' իշխէին : Փիրումալ չորս տարի յէջմիածին կենալէն ետքը՝ յԵւրոպա և ի Հռովմ անցնելով՝ հետը տարաւ Աստուածաշունչ գրոց հայերէն ընտիր Թարգմա- նութեան գրչագիր օրինակ մի. և լատինական վուկ- կադայի հետ բաղդաստելով, մինչ մերին Թարգմանութիւն , ինչպէս քաջայայտ է, յԵթթանասնից եղած է, ուզեց զմերն ընդ լատինին համաձայնեցնել, սուրբ Ժողովոյն ծիրանաւորաց ներկայացոյց. փափաքելով որ տըպագրու- թեան հրաման տրուի. բայց առաջարկութիւնն ընդունելի չեղաւ : Իսկ երբ 1642ին քահանայապետական հրամա- նաւ և յանձնարարականաւ դարձաւ Փիրումալ, խօսքն ընելով նորա հետ. ուստի և զլուս գլխի տուած՝ նորոգ բաղդաստութեամբ այլեւայլ փոփոխութիւններ և ի նորոց Թարգմանութիւններ ըրին նոյն իրենց ահարապատ ոճով, ու խանգարելով նախեաց վայելուչ և ընտիր ոճերն և դարձուածներն : Այս օրինակն հետն առած Ոսկան եկաւ յարեմուտս, ուրիշ գրոց հետ նաև Աստուածաշնչի տպա- գրութեան փափաք և նպասակ ունենալով :

Զմիւռնիոյէն անցաւ ի Լիւսոնոյ, ուր արդէն հայազգի վաճառականաց բաւական քաղմութիւն կար, և ուր յա- ռաջագոյն հայ գրոց տպագրութիւնք եղած էին : Երկար խօսեցաւ և ջանաց համոզել այն քաղաքի ազգայիները, որպէս զի նեցուկ և ձեռնտու ըլլան իրեն տպագրութեան ծախուց, բայց առանց կարենալու հասնիլ դիտած վախ- ճանին. որովհետեւ ոչ ոք յանձնառու եղաւ օգնել իրեն : Բուսահատելով անոնցմէ՝ գնաց ի Հռովմ. և հոն ալ չհանդիպեցաւ իր գործառնութեան նկատմամբ օգնակա- նութիւն գտնելու մխիթարութեան, զանազան ներհակա- կան պատճառաց համար, ինչպէս կ'ըսէ, « Թէ ի մե- րայոց ազանց և Թէ ինքեանց սահմանաց և կանոնաց » : Ինչպէս յառաջ յիշեցինք, այլք ալ հանդիպեր էին նման դժուարութեանց, և բոց ի մերոց՝ նաև նա ինքն Փի- րումալի, որ իբրեւ իտալացի՝ աւելի ընդունելութիւն և յաջողութիւն գտնելու կրնար յոյս ունենալ :

Ոսկան մերադառնալով ի Լիլոռնոյ, նմանօրինակ դժուարութեանց և հակառակութեանց հանդիպեցաւ. և եթէ իր առաջարկութեան յանձնառուք ալ պտնուէին, դրած պայմաննին այնչափ ծանր էր, որ Ոսկան չկարաց հետերնին համաձայնիլ. որովհետեւ, կ'ըսէ, « Ոչ զօգուտ ազգի և զսրբոյ աթոռոյն, այլ վանձանց զցանկութիւն և կամաց զհաճութիւնն կամէին ընու » : Վասն որոյ անոնցմէ զատուելով՝ միաբանեցաւ երեք Զուղայեցոց հետ, Ստեփանոսի, Պետրոսի և Թէոդորոսի. « Աստուածասէրք և կորովիք այսօքիկ՝ հայելով ի նուազութիւն աստուածայնոյ կտակարանաց որ ի մէջ ազգիս Հայոց... Չերմեռանդ սիրով յօժարեալք յորդորեցին զմիմեանս, քաջալերելով և զիմն նուաստութիւն » . և որովհետեւ նիւթական օգնութեան կարօտութիւն ունէր, այդպիսի գործոյ մը սկզբնաւորութեան և յաջողելու համար, խոստացան առատապէս նպաստել իրեն :

Համոզուեցաւ Ոսկան և հաւատաց տուած խոստմանց, և միաբանեցան զաշնադրական գիր ստորագրելով և կնքելով, որ երեքը միաբան պիտի հոգային ամէն ծախքերը, « Առ ի յօգուտ ազգիս և ի շահ սուրբ աթոռոյն » : Դաշնագրին պայմաններն էին, որ Ստեփանոս և Պետրոս կը խոստանան Աստուածաշունչ զրոց վաճառմանէն աւելցած շահը՝ Էջմիածնի նուիրել. իսկ Թէոդորոս՝ իրեն ինկած բաժնին շահուն կէսը Երուսաղեմի վանաց ընծայել խոստացաւ, միւս կէսն ալ Յուշոյ վանից սրբոյն Սարգսի : Ոսկան իրենցմէ այս խոստմունքն առնելով՝ գնաց յԱմսիերսամ, ու տպագրութեանց ձեռք զարկաւ իր եղբօր Աւետիսի խնամքով յօրինուած տառիւք. որովհետեւ Երարեցոյն տառք խոշորք էին և անյարմարք, և խորագրոց համար յասուկ տառք կը պակսէին, իր զրամօք նոտր գրեր ալ շինել տուաւ. և այսպէս յաջովեցաւ սուրպագրել բովանդակ Աստուածաշունչ գիրքը՝ բազմածախ և երկիջեան պատկերազարդ, ընտիր տառիւք, այսպիսի

խորագրաւ ճակասու. « Աստուածաշունչ գրոց և նորոց կաւարանաց ներպարունակօղ, շարակարգութեամբ նախնեացն մերոց և ճշմարտասիրաց թարգմանչաց: Իսկ ըզկնի հրամանաւ լեհափառին տեառն Յակօբայ Հայոց կաթուղիկոսի՝ գլխակարգեալ և տընառեալ ըստ զաղմատականացն, նաե զհամաձայնութիւն հանուրց գրոց աստուածաշնչից, ընդ իրեարս աւընթեր կարգեալ ամենեցուն, նուաստի ումեմն բանի սպասաւորի Ոսկանի Երեւանեցոյ: Թ՛ Ամսդերդամ, ներսպարանում սրբոյ Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի զօրավարի, ի թուում Փրկչին 1666, իսկ Հայոց ՌՃԷ »:

Այսպէս Ոսկանայ և ընդհանրութեան ազգին փափաքն կատարուեցաւ, պատկերազարդ Աստուածաշունչ գրոց տպագրութեամբ, որ արդարեւ մեծ ձեռնարկ մ'էր, և մտածողաց և ի զլուխ հանողաց իրենց զրամական օժանդակութեամբ, մեծ պարծանք մը: Դժբաղդարար ուրիշ յիշատակարան մը՝ քործը նոյն աղէկ գոյներով չի ներկայացներ. և եթէ ճշմարիտ են իր խօսքերն, վաճառականաց առ Ոսկան ցոյց տուած առաստամութիւնն նիւթական շահէ զերծ չէր: Այս գրուածքին հեղինակն է Թադէոս երէց Համազասպեան, որ ժամանակ մը Ոսկանայ ընկեր և ձեռնտու եղաւ, և յետոյ իրարմէ բաժնուեցան, ինչպէս քիչ մը յետոյ պիտի պատմենք. և այս բաժանման առիթն ու հետևանք գրի վրայ առաւ, խորագիր դնելով իր գրուածոյն, « Պատմութիւն Պետրոսի Աւագ Գոնսուլին Հայոց, և երկու ընկերացն՝ Քթռէշէնց Դեւգորոսին (Թէոփորոսին) և Խոնենց Ստեփանին »:

Յորում պատմելով Ոսկան վարդապետի այս երեք անձանց հետ զրած և կընքած պայմանագիրն՝ Աստուածաշունչ գրոց տըպագրութեան համար, կ'ըսէ, թէ իրենց տուած խօսքին և պայմանին վրայ չկեցան. ուստի և վարդապետն նեղուած ի պարտատեարց՝ ստիպուեցաւ յայլուստ փոխառութիւն ընել, և Աստուածաշնչի տպագրութիւնն

աւարաւելլով, օրինակներն յանձներ է թաղէոս երիցու, որպէս զի փոխադրելով յարեւելս՝ անոնց վաճառմանն պարապի։ Համազասպեան յԱմսդերտամէ ի Լիվոնոյ անցնելով, կը տեսնուի այդ վաճառականաց հետ ու կը հիւրընկալուի անոնցմէ. և ինչպէս ինքն կ'ըսէ, բարեմասութեամբն խաբուելով անոնց խօսքերէն, կը ստորագրէ ընկալազիր մի և կու տայ ձեռուընին։ Իսկ անոնք զրգերն իրմէ առնլով՝ և արդէն իր ընկալազիրը ձեռուընին՝ դեռ եւս իրեն չյանձնուած դրամոց, զրգերն կը փութան զրկել ի Պոլիս և հոն հանել ի վաճառ։ Թաղէոս որ կ'իմանար այս նենգութիւնը՝ դատաստանի կը գիմէ. և վկայիք հաստատելով իր իրաւունքը՝ կը բողոքէ իրեք վաճառականաց իրեն դէմ՝ ըրած անիրաւութեան համար։ Բայց չենք գիտեր թէ ի՛նչ առթիւ և ի՛նչ կերպով՝ փոխանակ փնտրած և ակնկալած արդարութիւնն ձեռք ձգելու՝ կը բանտուի ի Փլորենաիա, ուր երկար ամիսներ մնալով և նեղուելով՝ հազիւ ազատութիւնը կը գտնէ Հռովմայ քահանայապետին նուիրակին միջնորդութեամբ։ Բայց մենք կրկին առիթ պիտի ունենանք Համազասպեանի և իր Ոսկանայ հետ ունեցած վերաբերութեանց վրայ խօսելու, ինչպէս նաև ի վեճեռեւթիցուցած սպազրական գործունէութեան։ Պատմութիւնն, Ոսկան, և իր ժառանգք և յաջորդք խիստ լեզու կը բանեցընեն իրեն դէմ. որով և վերը յիշուած գրուածին և աւանդածին շատ տեղուանքը կը պարզուին և կը լուսաբանին, և զթաղէոս ու իր գործն ու վարմունքը՝ չեն արդարացներ։ Առջի բերան ընկերանալով իրարու հետ, շահու տեսակիտով՝ չէ թէ միայն իրարմէ զատուերն, այլ և իրարու հակառակամարտ երեցած. և թաղէոս զՈսկան արեւմտեայց աչքէն հանելու և զինք անպատիւ ցուցնելու համար, թուի թէ անոր կրօնական կարծիքն ալ ուզած ըլլայ ամբաստանել, յիրս իրս անհամաձայնութիւնն ընդ արեւմտեայս, որով թէ՛ քաղաքական և

Թէ կրօնական իշխանութեանց առջև կասկածելի երեւցնելով անոր ընթացքն ու գործը, մտադրութիւն և զգուշութիւն հրաւիրել վրան : Այս ենթադրութիւն գրեթէ բացայայտ ճշմարտութեան կերպարանք կ'առնու՝ երբ ի Մարտիկա Գաղղիոյ՝ Ռսկանայ նախաձեռնութեամբ հաստատուած տպարանին պատմութիւնն ընենք :

Ռսկան զեռ շորս տարի (1666—1669) մնաց յԱմսլերտամ, և բաց յԱստուածաշնչէ ամէն տարի քանի մը նոր հրատարակութիւնք ընծայեց, ֆերականոչքիւն, Քրիստոնեական մը (1666), հետևեալ տարին մեծ ժամագրոց երկրորդ տպագրութիւն մի, Մաշտոց, և հայ—լատին ֆրիստոնեական, յորոյ ի ճակատուն Ռսկանայ անունն չի յիշատակուիր, և այս խորագիրն կը կրէ. « Վարդապետութիւն քրիստոնէական ըստ Հայոց տպագրեալ առ Հռոմայեցիս, միջնորդութեամբ Կարապետի վարդապետի Անդրիանացոյ և Թէոփորոսեան Պետրոսի Սիմպրի : Թ' Ամսլէյտամ, ծախիւք և տպագրութեամբ թարգմանողաց » : Յետագայ տարւոյն մէջ ալ կը տպագրուին նոյնպէս յայնմ քաղաքի Աղուէսագիրք, Նոր կտակարան, որոյ յիշատակարանն կ'ըսէ, թէ աւարտեցաւ այն « երկասիրութեամբ նուաստ Ռսկանի եպիսկոպոսի... ի տպարանի աշակերտին իմոյ Կարապետի բանի սպասաւորի... բայց իմովք գրովք, իսկ արդեամբք երկուցունց... բուն նախագաղափար լեալ է իմով ձեռամբ գծեալ Նոր կտակարան, զկնի Հէթմոյ թագաւորի աստուածաշունչ սրբապրութեանն գաղափար » : Նշանաւոր են այս յիշատակարանիս խօսքերն. որով տպարանն Ամսլերտամի որ մինչև նոյն ժամանակ յոստով ստացուած համարուած էր Ռսկանայ, վաւերական գրով ընկունելով զայն ի ձեռաց Աւետիսի, աստէն իր աշակերտ Կարապետ վարդապետի անուամբ կը նշանակուի. որով հաւանական կ'երեւնայ թէ վարդապետը պարտական մնացած ըլլայ աշակերտին, և կամ ուրիշ որ և իցէ

պատճառաւ՝ որ մեզ անգիտելի կը մնայ, հարկ տեպաժ ըլլայ անոր վրայ վարձընել : Ոմանք կը յաւելուն, ինչպէս և ինքն Ոսկան զնոյն կ' ակնարկէր, թէ իրեն խոստացուած կամ յուսացած դրամական օգնութիւնք, կամ ատենին չէին հասներ ձեռքը, կամ բոլորովին կը զլացուէին : Սակայն անոսկ հանդերձ շարունակեց Ոսկան յանձն առած գործն, և նոյն տարւոյն մէջ Տոմարի մը հրատարակութիւնն ընելով, ի հետեւեալն՝ որ իւր վերջին տարին է յԱմսդերսամ, տպագրեց զԱռաքել պատմիչ և զԶայնքադ շարական :

\* \* \*

1670 թուականին ի Լիլոռնոյ կը գտնենք փոխադրուած զՈսկան :

Գաղղիացի բանասէր մի՝ Բորի, (J. D. Bory), որոյ Պատմական և մատենասիրական հետազոտութիւնք ի վերայ արուեստի տպագրութեան ի Մարսիլիա. (Les origines de l'Imprimerie à Marseille: Recherches historiques et bibliographiques). 1858ի տպագրուած գրքէն կը քաղենք, հոն նոյն քաղաքին մէջ քիչ ետքը հաստատուած հայկական տպարանին պատմութիւնը. այս փոխադրութեան պատճառ կը համարի՝ Ոսկանայ կողմանէ խիղճ մը, ոչ ուղղափառ (նորազանդ) աշխարհի մէջ եկեղեցական գրքեր տպագրելը. մենք աւելի հաւանական կը կարծենք՝ նոյն խիղճը, զանոնք ընդունող ու իրենց հոգեւոր պաշտամանց մէջ գործածող ժողովրդեան կողմանէ : Զնոյն կ'ակնարկէ Զմիւռնիոյ ժողովրդեան կողմանէ առ խորհրդականս Պառլանտայ արդարութեան ատենին ուղղած խօսքերը՝ Ոսկանայ նկատմամբ, թէ « Ուզեց նախապէս՝ իրմէ հերետիկոսաց Ամսդերսամ քաղաքին մէջ հաստատուած տպարանն՝ Մարսիլիա փոխադրել, հռովմէական ուղղափառաց ոճովը գրքեր տը-

պագրելու » . (Ipsius voluntas fuit quod Typographia... quæ antea fuerat apud hereticos Amsterdam, ad libros catholicos romanorum modo componendum, illam Marsiliæ (transtulit). ուստի և բռնադատեցաւ Հոլանտայէն ելնելով ի Լիվորնոյ իտալիոյ հաստատել տպարանը : Կ' ուզէր թերեւս այս փոխադրութեամբ սուտ հանել Համազասպեանի իրեն դէմ յարուցած ամբաստանութիւնքը :

Հոն նոյն 1670 տարին՝ անմիջապէս երկու գրքոյկ հրատարակած կը տեսնենք իր տպարանէն, երկուքն ալ հոգեւորական մատենիկք . Պարտեզ կոչուած աղօթից գիրք մը, որ արեւելեան համանուն գրքերէն բոլորովին տարբեր եղանակաւորութիւն մը ունի, և յարեմուտս կրթուած ու սորված ուղղափառ վարդապետի մի երկասիրութիւն է, և Քրիստոնեական մը՝ համաձայն արեւմտեան եկեղեցւոյ վարդապետականին : Պարտեզ գրոց յիշատակարանին մէջ կ' ըսուի . (Տպեցեալ) յամի Տեառն 1670, Լիպուռնի, ի տպարանի սրբոյ Էջմիածնի և սրբոյ Սարգսի զօրավարի . In Livorno, con licenza dei superiori, 1670 . « Աւարտեցաւ գրքիկս սր կոչի Պարտեզ հոգեւոր, ի թուոյն Հայոց ՌՃԻ . հաւանութեամբ տեառն Ոսկանի երեւանեցւոյ, և սրբապրութեամբ Կարապետի վարդապետի Անդրիանացւոյ » :

ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ Ի ՄԱՐՍԻԼԻԱ ԳԱՂՂԻՈՅ

Ասկէ քանի մի տարի ետք Ռսկանեան նոր հրատարակութիւն մը չկայ, ոչ յԱմսդերտամ, ուստի վերցուած և փոխադրուած է տպարանն, և ոչ ի Լիվոնոյ: Միայն կը գտնենք 1669 մայիս 26 թուականաւ՝ լատին լեզուաւ աղերսի թուղթ մի, զոր նոյն Ռսկան վարդապետ կ' ուղղէ առ Լուդովիկոս ԺԴ Թագաւոր Գաղղիոյ. որ իր սքանչանաց և զարմանաց հաւաստեաց հետ առ նոյն մեծափառ Թագաւոր, իր ջանքով տպագրուած Աստուածաշունչ գրոց օրինակ մի կը համարձակի ընծայել արքային: Խորախուսելով այն ընդունելութեամբ, անձամբ կ' երթայ ի Փարիզ, և միջնորդ ունելով զհոշակաւոր արեւելագէտ ժամանակին զԼորիան Տարվիոյ, մարսիլիացի ծննդեամբ, կը յաջողի ընդունել ի Թագաւորէն « զհրամանագիր տըպարանի մը հաստատութեան ի Մարսիլիա կամ ի Լիոն, և կամ Գաղղիոյ տէրութեան ուրիշ քաղաքի մը մէջ. որովհետեւ այդ գործը մեծապէս օգտակար էր հասարակութեան, և արեւելեան լեզուաց ուսման մեծ դիւրութիւն պիտի մատուցանէր »: Հրամանագիրն, կ' ըսէ Պօրի, պայման մ' այլ կը դնէր տպագրողաց վրայ, որ « հրատարակելի գրքերը ուղղափառ, հռովմական կրօնից վարդապետութեան և հաւատալեաց հակառակ բան չպարունակեն »: Ռսկան կ' ընդունէր այս պայմանը, քանի որ իր բուն և ճիշդ իմաստին համեմատ կը գործադրուէր. բայց կը վախնար որ չըլլայ թէ առիթ մի տրուի անով՝ յապագային փոփոխելու կամ բոլորովին անհետ ընելու հայկական արարողութիւնքն ու ծէսերը: Իրաւացի էր Ռսկանայ այդ երկիւղը յեռանդուն և ի փութաջան հաճոյակատարութենէ ազգայնոց ոմանց, քանի որ ուրիշ տեղ տպագրուած հայ գրոց մէջ կը սկսէին երեւնալ այդ նշաններ, և պարտք կը սեպէ Ռսկան՝ կարելի զգու-



շութիւնն ընել, նոյն իսկ իւր և ընկերակցաց նիւթական շահուն տեսակիտիւ. որովհետև այդ կերպով եղած հրատարակութիւնք՝ ազգին ընդհանրութեան չէին կրնար հաճոյանալ, ու գրքերն անվաճառ կը մնային: « Սակայն և այնպէս, կը շարայարէ Պորի, վստահ դազդիական պետութեան կողմանէ արուած խոստմանց անկեղծութեան, և թաղաւորական պաշտպանութեան, որոշեր էր Ոսկան փոխադրել, ինչպէս և փոխադրեց, իր տպարանն յԱմսդէրտամէ ի Մարսիլիա, հանդերձ ամենայն կահիւքն և կազմուածքով »: Մենք տեսանք թէ ինչպէս տարի մը գործեց նա ի Լիվոռնոյ, ուստի անցաւ ի Գաղղիա:

Հռովմայ աթոռը երբ առաւ այս փոխադրութեան լուրը, փութաց անոր վրայ հրաւիրել թեմական եպիսկոպոսին հսկողութիւնն, իմացընելով թէ Ոսկան ի յարաբերութեան է արևելեան եկեղեցւոյ պատրիարքին՝ որ յէջմիածին: Այն պատճառաւ Գեր. Ֆորպէն Ժանսոն՝ որ ի ժամանակին Մարսիլիայի եպիսկոպոսական աթոռոյն գահակալն էր, պահանջեց նախ արքեպիսկոպոս տպագրիչէն հաւատոյ դաւանութիւն մը՝ համաձայն հռովմէական եկեղեցւոյ վարդապետութեան, գրաւոր՝ ի հայ և ի լատին լեզու. և ապա իւր ընդհանուր փոխանորդին հսկողութեանն յանձնելով նոր բացուած տպարանը, իրեն սեպհականեց հոն հրատարակելի գրոց քննութիւնը հայ լեզուի հմուտ քահանայի մի ձեռքով, որ այս նպատակաւ ի պատեհ ժամանակի պիտի ղրկուէր ի Հռովմայ:

Երբ իրերն այս վիճակի մէջ էին՝ ձեռք զարկաւ Ոսկան իր նոր տպագրատան հաստատութեանը, որոյ անունն անփոփոխ պահեց կոչելով Տպարան սրբոյ Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի զօրավարի. զի կը յուսար որ պիտի յաջողի յատուկ անձնական ծախիւք հրատարակել իբրու երախայրիք նոր գործատան՝ քառածալ Ժամագիրք մի, երեք հազար օրինակ, եւ զարդարուած ութ մեծ պատկերներով, արդիւնք Քունտիէ (Cundier) փորագրողին ճարտար գրչին:

Այս ժամագրոց յառաջբանին մէջ՝ Ռսկան կը դանդաւոր իր զրամական անձկութեան վրայ՝ որով յիշատի կը նեղուէր. « Քանիցս անգամ, կ'ըսէ, գրեաց առ իս մեծաշուք և բարձրագահ հայրապետն Տէր Յակօբ, տեղակալ և առաջնորդ սրբոյ Էջմիածնի, ապագրել զՍաղմոսարան աստնի, և խոստացաւ առաքել զԾախն, բայց ոչ եղև. քանզի ոչ միայն ոչ առաքեաց, այլ և ոչ բանիւ կարաց օգնել, վասն վրդովմանցն որ անկաւ ի մէջ նոցին, որոյ վրդովման փնասն և ինձ ժամանեաց. վասն այն ես կարի ստրկացայ վասն պարտուցն որք ի վերայ իմ բարկեցան, և բարկեալք կան սակս Աստուածաշնչոցն և այլոց զրոց, որք սկոռեցան ի մէջ Հայաստանեայց, որ և յուսահատեալ քանի մի տարի բարձի թողի արարի, վասն նեղութեան և վտանգին որ հասին ի վերայ իմ և պատեցան զինեւ: Բայց այժմ տեսանելով զի յուսահատութեամբ լքանելն ոչ ինչ օգնէ », բռնադատուեցաւ, ինչպէս յիշեցինք, երկրորդ անձի մը ընկերակցութեան դիմել՝ զործը առաջ տանելու և ի պարտատեարց չնեղուելու համար:

Ընկերակցութիւնն ըրաւ Համագասպեան Թադէոս երիցուն հետ, որ Ռսկանայ քաղաքակիցն էր ու հետը ի Փարիզ և ի Մարսիլիա ճանապարհորդութիւն ըրեր. բայց ընտրութեանը մէջ բաղկաւոր չեղաւ. որովհետեւ այդ անձին յետագայ բռնած ընթացքէն յայտնապէս կ'երևնայ որ նիւթական շահէն աւելի զօրաւոր և զաղտնի շահէ մը մղուած, հետը ընկերանալու ետեւէ եղած էր ամէն կարելի ջանիւք, թէ՛ ժամագրոց հրատարակութիւնը խափանելու և թէ տպագրատունը բոլորովին անհետ ընելու նպատակաւ: Զմիւռնացոց հանրագիրը, « Եթէ իրեն հաւատալու ըլլաք, կ'ըսէ, մեր տպագրատունը կը փճացընէք և գիտութեան լոյսը կը մարէք. (Si illi creditis, nostram typographiam destructis et scientiae nostrae lumen extinguetis).

Ոսկան իրեն ընկեր առնելով զԹադէոս՝ տպագրելի գրոց ծախուց և շահուն մասնակից ընելու համար, պէտք եղած զգուշաւորութիւնքը բանեցուցեր էր, բացարձակաբար իր անձին պահելով գրոց սրբագրութիւնը: Ըսածնիս յայտնապէս կ'երևնայ այն դաշնագրէն՝ որ 1673ին երկուքին մէջ զրուած է. որով կը պարտաւորին հազարական դահեկան դնել՝ գործաւորաց վարձուն, թղթոյ ստացման և ուրիշ ամէն կարելոր ծախուց հատուցման համար. յայտնի և որոշ պայմանագրով, որ յետ աւարտման տպագրութեանն՝ արքեպիսկոպոսն երեքհարիւր յիսուն օրինակ վերցնելու իրաւունք պիտի ունենար, իբրու ի վարձ իւր աշխատանաց՝ գրոց սրբագրութեան և տպագրին աւարտման, և մնացած երկու հաւասար բաժին պիտի ըլլային, մին Ոսկանայ և միւսն Թադէի: Բայց շուտով յայտնի եղաւ թէ ո՛րչափ անբաւական էին Ոսկանայ կողմանէ եղած այս զգուշութիւնք: Վասն զի հազիւ Ժամագրոց առաջին թերթը մամլոյ յանձնուած էր, Թադէոս սկսաւ ամենագլխի արգելք հանել. և եթէ արժան է հաւատք ընծայել Զմիւռնիոյ Հայոց կողմանէ արուած աղերսագրին, զոր արդէն յիշեցինք, այս ընկերակցին՝ զոր անարժան կը համարին ոչ միայն քահանայ, այլ և քրիստոնեայ կոչուելու, ի գործ դրած անարժան միջոցներուն և նախատանաց հետեւանք եղաւ տպագրիչ արքեպիսկոպոսին մահը:

Այս ծանր ամբաստանութիւնն, ստոյգ ըլլայ կամ ոչ, յայտնի է որ Ոսկան մեռաւ ի Մարտիկա 1674 թուականին առաջին ամիսներուն. և Թադէոս փութաց տէրութեան միջամտութեամբ կնքել տպագրական գործարանը, և սինեակալի վատարանին փոխանորդը մտցընել ի տուն վախճանելոյն: Նոյն միջոցին Ժամագրոց տպագրութիւն հազիւ վեցերորդ թերթին հասած էր: Ուրիշ գիրք մ'ալ, սաղմոսաց Դաւթի, որ Ոսկանայ յատուկ ստացուածքն էր, և ամբողջ ութ թերթերու մէջ պիտի բովանդակուէր,

դեռ նոր սկսեր էր տպագրուիլ և միայն առաջին քանի մի թերթը հրատարակուած էին : Պորի Գաղղիացւոյն այս յիշատակած Սաղմոսը՝ և մեր ունեցած տեղեկութիւնք կը ցուցնեն թէ այս անկատար մնացած տպագրութիւն՝ Նարեկացւոյն աղօթամատեանն է , որոց քանի մի թերթերն միայն ունինք , տպագրեալ ի 1673, և յորոց ի ճակատուն այսպէս նշանակուած է . « Գիրք . . . տպագրեցեալ ներգործարանում սրբոյ Էջմիածնի , և սրբոյն Սարգսի զօրավարի : Ի հայրապետութեան տեառն Յակօբայ , և ի թապաւորութեան Քրիստոսապօսակի և բարեպաշտի արքային Լուդովիկոսի . վերակացութեամբ և հոգաբարձութեամբ և ծախիւք Ոսկանայ վարդապետի և եպիսկոպոսի Երեւանեցւոյ . ի Մարսիլիայ . Թուին Քրիստոս 1673 և ապրիլի 3 » : Ի Պուլիս ի 1175 թուին Հայոց տպագրեալ մեծադիր Նարեկ զրոց ծանուցման մը մէջ կը յիշատակուի , թէ « լուսաւորեալ հոգի Ոսկան վարդապետն սկսեալ էր (տպագրութիւն Նարեկի) , և չէր կատարեալ յինչ և իցէ պատճառէ » : Սաղմոսաց տպագրութիւն մ'ալ եղած է արդարեւ նոյն քաղաքին մէջ , բայց Ոսկանայ մահուընէն ետքը , ինչպէս քիչ յետոյ պիտի յիշատակենք : Արդէն սկզբնաւորեալ այս երկու զրոց տպագրութիւնն յառաջ վարելու և ի գլուխ հանելու համար , — որոց վրայ դասարանք արդէն ձեռք զրած էին , — բռնադատեցաւ Սողոմոն՝ Ոսկանայ քեռորդին և ժառանգ , բանակցութեան մանեղ թապէի հետ և ընդունիլ զրած պայմաններն :

Նոյն 1674 տարւոյն հաստատուած զաշնագրով մի որոշուեցաւ , որ նորատիպ Ժամագրոց և Սաղմոսարանի ամէն թերթերն , թէ՛ տպագրուածներն և թէ տպագրելիք ի մամլոյ ելնելնուն պէս անմիջապէս յանձնուին Լըֆէպիւր փաստաբանին , թապէի ապահովութեան համար հոն մնան մինչև Ժամագրոց տպագրութեան աւարտումը , և իրեք հազար օրինակաց հաւասարաբաժին բաշխումն

երկուքին մէջ, ըստ արդէն կնքեալ պայմանադրութեան : Սողոմոն հաւատարիմ և փութաշան երեցաւ իր կողմանէ ի պահպանութիւն պայմանացն : Վրան հազիւ տարի մի անցած էր՝ երբ հանճարամիտ օժանդակութեամբ Նասիւպայ Գրիգորեան, իր կողմանէ զրուած գործակատարին, և Մաթթի Յովհաննիսեան շարող տպագրչի, ոչ միայն դաշնագրին նպատակ ժամագրոց տպագրութիւնը աւարտեց, այլ նաև ուրիշ գրքեր ալ կարող եղաւ հրատարակել. ինչպէս անմիջապէս հետեւեալ տարւոյն մէջ՝ Ճարտասանութեան գիրք մը, հեղինակութեամբ Յովհաննու Յակոբայ (Հոլով) վարդապետի կոստանդնուպոլսեցւոյ. որոյ տառից շարաբարդողն էր, ինչպէս նշանակուած է յ'էջն 153, « Մաթթի Յովհաննիսեան, — Որ ի գեղջէ եմ վանանդեան, — Եղէ բարգօղ փոքերս զրդկան » :

\*  
\* \*

Սոյն Յովհաննու Յակոբայ հայ ուղղափառ քահանայի ձեռքով՝ ամէն տպագրելի գրքեր կը քննուէին, որ պաշտօնապէս զրկուած էր ի Հոլովէ ի Մարսիլիա, և որոյ ճանապարհի ծախուց համար հատոյց Սողոմոն երեքհարիւր դահեկանի գումար մի : Այսպիսի որոշիչ քննութենէ մի ետքը՝ Ս. Էջմիածնի տպարանին վերականգնուք փութացան առաջարկել թաղէի՝ որ անյապաղ ժամագրոց օրինակաց հաւասար բաշխման գործը կատարուի. և անով փոփաքելի և երկու որոշ արդիւնք ձեռք լերած կ'ըլլային : Նախ, որ այնուհետև կը դպրէին իրենց ամէն յարաբերութիւնք՝ բուն և տարապարտ խնդիրներով յուզում և շփոթութիւն պատճառող անձի մի հետ, և երկրորդ, որ զրամական շահու մերձաւոր յոյս մը կ'ունենային, և որուն մեծապէս պէտք ունէր Ոսկանայ ձեռքով հաստատուած տպարանն : Սակայն թաղէի մտաց խորհուրդք հոն չէին, որ ինչպէս ըսինք՝ իր նիւթական շահէն աւելի նպատակ

ունէր գործարանին խափանումը քան անոր վերահաստա-  
տութիւնը : Ոչ միայն չուզեց ստորագրութիւնը դնել իրեն  
առաջարկուած ընկերակցութեան պայմանագրի մի , այլ  
սենեսկալի փոխանորդին դատարանն դիմելով՝ ամբաստա-  
նութիւն ըրաւ արդէն ի Յակոբայ քահանայէ քննուած  
ժամագրոց վրայ , իբր թէ սակաւին կը գտնուին ի նմա  
հերձուածողական բառեր , հակառակամարտք ուղղափառ  
հաւատոյ , և խնդրելով անոնց սրբագրութիւնը՝ կը պա-  
հանջէր որ հրատարակուած ութ թերթք նորէն տպա-  
գրուին , գործակատար ճանչցուած Նասիպ Գրիգորի ծախ-  
քով : Կը պահանջէր դարձեալ բարոյական շահու մը  
պատրուակաւ քօղարկելու համար այսպիսի ամբաստա-  
նութեան մը ատելի մասը , որ ի ճակատու գրոցն յայտ-  
նապէս նշանակուի թէ հրատարակութիւնն եղած էր հա-  
սարակաց ծախիւք Ոսկանայ արքեպիսկոպոսին և Թադէի :

Այդ կրկին առաջարկութիւնք ընդունելի եղան . բայց  
խորհրդարանն վճիռ ալ տալով ի 1675 ի սեպտեմբերի  
28 որ երկու ընկերակցաց անուանք Ժամագրոց ճակատը  
դրուին , ջնջեց սենեսկալի ատենին վճիռը , և երկու կող-  
ման ալ պատուիրեց , որ քաղաքին եպիսկոպոսական  
զլխաւոր փոխանորդին ներկայանան և իրմէ լսեն թէ  
արդեօք հա՞րկ է այն սրբագրութիւններն ընել :

Թադէոս գոհ չեղաւ հետապնդութեամբն . դատաստա-  
նական միջոցներով՝ ի գործադրութիւն այս բարձրագոյն  
վճռոյն . այլ մասնաւոր գրուածով մը ամբաստանեց զՆասիպ  
Գրիգոր , իբրու նենգաւաճառ , դատարկաշրջիկ և սնան-  
կացած մարդ մը . և յաջողեցաւ նոր վճիռ մը ձեռք  
բերել , որով իշխանութիւն կը սրուէր բռնել տալ Սողո-  
մոն Լեւոնեանի այդ գործակատարը : Նասիպ՝ նոյն ժա-  
մանակին ախրող օրինաց տրամադրութեանց հակառակ  
բանա դրուելուն՝ բողոքեց խորհրդարանին արդարասիրու-  
թեանն , իր ազատութիւնն խնդրելով . և 1676 յունիս  
9 գրուած վճռով մը բանտէն արձրկուելով , որոշուեցաւ

որ ժամադիրքն միևսանգամ եպիսկոպոսական փոխանորդին քննութեանն յանձնուի, և վկայիք հաստատուի թէ ուղղափառ, առաքելական և հռոմէական վարդապետութեանց հակառակ բան մի չի բովանդակեր :

Թաղէի այս ամէն գործերը՝ ատելի ըրին թէ՛ իր անձը և թէ ընկերակցութիւնը ի գործ Մարտիրոսայի սպարանին. ուստի և ամենախիստ լեզու մը կը գործածեն իրեն դէմ նոյն տպարանին վարիչք, ու Ոսկանայ անուամբ կտակ մը հրատարակելով՝ անոր մահուընէն ետքը, թէ՛ վարդապետին վախճանին և թէ տպագրատան յառաջագիմութեան կասելուն և ձախողելու՝ զինք պատճառ կը բըռնեն : Ահաւասիկ նոյն կտակին քանի մի տողերն, զոր Ոսկան կ' ուղղէ « առ ամենայն հայ ազինս, յաւէտ առ հոգեւոր հայրն իմ Տէր Յակօբ սրբազան կաթողիկոս . . . սակս պառնակսկիծ մահուան իմոյ . ի պատճառէ չարեացն չթաղէոսի իրիցւոյ՝ անցուցելոցն՝ ընդ իս և ընդ գործարանիս իմոյ ի Մարտիրոսայ քաղաքի » . և կ' աւանդէ թէ « . . . . Թաղէոս Համազասպեան զամրոցս և զզղեակս անօրէնութեան կերտեաց առա, բազմահնար մեքենայիւք, հաստատեալ ի նմին ամբարտակս չարութեան . . . մուծանելով զինքն ընդ յարկաւ անկելոյն՝ յեցեալ ի զօրութիւնս նորին վաղակործանն . . . որպիսի՝ անցս անցոյց ընդ իս ի ժամանակի ծերութեանս իմում, ի մէջ այլապեւ քրիստոնէից » :

Զօրութեամբ վերոյիշեալ վճռոյն՝ Գեր. Ֆորպէն—Ժանսոնի յանձնուեցաւ գիրքը : Եպիսկոպոսը հարկ չի սեպեց թարգման մը ուզել ի Հռոմէ՝ այս քննութիւնն ի զլուս տանելու համար. ու յանձնեց Թովմաս Հայրապետեան հայ քահանայի մի, որ նոյն ատեն զսնուեցաւ ի Մարտիրոս, անտի ի Փարիզ սնցնելու դիտաւորութեամբ : Նոր թարգմանն ոչ միայն նպաստաւոր չերեցաւ իր հայրենակից տպագրողաց, այլ խստապահանջ քան զԹաղէոս. վասն զի ոչ միայն պահանջեց նշանակուած

ութ թերթից կրկին տպագրութիւնն , այլ ուրիշ ութ թերթ ալ անոնց վրայ աւելցուց , զորս հարկ էր փոխել՝ հերետիկոսական արատ կրելնուն :

Նասիպ Գրիգորեան խնայելով իր յանձնարարին (mandant) կրկին տպագրութեան ծանր ծախքը , դէմ չկեցաւ կարևոր սեպուած սրբապրութիւններն ընելու , վրիպակացոյց տախտակ մը աւելցընելով տպագրուած վերջին թերթին յետին երկրորդ երեսին վրայ , որպէս զի կարելի չըլլայ փրցընել հանել զայն առանց գիրքն պակասաւոր և անկրասար ընելու : Այս առաջարկութիւն՝ խորհրդարանին վաւերացուցման ներկայելով , 1678 տարի 1 վճռով մը որոշուեցաւ , որ Մարտիլիայի եպիսկոպոսը պատշաճականն գործէ՝ ինչ որ իրեն կարևոր երևնայ . ուստի և Գեր. Ժանսոն՝ հետևեալ յունիս 7 հրամանագրով մը պատուիրեց Հայոց , որ տպագրեալ ամէն թերթերէն երկերկու սրինակ իրեն յանձնուին , որպէս զի կարող ըլլայ սրբագրել այն վրիպակներն որ կրնան սպրկած ըլլալ : Բայց եպիսկոպոսը պիտի չկարենար այս փափուկ ու դժուարին գործը ի գլուխ հանել , յասն զի Մարտիլիայի աթոռէն ի Պոլէ փոխադրուելով ի 1679 , ի պարապութեան մնաց իր գահը . ու Ֆիլիփ Տըպոսէ քահանայի մի (prévôt) յանձնուեցաւ անոր վիճակին առժամանակեայ կառավարութիւնը , որ յերկարեցաւ մինչև ի 1682 :

\*  
\* \*

Եպիսկոպոսական ընդհանուր փոխանորդն Տըպոսէ բացարձակ տէր եղողն Էջմիածնի տպագրական գործատան վիճակին , իր հրատարակած կրօնական քանի մի երկասիրութեամբքը Յանսենեանց համամիտ ճանչցուած էր : Բայց որովհետև իննուիկեանաւու ԺԱ քահանայապետ՝ Լույովիկոս ԺԴ թագաւորին հետ ունեցած երկարատեւ խընդրոց պատճառաւ ամէն ուժովը կը պաշտպանէր ի պրի ե-



պիսկոպոսին հետևողքը, Ֆիլիփ Տըպոսէ քահանայապետական իշխանութեան ջերմ կուսակից դառնալով, ետևէ եղաւ Մարսիլիայի մէջ՝ Հռովմայ Հաւատասփիւռ ժողովոյն նման ընկերութիւն մի հաստատել, և որոյ նպատակն պիտի ըլլար բարձումն և ջնջումն ամենայն հերետիկոսութեանց իր վիճակէն։ Այս ընկերութիւնն հաստատուեցաւ ի 1679, բայց առանց երկարատեւ ըլլալու։ Մեծ եռանդով զբաղեցաւ նա հայկական տպարանին գործովը, և զոր կը հաւատարմացընէ մեզ Մարսիլիայի մատենադարանին մէջ ինչուան հիմայ պահուած Ժամագրոց օրինակ մը, յորոյ ի ճակատուն և ի վերջին 408 էջն՝ հետեւեալ ինքնագիր ստորագրութիւնք դրուած են. « Թաղէս երէց » (հայ լեզուով ու գրով.) — Philippe Bausset prévôt et vic. — Marguerite Chava (Մարսիլիացի, Սողոմոն սարկաւագի կին). — Thomas Herbiéd. — Sossin, notaire secrétaire.

Ի սաորև ճակատու նոյն օրինակին սկզբնագիր վաւերական կամ ընկալագիր մի կայ հետեւեալ խօսքերով. Remis rière (?), prière) de greffe de l'evesché, en conséquence de l'ordonnance rendue par M. le grand vicaire, au pied de son verbal, le vingt-quatre octobre mil six cent septante-neuf, le 25 du dit. Ստորագրեալ Sorsin. Գրքին ճակտին վրայ նշանակուած է որ հրատարակութիւնն եղած է ի տպարանի սրբոյն Սարգսի զօրավարի « ջանիւք և սրբագրութեամբ Ոսկանայ վարդապետի և Արքեպիսկոպոսի Երեւանեցոյ. արդեամբք և ծախուք նոյնոյ Ոսկանայ Արհի. եպիսկոպոսի և Թաթէոսի իրիցու երեւանեցոյ » ի Մարսիլիա, յամի 1673 և Թուականին Հայոց ՌՃԻԲ։

Տարակոյս չկայ ուրեմն որ վճիռք խորհրդարանին նշանակամբ Ժամագրոց ճակտին կարգաւորութեանը՝ լիովին ի գործ դրուած էին 1679 Թուականին հոկտեմբեր ամսոյն մէջ։ Որով այնուհետև ուրիշ բան չէր մնար՝ բայց

սահմանել թէ արդեօք հաճիկ էր կամ ոչ, գրքին մէջ անցընել այն սրբազրութիւններն որոց վերջին որոշումը թողուած էր վիճակաւոր եպիսկոպոսին, կամ այն եկեղեցականին՝ որ անոր փոխանորդութեան պաշտօնը կը կատարէր: Բայց այս նկատմամբ՝ հայ տպագրողաց առջև դրուած դժուարութիւնք՝ շուտով իրենց լուծումը կարող պիտի չըլլային ընդունել: Հերետիկոսութիւնք՝ որոց համար կ'ամբաստանուէին թէ մուծուած ըլլան ի տպագրեալ գիրս, օր օրուան վրայ կը տարբերէին ու կը բազմանային. Թովմաս Հայրապետ գոհ չէր ըլլար, ինչպէս յառաջ, պահանջելով զսրբազրութիւն այն անդերունն որ կրնային հակառակիլ կամ անհամաձայն համարուիլ էական մասանց հռովմէական վարդապետութեան. այլ և կ'ուզէր փոփոխել Հայոց եկեղեցական արարողութիւններն և մասնաւոր սովորութիւններն, և Ոսկանայ տպագրած ժամագրքէն դուրս հանել այնպիսի մասունք՝ որ կը գտնուին նոյն իսկ 'ի Հռովմ' տպագրուած յոյն, մարոնիտ և ուրիշ արեւելեան եկեղեցական գրոց մէջ:

Սրբազրութեանց անշափ եռանդեամբն գրեթէ ի ծայրայեղութիւն մղուելով՝ հարկաւոր կը սեպէր Հայոց տուամարն ալ Գրիգորեանին հետ համաձայնեցընել, մինչև իսկ անուանց և թուականաց տարբերութիւններն հերետիկոսութիւն համարելու. այսպիսի վարմունքով աւելի չափազանց եռանդն և արդիւնք ցուցընելու փափաք մը կ'երևցընէր, քան աստուածաբանական ուսմանց հմտութիւն. որով բազմանցան ի Գաղղիա բազմաթիւ գանգատանաց ձայներ և բուն պարսաւադիտութիւնք՝ ոչ միայն զանոնք առաջարկող Թարգմանին հակառակ, այլ նաև Տրպոսէ փոխանորդին, որ հաճութիւն և հաւանութիւն կը ցուցընէր և իր ազդեցիկ իշխանութեամբ կը պաշտպանէր:

Հայոց պաշտպան կեցող եկեղեցականաց մէջ նշաւնաւոր եղաւ նախ Հայրն Փիտու (Pidou) Փարիզցի, պիտնական կրօնաւորն թէաթինեան և առաքելական քա-

բողի, որ անկեղծաբար և հաւասար լուսամտութեամբ 1666ին մայր եկեղեցւոյ գիրկն առաջնորդեց լեհաստանի Հայոց գաղթականութիւնը: Այս աւետարանական անձին հետ յիշել արժան է և զՓիք (Piques) սորբոնեան վարդապետը, որ 1681ին հրատարակած այլևայլ նամակներովը՝ ձարտար հմտութեամբ և արիութեամբ կռուեցաւ թովմաս Հայրապետի ենթադրեալ սրբադրութեանց զրութեան դէմ: Հայկական թարգմանութեանց պաշտօնական թարգմանն ի զուր ջանաց նոյն տարւոյն մայիս 9 թուականը կրող գրուածով մը պատասխանել իրեն. այնչափ անյաջող և վտանգալից էր այն, որ եպիսկոպոսական փոխանորդն անգամ ստիպուեցաւ գրիշն ձեռք առնուլ ի պաշտպանութիւն իւր անձին և գործոց:

Աթոռոյ պարապութեան միջոցն վերջապէս լմըննալով, ի 1682 մայիս 26ին գահակալ սահմանուեցաւ Գեր. Տէթան, որ ի Փարիզէ ծանուցանելով իւր ընտրութիւնը և ամբարձումը յեպիսկոպոսութիւն Մարսիլիայի՝ Ֆիլիփ Տրստէէն հաշիւ և համար կը պահանջէր քաղաքին մէջ գտնուած Հայոց նկատմամբ դործածներուն: Զատագովական յիշատակագրով մը՝ զոր նոր եպիսկոպոսին ներկայացոյց նախկին թեմական փոխանորդն, պաշտօնական կերպով կը յայտարարէ՝ թէ Հայրապետի ամէն սրբադրութիւններն ընդունած չէ, չմերժածներն ալ այնպիսիք են՝ որ արդէն խողովոց, Կալանոսի և մանաւանդ Հաւատասփիւռ ժողովոյն հաւանութեան կնիքը կը կրեն. իսկ իր կողմանէ եղած քանի մի քմահաճոյ գեղչմանց համար կը յաւելու ըսել, թէ « անոնք կրնան տպագրական վրիպակք ըլլալ՝ քան թէ եպիսկոպոսական իշխանութեամբ եղած սրբադրութիւնք »:

\*  
\* \*

Այսպիսի վիճմանց և հակառակութեանց ատեն յան-

կարծ ձայն ելաւ թէ Հաւատաստիւն ժողովը ծիրանաւոր Նէրլիի կողմանէ տրուած տեղեկագրի մը վրայ վճռեր էր, որ Թուլմաս Հայրապետ երեք տարի Մայ ի Մարսիլիա՝ իբրու առաքելական քարոզիչ և քննիչ հայկական տպագրութեանց, մասնաւոր թոշակ մ'ալ սահմանելով իրեն ի վարձ այս աշխատանաց:

Այս կարգադրութեամբ կերպով մը Հռովմայ նոյն ժողովոյն իշխանութեան տակ ձգել կարծուեցաւ Մարսիլիայի Հայերն, որ կը բնակէին ի Գաղղիա՝ Լուզուիկ ԺԴի պաշտպանութիւնը վայելելով: Նոյն ատեններն Վատիկանի ու Լուզուիկ թագաւորի մէջ եղած յարաբերութիւնք այնչափ սերտ բարեկամականք չէին: Թագաւորն հրաման տուած էր ազգային ժողով մը կազմել՝ յերեսունեհինգ եպիսկոպոսաց, ամէն խորհրդականաց հաւանութեամբ պատուիրելով, որ աստուածաբանական ու կանոնական իրաւանց ուսուցիչք ստիպուին սորվեցընել և ընդունելի ընել չորս առաջարկութիւններն, որոնց նըպատակն էր ջնջել ի Գաղղիոյ զոգի անդրալեռնականութեան (ultramontanisme), և որ համբաւաւոր են ի պատմութեան՝ Գաղղիական եկեղեցոյ ազատոչեանց անուամբ:

Սոդոմոն Լեռնեան նոյն միջոցին ի Փարիզ կը գտնուէր բաւական ժամանակէ ի վեր, թագաւորական խորհրդարանէն արդարութիւն պահանջելով: Այնչափ աւելի սիրալիր եղաւ գտած ընդունելութիւնը, որչափ խիթալի և զգուշալի կրնային երևնալ Հայրապետի տրուած նոր պաշտպանութիւնք Մարսիլիայի եպիսկոպոսին և անոր մեծ փոխանորդին քով: Զի Լուզուիկ ԺԴ հաստատուն իր ղեկավարութեան վրայ, և թագաւորութեանը մէջ նոր ու հակառակամարտ համարուած իշխանութիւն մի չհանդուրժելով տեսնել, հրամայեց Փռովանսի արդարութեան տեսնին պաշտօնեայ Մորանի, տեղեկութիւն առնուլ ի Հռովմայ սահմանուած քննիչին վրայ, և հաստատուն

պահել Հայոց արուած արսունութիւնը , իրենց գրոց տպագրութեան նկատմամբ : Այս առթիւ ղրկուած արքունական թուղթք՝ 1683 տարւոյն 3 յունուարի և 15 փետրուարի թուականներն կը կրեն :

Թուլմաս Հայրապետ 1683 փետրուար 25 և մարտի 1ին՝ ատենական հարցաքննութեան կոչուելով , յայտարարեց որ 1676ին Մարտիկայէն անցնելու ատեն Գերթանսոն վիճակաւոր եպիսկոպոսէն պաշտօնական հրաման ընդունելու էր մնալ ի քաղաքին և հսկել հայերէն տպագրելի մատենից սրբապրութեան վերայ . և թէ այն ատենէն ի վեր անխափան պարապել էր թիարանին հիւանդանոցին մէջ արգիլեալ յանցաւոր թուրքերը քրիստոնեայ ընել , ու զարձի եկողներն խոստովանցընելու . և երբէք հաւատաքնին պաշտօնէի գործ վարած չէ : Եւանոյց թէ երկու տարիէ ի վեր՝ թռչակ մը կ'ընդունէր ի Հոռոմայ , բայց ոչ իբրու հաւատաքնին՝ այլ այն պատճառներու համար՝ զոր մասնաւոր թղթով մը ընդունած էր յԱսիէոի ծիրանաւորէ , և զոր ատենին առջև դրաւ : Այս թուղթս արուած էր անոր 1681 ի 25 փետրուարի , յորում կ'ըսուէր , թէ ժողովր տեսնելով զկարեւորութիւն հայերէն լեզուն գիտցող քահանայի մը ներկայութեան ի Մարտիկա , և թուրքերէնի տեղեակ անձի՝ արքունի թիարանին մէջ եղող գերեաց համար , սահմանելու էր երբեք տարուան համար տալ Հայրապետի երեքհարիւր լիրա տարեկան թռչակ . և այն պաշտօնն կատարելով՝ շարունակել միանգամայն և ուշ զնել սրբապրութեան լրիպական ընթերցուածոց տպագրելի հայ գրոց :

Ներկայացոյց ատենանին երկար ցուցակ մը մոլորութեանց , զորս կը հաստատէր թէ գտած ըլլայ Ոսկանայ ժամագրոց և իր յաջորդին ձեռքով եղած ուրիշ տպագրութեանց մէջ : Այս հարցաքննութենէն ետքը՝ որոյ նպատակն էր գէթ առ արտաքս պահպանել թագաւորական իշխանութիւնը , արդարութեան պաշտօնէին վճռովն սահ-

մանուեցաւ թէ Հայրապետի ի Մարտիլիա բնակութիւնը արքունի իշխանական մեծւայելչութեան փաստակար կէտ մը չունէր, ինչպէս և ոչ պետական առանձնաշնորհութեան. — թէ հաւատաքննչի պաշտօն չունէր նա, և այդպիսի գործ իրեն յանձնուած չէր Հաւատաստիւն ժողովոյն իրեն տրուած թղթով. — թէ այս թուղթը ոչ խորհրդարանին և ոչ ալ վիճակաւոր եպիսկոպոսին ներկայացուած չէր, ուստի և արժան էր համարել զայն իբրեւ պատճառ մը իրեն տրուելիք թոշակին: Հետեւաբար թոյլ տրուեցաւ որ Հայրապետ կարող ըլլայ շարունակել իւր բնակութիւնն ի Մարտիլիա, միայն պայման դնելով՝ որ բացարձակաբար չխառնուի հայկական տպագրելի գրոց սրբագրութեան խնդրոյն և գործին, ծոյնպէս ուրիշ ո՛ր և իցէ պաշտօն չի կատարէ, առանց հրամանի կամ յանձնարարութեան վիճակաւոր եպիսկոպոսին: Վճիռը պարտք մ'ալ կը դնէր Սողոմոն Լեւոնեանի, որ պարապելով ի հրատարակութիւն իւր ազգին գրչագիր մասենից, համաձայնի ճըշգրտութեամբ ամենայն պայմանաց 1669ին տրուած արտօնագրին. կամ ուրիշ խօսքով, կարող չըլլայ գաղտնաբար ուղղափառ հաւատոց վարդապետականին հակառակ բան մը հրատարակել:

Հայրապետեան իր ուզած դիրքին մէջ հաստատուելով, առաջինէն աւելի բուռն և իշխանական կերպ մը առաւ: Նոր ցուցակ մը յօրինեց ի լատին լեզու, յորում Ոսկանայ ժամագրոց և ի Մարտիլիա հրատարակուած ուրիշ հայ մատենից մէջ գտնուած ոչ ուղղափառական բացասութիւններն շատ աւելի կը գտնէր, և կը պահանջէր միանպամայն սրբագրութիւն Ստոլածաշունչ գրոց՝ զոր Սողոմոն կ'ուզէր վերստին տպագրել ըստ մասին, (այսինքն Նոր կտակարանը), որպէս զի ըստ ամենայնի համաձայնեցընէ լատին վուկաթային հետ:

Այսպիսի պահանջմանց համար կրկին բարձրացան զօրաւոր բողոքք, և որոց ամենուն բերան եղաւ Ռիշար

Միմոն : Իր հրատարակած երկու նամակներով՝ 1683 տարւոյն սեպտեմբերի 20 և 28 թուականաւ, Պարիսացի իմաստուն վարդապետն կը ստորագրէ Մարսիլիայի Հայոց կրած ամէն նեղութեանց պատմութիւնը, և Հայրապետի կողմանէ տրուած ցուցակի ամէն մոլորութեանց ամբաստանութիւնն մէկիկ մէկիկ կը հերքէ, մեղադրելով թէ զինքն և թէ իրեն համակարծիք սեպուող փիլիսոփայ-Քոսէ . « Հայոց իրաւունք և արդարութիւն ընելու համար, — կ'ըսէ, խօսքն աւարտելով, — հարկ է արեւելեան աստուածաբանութեան հմուտ անձանց հետ խորհրդակցիլ . և այսպիսիք՝ զիւրագոյն է գտնել ի Պարիս քան ի Մարսիլիա » :

Ռիշարի կողմանէ յարուցած վէճը կրնար Հայոց դատին պաշտպաններ գտնել զմանս ի վարդապետաց Սորբոնի . բայց ասով բնականաբար Մարսիլիայի աստուածաբանից անձնասիրութիւնը պիտի վիրաւորուէր :

Գեր . Տէթան անակնկալ մահուամբ վախճանեցաւ ի Պարիս 1684 յունուարի վեցին . ճիշտ այն օրը՝ յորում որոշած էր մեկնիլ ի վիճակ եպիսկոպոսական պաշտամանն . և մայր եկեղեցւոյն կանոնիկոսաց ժողովը կրկին հաստատեց Գիլ-Քոսէ ի պաշտաման փոխանորդի ի նորոգ պարագութեան աթոռոյն : Հայ տպագրիչք՝ որոց համբերութիւնն ալ վերջին ծայր հասեր էր տասը տարուան անդադար հակառակութիւններէն, յոյսերնին զրած էին Գեր . Տէթանի արդարասիրութեան և ընելիք բարեկտրական սահմանադրութեանց վրայ : Իր մահը՝ և Գիլ-Քոսէի կրկին պաշտաման բարձրանալը՝ զիրենց յուսահատութեան մէջ ձգեց, զիտնալով որ ինչ կերպով ալ շարժին՝ անկարելի պիտի ըլլայ մտնել ի շնորհս եպիսկոպոսին Մարսիլիայի : Կրնային փոխադրիլ զտպարանն թագաւորութեան ուրիշ ո՛ր և իցէ քաղաք մը, 1669ին տրուած արտօնագիրը կու տար իրենց զայդ իշխանութիւն . բայց օրինաց խստապահանջութեան դար մ'էր ի Գաղղիա : Հերե-

տիկոսական մոլորութեան ամբաստանութեանց տակ, յորմէ չյաջողեցան արդարանալ իրենց կողմանէ յաճախակի և ամէն օր կրկնուած ուղղափառ դաւանութեան բողոքանօք, լաւ համարեցան ապահովել իրենք զիրենք յարքունասաստ բարկութենէ, քան անոր պաշտպանութիւնը միւսանգամ խնդրելու հարկին ենթարկուիլ, յաջողութեան տարակուսանօք. ուստի և հետեւաբար որոշեցին նոյն 1684 տարւոյն մէջ թողուլ հեռանալ Մարսիլիայէ և ի Գաղղիոյ, ուր լաւագոյն ժամանակաց մէջ կրկին պիտի դառնային իրենց թոռնորդիք:

★ ★

Տասր տարուան մէջ (1674—1683), — վասն զի այնչափ միայն եղաւ տպագրական գործունէութիւնն ին յայնմ քաղաքի, -- իրենց ձեռքով հրատարակուած գրքեր քիչ ծանօթ են և անուի մանաւանդ աւելի հետաքննականք, որ կ'օժանդակեն մեզ ի տեղեկութիւն պատմութեան տպարանի արուեստի ի Գաղղիա, և կրօնական ազատութեանց յեթմնետասներորդ դարու: Մատենագիտութեանց մեզի նշանակածներն՝ ցարդ մետասանք են թուով, և որոց անուանքը՝ համառօտ նշանակութեամբ պարունակութեանցն, մարթ է գտնել խնդրողաց ի ցուցակին, զոր Հանրքսի հրատարակեց, ըստ ցուցակաց զոր արլէն յօրինած էին Ջրպետեան ուսուցիչ և Սէն — Մարտին՝ Հայաստանի վրայ գրած յիշատակարանաց հատորներուն մէջ: Բորի գաղղիացին կ'ըսէ, թէ մեր ամեն հետաքննութեամբն և փութով՝ հասոր մի միայն կրցանք յաջողիլ յաւելուլ այս արլէն ծանօթ ցուցակին վրայ, և որոյ խորագիրն է. « Գիրք Սաղմոսաց Դաւթի, տպագրեալ ի տպարանի որբոյ Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի զօրաւարի, խնամօք և ծախիւք Սողոմոնի՝ քեռորդոյ հանգուցեալ Ոսկանայ վարդապետի երևանեցւոյ արքեպիսկոպ



պոսի, յամի Տեառն 1677, յ'8 յունուարի, ի Մարտիլիա »:

Դնենք հոս Հանրքսիի ցուցակը՝ իր բուն գաղղիական լեզուով, քաղելով Notice sur l'origine de l'Imprimerie en Provence մատենէն:

1°. Les Psaumes de David et l'Eucologe arménien, avec l'ordre et le régulateur de l'office divin, selon le rite de l'Eglise d'Arménie; 1673.

2°. Les Psaumes de David avec un abrégé de Calendrier arménien, et la liste des noms de tous les Patriarches d'Arménie, par ordre chronologique; 1673.

3°. Entretien avec Dieu, ou livre de prières composé par St. Grégoire de Nareg, docteur de l'Eglise d'Arménie, dans le X. Siècle; 1674.

4°. Calendrier arménien en tablettes, pour l'usage du peuple de ce pays; 1675.

5°. Abécédaire arménien, avec un abrégé de grammaire italienne, expliquée en arménien; 1675.

6°. Les préservatifs de la santé; 1675.

7°. L'abrégé Géographique de Moïse de Khorène, avec un recueil de fables, connu chez les Arméniens sous le titre du Livre du Renard; 1676.

8°. La Géographie de Moïse de Khorène; 1683.

Ասոնք Գաղղիացւոյն նշանակածներն են: Մեզի ծախօթ տպագրութիւնք տասնուչորս են թուով, զորս զնեմք հրատարակութեանց թուականի կարգաւ.

1673. Գրգուկ կարեւոր. — Ժամագիրք աստեանի, Սաղմոսիւ. — Նարեկ (անկատար մնացած):

1674. Ճարտասանութիւն: 1675. — Այբբենարան. —

Արուեստ համարողութեան. — Պարզատոմար: 1676.  
Գրգուկ կարևոր (երկրորդ տպագր.) — Մաշտոց. —  
Նուագարան Կուսի: 1677. Սաղմոս: 1678. Ակն հոգե-  
կան. — Պարտէզ: 1686. Ժամագիրք:

★  
★ ★

Ազատ ու անկեղծ հիւրընկալութեան յիշատակն՝ զոր  
երբեմն վայելեր էր յԱմսօրեայ տապագրու-  
թեան վերանորոգիչն Ոսկան, յորդորամիտ ըրաւ զՍողո-  
մոն միւսանգամ հոն փոխադրել իրեն տեսչութեան  
յանձնուած գործատունը, ուր զերծ ամէն հակառակու-  
թիւններէ և վերաքննութենէ, այդ քաղաքին մէջ օգնա-  
կանութեամբ Մատթէի վանանդեցոյ տպագրեց և կրկին  
տպագրութիւններ ըրաւ զանազան գրոց, համաձայն յարեւ-  
ելից բերուած զրչագրաց:

Բայց այս խնդրոց և շփոթութեանց միջոցին՝ Եւրո-  
պոյ քանի մը քաղաքաց մէջ կը շարունակուէին այլևայլ  
տպագրութիւնք ընծայուիլ ի հայ լեզու: Ասոնց մէջ գլխաւոր  
կրնար սեպուիլ Հռոմայ Ուրբանեան վարժարանի տպա-  
գրատունն, ուստի՝ ինչպէս տեսանք, արդէն տարիներ  
յառաջագոյն եղած էին քանի մը հրատարակութիւնք ի  
մեր լեզուս, որոց գլխաւոր շարժառիթ և փափաքող կ'երևնայ  
մեզմէ այլ և այլ անգամ յիշատակուած Յովհաննէս Յա-  
կոբ բիւզանդեան կամ Հոլով կոչուած վարդապետն, որ  
մերթ ի վերնետիկ կը գտնուէր, մերթ ի լիւթոնոյ և ի  
Մարսիլիա, և յաճախագոյն ի Հռոմ. ուր՝ և սուրբ  
Ժողովոյն ականարկութեամբ և հաճութեամբ այլ և այլ  
թարգմանութիւնք ըրած է կամ ինքնագիր երկասիրու-  
թիւնք, և որ տպագրուեր են ի յիշեալ տպարանի Ուրբա-  
նեան վարժարանին: Ասոնք են 1671ին Բոնա ծիրա-  
նաւորին Manuductio (ի թարգմանչէն Ձեռքածռփռն  
կոչուած) գրոց առաջին տպագրութիւն. երեք տարիէն

(1674) Գեմրացւոյն ընծայուած Նմանոտքեան գիրքը. Զտոռքիւն հայկաբանոտքեան, և Պօղոս Պիրումալի մէկ գրուածը. ի նմին ամի նա և Ճսրտասանոտքիւն մը ի Մարսիլիա: Ետագայ տարիներուն՝ ցամա 1684, զանազան մանր մունր գրոց տպագրութիւնք եղած են ի Հռոմ նոյն անշուք և անհարթ տառիւք. և այն թուականէն ետքը առ ժամանակ մի դպրեր են նոր հրատարակութիւնք մինչև ի 1695. յորում եղած է և փոփոխութիւն տպագրական տառից՝ համեմատաբար ընտրելագունից փոխանակելով զհինսն:

\*  
\* \*

Երբ Մարսիլիայի գործարանն փակուելու վրայ էր, 1677ին նոր տպագրատուն մի կը բացուի ի Պոլիս. ուր ինչպէս կը յիշեն անշուշտ մեր ընթեցողք, Աբգար Թախազեցի և իւր ընկերներն փորձ մը ուզեցին փորձել ու շշաղոնեցան յառաջ տանիլ: Երկրորդ փորձ մ'ալ ուզեց ընել, բայց գրեթէ հաւասար անյաջողութեամբ, Երեմիա չէլէպի Քէօմիւրճեան: 1706ին նոյն Պոլիս քաղքին մէջ տպագրուած Յայսմառոտք գրոց յիշատակարանին մէջ՝ հրատարակիչն Գրիգոր մարտուանցի կ'աւանդէ, թէ ինչպէս « հոետորն Երեմիա չէլէպի Քէօմիւրճեանց՝ յառաջագոյն բազում ջանս և աշխատանս կրեցեալ էր վասն գործարանիս և յառաջ ածեալ: Եւ տպագրեալ վասն փորձարանաց (կուզէ ըսել՝ փորձոյ) գրոյն՝ փոքրիկ տեսարակս երկուս »:

Այս երկու փոքրիկ գրքոյիներն են, ինչպէս նոյն յիշատակագիրն կ'ակնարկէ « գովասանութեան իւրոյ յարմարեալ ի սուրբ տնօրինականացն Քրիստոսի. և միւսն տաղս գեղեցիկս »: յորոց երկուքէն ալ մէյմէկ օրինակ ձեռուընիս հասած են: Առաջնոյն մակագիրն է. « Տեղեաց տնօրինականաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի,

որ ի սուրբ Երուսաղէմ և ընդ գաւառսն : Զպատմողա-  
բարն ուսաշարեալ, զոր տեսեալ տէր Յովսէփ վար-  
դապետ հրամանատար տեսնն Ելիազար կաթուղիկոսի  
Երուսաղէմայ, կամակցութեամբ տեսնն Սուքիաս բա-  
բունապետի ետուն տպագրել ի փառս փրկագործողին Քրիս-  
տոսի և ի պարծանս քրիստոնէութեան հաւատոյս : Երա-  
խայրեցուցեալ առ հոգևոր տէրն . բնաբանիդ Պիէ-  
Տնօրինի թիւ Խ եղանակէ» : Երեսուն և մի իշից մէջ  
բովանդակած քերթուած մի, հնգետասան պատկերօք տե-  
ղեաց տնօրինականաց յԵրուսաղէմ, զոր հեղինակն շա-  
րագրեր է ի 1665 : Իսկ երկրորդ հրատարակութիւնն է,  
ըստ խորագրին, « Գիրք որ ի մնացորդացն Յիսուս որդւոյ  
զրոյն Տեառն Ներսիսի կլայեցւոյ տնօրինեալ աստանօր  
իմն ի տպագրութիւն շնորհօք Տեառն որ ի ծնընդենէ  
Քրիստոսի Ռ-Հ և Է. և ի Հայոց Ռ-Ճի և Զ թուականք  
զոլ ի սեպտեմբերի և Գ զիպելոյ սակի. և զրուստ խա-  
չին Յիսուսի, երախայրեցաւ ի փառս բարերարութեանն :  
Եւ զցանկ զրոցս ի վերջքն գտցես. և կամեցելովն քո սի-  
րեցելովդ զքօսնուցուս ուլ ուսումնասէր հոգիս փէտերի ա-  
զիդ Ատեւ ֆէմ նազիս ֆէրլէնտի Ֆարիս » : Այս տառից  
մարք, ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնեմք, կ'անցնին  
ի ձեռս Գրիգորի մարտունեցւոյ, և ըստ կարի բարւոք-  
մամբ ձեռք կը գործածուին ի տպագրութիւնս զրոց :

\*  
\* \*

Նոր հայկական տպագրութիւն կը տեսնենք ի վե-  
նետիկ 1678ին, և այն ոչ ազգայնոյ մը ձեռամբ, ինչ-  
պէս նախընթացաբար եղածներն, այլ Միքայէլ — Անգելոս  
Բարբոնի կոչուած իտալացւոյ մը, որ անշուշտ շահագի-  
տական նպատակաւ և կամ ի յորդորելոյ հայ բարե-  
կամացը սկսաւ իր արդէն ունեցած տպագրատանէն հայե-  
րէն գրքեր ալ հրատարակել, և որոց առաջինն եղաւ,

յամին 1678, Տօնացոյց մը, ու երկու տարիէն ետքը Աշտարանաց գիրք ի 1680 « սպագրեցեալ, ինչպէս կը նշակուի ի ճակատուն, հրամանաւ Սանթ'օֆիցին », ինչպէս օրէնք և կանոն կը պահանջէր վենետիկոյ հասարակապետական իշխանութեան, կրօնքի և հաւատոց վերաբերեալ ամէն գրքերը՝ Հռովմայ Հաւատաքննութեան ատենին ժողովոյն ի քաղաքին գտնուած գործակատարին հրամանաւ սպագրելն. 1685ին երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ կը հրատարակէ Աւետարանին, աւելցնելով նաեւ համաբարձառ ընթերցուածքը, « արդեամբք և գոյիւք ազուէցի Մարտիրոսի որդի Ոսկանին », և ի յիշատակարանին կը յաւելու, թէ եղած ըլլայ « բազում երկամբք և աշխատանօք, լիսն ոչ գտանելոյ զհամաձայնութիւն համաբարձառիցն, ի պատճառս անհոգութեան զրչացն, քանզի մինչև ցայժմ համաբարձառիւք աւետարան ոչ էր տպեցեալ երբէք՝ լիսն ղժուարութեանց զանազանից թուոցն, մեք լիսն պայծառութեան Հայոց յանձն առաք զամենայն ղժուարութիւն, որպէս զի սփռեալ տարածիցի ի միջի ձերում » . . . :

Որոշակի բան մը չենք կրնար զրուցել թէ Բարբոնիի ձեռք ուսաի՞ ընկած են այս հայկական տառք, որք կամ Անկիւրացոյն են, և կամ աւելի հաւանականաբար նոր փորագրութիւնք, և կամ ստանալով ի Հռովմայ, ուր թերեւս կը պահուէին. զի նոյն տառիւք ի Հռովմ տպուած կը գտնեմք յամի 1674 Պիրումալիի գիրքը : Բայց այս տառերէն զատ՝ Բարբոնիի ընծայուած տպագրութեանց մէջ կը գտնեմք նաեւ միջին չափով տառեր, որ անշուշտ իր ջանքովն ու ծախիւք փորագրուած են :

Ի նմին գործարանի տպագրուած է, նոյն 1680 թուականին, Հայեղի ճշմարտութեան կոչուած Յովհաննու Յակոբայ մէկ երկասիրութիւնն կամ թարգմանութիւն. ու հետեւեալ տարւոյն, 1681, համառօտեալ Ժաւազիրք մը, ինչպէս ուրիշ մանր երկասիրութիւնք, որոց ցուցակը՝

ըստ թուոյ հրատարակութեանց կը զնենք ի վերջ մատենական , և որ կը շարունակէ գործել ցամա 1690 , յորմէ և անոր կը դադրի անունն , և հրատարակած վերջին գիրքն կ'ըլլայ Խորհրդատետր մը :

Բարբոնի տպարանին նշանադրոյմն՝ զոր կը զնէ ի վերջ իւր տպագիր մատենից՝ են խաւերէն barboni կոչուած երկու ձկունք :

Սակայն ի մէջ 1685 և 1687 թուականաց կը յիշատակուի ուրիշ խաւացի տպագրապետ մի , որոյ անունը՝ Յակոբ Մորետտի (Giacomo Moretti) կը գտնենք խաւական տառիւք նախ ի վերջ Սաղմոսարանի մի , և ի 1687 Պատասխանատուութիւնք կոչուած և ի Յովհաննէ Յակոբայ շարագրեալ գրքին , նշանակելով զանուն հրատարակողին « առ Էաքօմոյ Մօրէթթի » : Իրմէ զատ և ի մի և նոյն ժամանակի զբաղին ի վենետիկ հայկական տպագրական գործով և ազգայինքն՝ մեզի յառջագոյն ծանօթ Թադէոս երէց Համազասպեան և Սահրատեան Նահապետ , մի և նոյն՝ 1687 տարւոյն իրարմէ անկախ կերպով :

Թադէոս ի Լիվոռնոյէ և ի Մարսիլիայէ կը փոխադրուի ի վենետիկ , ուր 1686ին կը տպագրէ լատինացի տետր և զՃաշոց գիրս : Շահրիմանեան մեծանուն և մեծահարուստ ընտանիքէն՝ ջուղայեցի Խոնայ Սահրատենք տպարան մը կը բանան ի վենետիկ , որ ի ճակատու Խորհրդատետրին « նորակերտ » կը կոչուի , ճոխացեալ նորաձոյլ և վայելչաձև տառիւք , մեծ և փոքր , ծաղկազօր , զարդագրովք և պատկերօք , յետ Ոսկանի՝ զլիաւոր պատիւ բերելով ազգային ճարտարութեան այս ճիւղին : Տպագրութիւն եղած է « արվեամբք և գոյիւք պարոն Գասպարին » :

Ի վերջ գրոյն՝ յետ աւարտման մատուցման սրբոյ պատարագին՝ խորհրդակատար քահանային բերանն կը դրուի , սովորական գահութեան խօսքէն ետքը « Տէր Յիսուս Քրիստ

տոս Աստուած ողորմեա ինձ : Եւ մատակարարի գործարանիս Թաթէոսի Երիցու Երեւանեցւոյ և ծնողաց նորին » : Անմիջապէս յետոյ զրուած յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի . « Ի վախճանի աստուածային պատարագամատոյցի այսորիկ աղաչեմ զտեսարսդ իմ անմեղապիւր լինել խրթնութեան նորատիպ տառիս և դեռաշէն գործարանիս , որովհետեւ ամենայն իրաց սկիզբն զժուարութիւն է : Եւ զի զրակերսքն , զրաձոյլքն և զբաշարք անվարժք գոլով , հազիւ զայսքանս հնարել կարացին մեծի աշխատութեան մեզ առիթք լինելով : Բայց յուսամ թէ այսուհետեւ ամենայն ինչ ամբողջապէս ընթանայցէ առանց թերութեան : Այժմ օգնութեամբ տեսառն սկիզբն արարաք Ճաշոցին , որ թէպէտ գործ իմն տաժանելի է և զժուարին մեզ գործաւարացս , բայց յոյժ վայելուչ ձեզ վայելողացդ թէ ըստ ձեռնի և թէ ըստ ճոխութեան : Զոր և հաւատամ թէ հաճելի լինելոց իցէ ի փառս Քրիստոսի և ի պարծանս ազգին մերոյ և ի գովեստ Սրբազան Հայրապետին Տեսառն Եղիազարու , և յիշատակ անջնջելի տանն Սահրատեան : Արդ որ վայելէք զսա՝ յիշեցէք յաղօթս զպարոն Գասպարն , և զնորաբողբոջ սրբիս նորին Աղայ Սաեփանն , Սահրատն և զԲարսեղն » : Յետոյ եւրոպական տառիւք և թուականաւ . In Venezia, M. DC. LXXXI. Per Giacomo Moretti. Con licenza de' Superiori : Իտալացի տպագրապետին անունն կամ անոր համար զրուած է՝ որ իր գործարանէն հրատարակուած է , և կամ տէրութեան օրինաց ձեականութեան պահանջանաց համեմատ : Իսկ տպագրուած գիրք , զուտ հայկական կերպարանքով է , առանց կրելու յինքեան նախընթաց տպագրութեանց մէջ ներմուծուած փոփոխութիւններն :

Իսկ Ճաշոց գրոց համար կ'ըսուի ճակատումն թէ տպագրութիւն եղած է « ներապարանում ճուղայեցի խոճայ Սահրատի որդի պարոն Գասպարին , և Թաթէոսի Երիցու

Երեւանեցւոյ Համազասպեան » : Որով կրկին տեսարք տպարանին կը նշանակուին . և Թադէոս երէցն ոչ ընկ իւր նիւթական գործակցութիւնն կ'ունենայ , այլ և դրամական ծախուց մասնակցութիւն : Ի գլուխ գրոցն ընծայական մը դրուած է ի Համազասպեան երիցուէ առ սրբազան կաթողիկոսն Եղիազար , յորում կը պատմէ թէ ինչպէս ի Սպահան գտնուած ատեն յայտներ է իւր փափաք հայկական գրոց նորանոր տպագրութեան առ ազնուատոհմ Սահրաաի որդի Գասպարն , և խոստումն ընդունած իրմէ դրամական նպաստի . որոյ վրայ յաւելլով նաև իր քիչ շատ ունեցածը , կը ճանապարհորդէ ի Մարսիլիա , ուր էր յայնժամ Ռսկան վարդապետ , և իր բացած տպարանն : Եւ ուր Ռսկան , և իր ընկերակիցք և ազգակիցք՝ զնա ինքն Թադէոս կը համարին ոսկանեան տպարանին աւերման և քայքայման պատճառ , Երեւանեցին կ'ըսէ . գտանելով գտպագրաստունն տապալեալ և ի սպառ քայքայեալ և աւերեալ , վարձու ի վենետիկ . հետն բերելով « զկատարեալ իմն տօնացոյց՝ ի զիտնոց արանց սրբագրեցեալ և զգուշապէս գաղափարեալ . և զերկուս և զերիս ճաշոցս՝ հարուստս և ճոխս , մեծաւ հնարիւ աստիկ և անտի հազիւ ի ձեռս արկեալս . բայց անհաւսմաստ և անբաղդատս միմեանց թէ՛ ընթերցուածովք և թէ աղօթիւք սէրունականացն տօնից » : Եւ երբ տարակուսանաց մէջ էր թէ որուն համեմատ արժան է որ ընէ իր ընտրութիւնը տպագրութեան համար , ըստ բաղվի ձեռքն ընկաւ հոն ի վենետիկ « ճաշոց իմն վաղեմեան՝ ամբողջ և անթերի , ի քանձուց հնոց թագաւորացն Հայոց » , զոր համեմատելով Աստուածաշունչ մասենից հետ , ընթերցուածովքն ամենեւին համաձայն գտաւ զայն : Ուստի վստահութեամբ երկու տեսակք նորակերտ տառից փորագրել սուաւ . մին մեծ և միւսն մանր խորագրոց գործածութեան . և տպագրատան կարևորքն հոգալով , տպագրեց նախ զԽՈՐՀՐԴԱՅԱՏԵՍԻՐ , զոր յիշատա-



կեցինք, ապա ճաշոց գիրք, ամենայն հնարաւոր ճոխութեամբ զարդուց, ծաղկազրոց և պատշաճական պատկերաց: Հոն ի վենետիկ գանուեցաւ նա և Յովսէփ ոմն կոչեցեալ արքեպիսկոպոս Զմիւռնիոյ, որոյ խորհրդակցութեամբ և հաճութեամբ վարուեցաւ թաղէոս՝ իր այս մեծ և բազմածախ ձեռնարկին մէջ, որ իր թերութեամբքն ալ նկատմամբ տպագրական ուղղութեան, մեծ պատիւ կը բերէ իր անվեհեր ջանիցը և Սահրատեան տպարանին: Իրեն առաջնորդ բռնած սկզբնագրին վրայ՝ հետեւեալ տողերը կը քաղենք ոտանաւոր յառաջաբանէն, որ անմիջապէս առ Եղիազար կաթողիկոս ուղղուած ընծայականէն ետք զրուած է. « Յօրինակէ գաղափարեալ՝ — Որ յարեայից էր յօրինեալ, — ի կիլիկիոյ գանձս ամբարեալ, — Եւ ըզմատեանն անտի բերեալ: — Վաճառականք մեր մի եղեալ, — Որք ի կըզզուջ յայսմիկ բնակեալ, — Զխորհուրդ բարի յառաջ արկեալ, — Եւ ըզմատեանն անտի բերեալ: — ... Արդ ըզգիրքն զայն մինչ մեր տեսեալ, — Յերկնից պարգև գոլ համարեալ, — Մեզ գաղափար պատեհ ընտրեալ, — Զգուշաբար նրմին հեռեւեալ »: Գործոյն ընթացից մէջ տեղ տեղ զրուած համաճօտ յիշատակարանք, երբեմն նա և ոտանաւորք, կը յանձնեն յիշել զթաղէոս՝ մատակարար զնա կոչելով գործարանին և զծնողս նորա<sup>1</sup>:

1. Աղաւախի աշխարհ և դրոշմի էր գրքին հեղինակ Բարխուդարեան Մ. Վ. կ'աւանդէ (յէջ 265) հեղեցւոյ մը աւերակաց մէջ որմուած ու վերջերս յայտնուեր է 1686ին յիշմիածին տպագրուած հաւանք մը: Աղանեան Գիւտ քահանայ Սիմէոն Խաչատուրեանի խնդրուած գրքին մէջ (Արձագանք, 1894 թիւ 36) կ'ըսէ թէ « մեծ դժուարութեամբ նոյն իսկ Հ. Բարխուդարեանցի ջանքով արտագրել տալով այդ հաշոցի պատահողուն յիշատակարանը՝ համոզուեցանք որ դա տպուած է ոչ թէ ս. Էջմիածնում, այլ « ս. Էջմիածնի » անուանած մի և նոյն տպարանում, որ երբեմն Մարչիկա (Մարսէլ) էր գործում և երբեմն յԱմսդերտամ »:

Մեր գրածէն յայտնի կ'երևնայ թէ կը վրիպի նաև Գիւտ քահա-

Յիշեալ երկու եկեղեցական զրքերէ զատ ուրիշ տպագրութիւն չենք գտներ թաղէի ձեռքով եղած, ոչ հոս ի վենետիկ և ոչ այլ ուրեք: Զայց նոյն Սահրատեան տպարանէն ի լոյս կ'ընծայուի ի յետագայ 1687 ամին համառօտ հոգեւորական զրքոյկ մի, Խոկոշմն քրիստոնէական, թարգմանութեամբ Յովհաննու Յակոբայ. որոյ երկասիրութիւն է նսե Պարզաբանութիւնք Սաղմոսաց, որ ի մի և նոյն ամի կը տպագրի ի վենետիկ, ի հայկական մասնաւոր տպարանի, զոր իւր տան մէջ կը հաստատէ Նահապետ ոմն ազգային վաճառական ագուլեցի: Այս անձին, ինչպէս նաև գործարանին և վենետիկոյ մէջ ունեցած պարասլմանց վրայ արդէն ուրիշ առթով գրուած է լիուլի, յորմէ համառօտելով քաղենք հետեւեալ մասերը, որ մեր նիւթին կը վերաբերին:

Արդ Պարզաբանութիւնք Սաղմոսաց կոչուած զրքին ճակատուն և յիշատակարանին մէջ կ'ընթեռնումք թէ ինչ առթով և որո՞ւ ձեռքով եղած է թարգմանութիւն և որոյ ջանիւք տպագրութիւնն, որ և համառօտութիւն մի կրնայ համարուիլ զրոց տպագրութեանը պատմութեան: Արդ է « Պարզաբանութիւն սաղմոսացն Դաւթի մարգարէի. ժողովեցեալ ի զանազանից մատենից վարդապետաց եկեղեցւոյ, և թարգմանեցեալ... ի նուաստ Յոհաննիսէ վարդապետէ կոստանյինուպոլսեցւոյ... Եւ տպագրեցեալ արդեամբք և գոյիւք ագուլեցի խօճայ Գուլնազարի որդի խօճայ Նահապետին, ի սեփականի — տան իւրում, ի թուականութեան մերում ՌՃԼԵ »: Աւելցընելով ապա և յիտալական լեզու. *In Venezia, per Naabiet de Gulnazar, 1687. Con licenzia de' superiori e privilegio* ». Ի յիշատակարանին ալ

նայ, վենետիկ տպագրի ըլլալով այս հաշիւը, մի և նոյն 1686 թուականին. զի ոչ ի Մարսէյ և ոչ յԱմսդերտամ, ուր Ոսկանեան գործարանք Էջմիածնի անուամբ հաստատուած էին, երբէք հաշիւ զրոց տպագրութեան ձեռնարկած չեն:

կ'աւանդէ... « ... Ես զկարողութիւն պաշտօնէիցս ի բազմալիշտ և ի յոգնալիտանդ ժամանակիս հասուցանել ի կատար և ի վախճան գքաղցրանուագ և զհոգեյորդոր Պարզաբանութիւն Սաղմոսացն Դաւթի մարգարէի, ի Թուականութեանս մերում ՌՃԼԶ. սեպտեմբեր ամսոյ Ժ. ի վենետիկ քաղաքի : Արդ որ վայելէք զսա առողջութեամբ ի շնորհս Տեառն, յիշեցէք ի սրբազան ազօթս ձեր ՂԱգուլեցի խօծա Գուլնազարի որդի զխօծայ Նահապետն. ընկ բնաւից ծնողաց և ազգականաց նորին հանգուցելոց ի Քրիստոս. որ ազդեցութեամբ Հոգւոյն սրբոյ և յորդորմամբ բարեպաշտից ոմանց մերազնեաց՝ եմուտ ի գովելի պործառնութիւնս այս. և մեծաւ հոգաբարձութեամբ յառաջեցոյց զԹարգմանութիւն և զսպագրութիւն սորին. վասնելով զգոյս և զինչս բազումս ի ձուլումն գեղեցիկ տառիս, ի շինումն նորակերտ տպարանիս, ի գլխումն պատուական թղթոյս, և ի յօրինումն ամենայն իրաց պիտանաւորաց յայսմիկ նուագեցելում ամի, յորում համայնք առեւտրութիւնք գոն խանգարեցեալք. առ ի թողուլ զյիշատակ իմն անջնջելի զկնի ինքեան ի խրախճանս հանուրց Հայկազունեաց... Յիշեցէք ևս... ՂԱգուլեցի մղտսի Ասաուածատրի որդի զսպար սաւորն իմ զթօմայն. որ ամենայն ջանիւք անձանձիք աշխատեցաւ ի տպագրատանն և օգնեաց ի սրբագրութիւն սորին. և ձեռնտու եղև միշտ Յովհաննէս վարդապետին... » :

Սաղմոսաց Պարզաբանոչքեմէն առաջ, 1683ին, Յովհաննէս վարդապետ յիտալական լեզու թարգմանիւր, ու հայերէն բնագրին հետ տպագրեր էր ի յրոշմատան Միքայելի Բարբոնի իտալացւոյ, որոյ յիշատակարանին մէջ կը նշանակուին անուանք « Արձանացուցողաց գրոցս. և մանաւանդ Ագուլեցի Նահապետին, և Զուղայեցի Ղարսաշենց պարոն Անտոնին », որով կ'երեւնայ թէ այն թուականին իրեն յատուկ տպարանը չունէր Ագուլեցին

Նահապետ, որ և իր երկրաւոր կեանքը կնքած է 1694 տարւոյն վերջին օրը :

Այժմ վենետիկէն պէտք է նորէն անցնինք ի Զուղա, ուր արդէն մեր ընթերցողաց ծանօթ տպարանէն վերջին երկու հրատարակութիւնք կ'ըլլան ի 1687 և ի 1688, և կը լռէ այնուհետեւ հայկական մամուլ՝ մինչև մեր օրերուն նոր կեանք մը ստանալը : Այս կրկին հրատարակութիւնք են, առաջինն՝ Աղեքսանդր վարդապետի Զուղայեցայ, յետոյ կաթողիկոսի, զիրք մը հետեւեալ խորագրով. « Գիրք որ ասի Վիճաքանական, ներտպագրեցեալ ի տպարանում սրբոյ Ամենափրկչի վանացս Նոր Զուղայու. ի հայրապետութեան տեառն Եփրեմաբու... և յառաջնորդութեան այսմ նահանգի տեառն Ստեփանոսի յայտածողի զտպագրատունս և հրամայողի առնել զգիրս : Աշխատասիրութեամբ ումեմն նուաստի՝ տէր Աղեքսանդրի ծառայի բանի, ի թուականութեանս Հայոց ՌՃԼԶ » : ՅԼՇՆ 3 իբրու յառաջբան « Առ քրիստոսասէր և յուղղադատան ժողովուրդսդ հայկական՝ ի Քրիստոսի նուաստ ծառայից ծառայ Աղեքսանդր պիտականուն վարդապետէ յայտարարութիւն » : Զունի մասնաւոր յիշատակարան բայց հետեւեալ սողերը .

Ինձ ողորմեա՛, տէր իմ Յիսուս, Աստուած և Բան,  
Աղեքսանդրի քո ծառայիս որ պարտական,  
Որ եմ նըպաստ սակաւ բանից որ ասացան.  
Զխսյիշեսցես յաւուր մեծի քոյ դալըստեան.  
Հազար հարիւր երեսուն և մին էր թուական,  
Զայս բանս գրեցի վասն փրկչին դաւանութեան.  
Որք հանդիպիք սիրով եղբարք ուղղադաւան,  
Զիս յիշեսչիք վասն յուսոյ արքայութեան :

Զսակաւ աշխատողս սորին և զյարմարող զԱղեքսանդր՝ անուամբ եւեթ բանի սպասաւոր՝ յիշել աղաչեմ ով դասք ուղղափառաց հայկական տոհմի : Ի թուոջ ՌՃԼԱ : Ե-

ղեւ կատարումն տպագրութեան գրոցս ի գահս արքայա-  
նիստ և ի գեօղաքադաքիս Զուղա, ընդ հովանեաւ սուրբ  
Ամենափրկչի վանացս, ի Թուին ՌՃԼԶ, և զթիւ տպոյս  
է հինգ հարիւր :

Այս տպագրին մէջ կը յիշուի Ստեփանոս ոմն յայտ-  
աժող տպագրատանս և հրամայող առնել զգիրս. որով  
թէ՛ տպարանին հաստատութիւնը և թէ տառից յօրի-  
նումն և ձուլումն իրեն կ'ընծայուի : Հետեւեալ տարւոյն  
հրատարակութեան յիշատակարանին մէջ աւելի բացայայտ  
կ'երևնայ իր անձնաւորութիւնն և արդիւնք յարուեստի  
տպագրութեան : Այս գիրքն է Մրբուզ Յովհաննու Զու-  
ղայեցւոյ երկասիրութիւն, այսպիսի խորագրով. « Գիրք  
խակապէս համառօտ վասն և ճշմարիտ հաւատոյ. և զա-  
ւանութիւն ուղղափառ կաթուղիկէ ընդհանուր Հայաստա-  
նեայց եկեղեցւոյ, զորս առաք և ունիմք այժմ ի Գրի-  
գորէ սուրբ Լուսաւորչէն, և երից սուրբ ժողովոյն և ի  
սրբոց հոգիւնկալ երկոտասան վարդապետացն... Եղեւ  
տպագրութիւնս ի Թագաւորութեան արքայից արքայ Շահ  
Սուլէման Թագաւորին... ի Զուղա, ի վանս սուրբ Ա-  
մենափրկչի. ձեռամբ նորին առաջնորդի Ստեփաննոսի  
արհիեպիսկոպոսի. ի քաջանթաւորութեան պայազատ պա-  
րոն Աւետին, աշխատողք սպարանումս զՍարգիս և զԱս-  
տուածասուր երիցունքն եւս յիշել աղաչեմք » : Գրքին  
ճակատէն յառաջ զրուած է՝ այս ծանօթութիւն ի Ստե-  
փաննոսէ, ինչպէս կ'ըսուի, « բանի պաշտօնէ և վե-  
րազխողի մասին Հայոց որք ի կողմանս Պարսից : Գի-  
տութիւն. լիցի ձեզ սիրելեացդ, զի զպատճառ տպագրու-  
թեան մեր է այս. հետազօտ եղաք ներկայս՝ զի յոչովք  
զիրք գոյր յանյայտ յումեքէ ի մերայնոց նախնեաց սրբոց  
վարդապետաց. մանաւանդ պիտանիք, հարկաւորք և լու-  
սաւորողք. և թէ ուրեք ուրեք առ այս և այն գտանի,  
զինչ շահ և օգուտ հասարակին : Վասն որոյ ապաւինեալ  
ի յոյսն ամենից ի սուրբ հոգին. սկսաք ի լուս ածել

զտպագրատունս. առ ի տպել զվաղեմի սուրբ զրեանքս. զոր յես սուղ ժամանակի տպեալ առաքելոյ եմք առ ձեզ : Այլ ներկայս և թուղթք որ և գիրք եւս. վասն ընդդիմութեան երկաբնակաց , թէ ո՞ր և ո՞վ ոք աշխատասիրութեամբ ճնշեալ տքնութեամբ ժողովեալ և մեկնեալ հոգալն սրբով աստուածաշունչ զրոց » : Հոս զրքին մէջ ամփոփուածներն յիշատակելէն ետքը կը յաւելու. « Արդ որովհետեւ ոչ գոյր յազգին մերոյ տպագրատուն. եթէ տպեալ յոլովնցուցեալ սփռեալ էին ի տուն Հայոց , և ձեռագրով հազիւ այսպէս. և այսքան լինի որպէս տեսանէքդ. և յղել տալ տպել յերկիրն Ֆրանկաց , անմարթ և անկար : Զի մերս գիրք՝ ինքեանց գրոցն է ներհակ. վասն որոյ ոչ կամին , և ոչ թոյլ տան առ ի բազմանալ մերայնոց սրբոց վարդապետաց զրեցելոցն : Այժմ որովհետեւ պատրաստեալ եղև ի միջի մերում գործարան սրպագրութեանս , այսուհետեւ անահ և անկասկած տպելոց եմք զամենայն զգրեանս սրբոց վարդապետաց որ առ մեզ գոյ : Բայց այժմ գկրկնակի փոքր զրեանսն որ զրաւ և կատարումն եղև. հինգ հինգ հարիւրով սփռեցաք առ ամենայն լուսաւորչածնունդ և ուղղափառ Հայոց. զի են սոքա փորձ գործարանիս և զրչութեան. իբր առհաւատչեա ի խրախութիւն քրիստոսասիրացդ : Քանզի պատշաճ տեսեալ մեր ներկայս զնոսա հարկեալ ի վերայ սիրելի և հարազատ եղբարց Յոհաննէս և Աղէքսանդր վարդապետացս. որ և իսկոյն թարց տարակուսի հոգացեալ. առաք և տրպեցաք զհայցելին մեր. յորոց Քրիստոս լիցի վարձահատոյց : Զկնի որոյ զմեծամեծսն և կատարեալսն եմք տրպելոց... Եղև սկիզբն և կատարումն սորին ի վանս սուրբ ամենափրկչի Նոր Զուլայու. ձեռամբ և հոգաբարձութեամբ տեսուն Ստեփաննոսի նորին այցելուի... » :

Եիշատակարանն կը յանձնէ « յիշել ի Քրիստոս զսրբոյ մենարանի աստ գումարեցելոց. յոլուցչապետ և հոգիւնկալ հօրս մերոյ Տեառն Դաւթի վարդապետի. որք միշտ

ի սպասու կան՝ և կատարեն զպաշտօն սրբոյ եկեղեցոյս . որ և կամակցութեամբ միմեանց ջան եղեալ և զուն գործեալ , ի վերայ գործարանի տպագրութեանս . այս ինքն զՄիքայէլ վարդապետն , զՅովնանէս վարդապետն զշարադրող գրոյս , զԱղեքսանդր միշտաքարող վարդապետն . զԵսայի վարդապետն . զԱհարոն վարդապետն . զհոգէբարձու վանաց և տպագրութեանս զՏէր Անդրէասն . զՏէր Թովմասն . զՏէր Յովնան : Եւ այլ գործակալք տպագրութեանս . և միշտ աշխատողք զՏէր Սարգիսն , և զՏէր Աստուածատուրն ի սրբոյ Յակոբայ . մահդասի Կոստանդ դպրապետն . զաւագ սարկաւագունսն , զՍէթն , զՍիմէոնն , զՄիքայէլն , զՆերսէսեանքն , զՅովնանէսն , զԱստուածատուրն , Գասպարն , Յովնանէսն , Տէրոնն , Թորոսն , Փիլիպոսն , Պետրոսն , զՅովնան , զԱնտոնն , զՀայրապետն . . . որ այժմ կան ի վերայ իւրաքանչիւր գործոց » :

Նախայիշատակեալ Զուղայի մէջ եղած հրատարակութեանց հետ բաղդատելով այս երկու տպագրութիւններն , անհամեմատ առաւելութիւն կը տեսնենք յարուեստի, գրեթէ հաւասար գտնելով ասկէ հարիւր և աւելի յառաջ յԵւրոպա եղած հայ տպագրութեանց հետ : Միայն թէ տպագրողաց կողմանէ տրուած խոստմունք՝ նորանոր հրատարակութեամբ գոհացնելու ազգին մէջ արդէն զգալի եղող մտաւորական սնունդը՝ իրենց գործադրութիւնը չեն ունենար . և ցաւելու առիթ մը չենք տեսներ՝ գէթ մեր առանձինն կարծիքով , եթէ հետեւեալ հրատարակութեանց նիւթք՝ այս ընծայուած երախայրեաց նման ըլլային :

Հայկական մասնական տպագրութեան մ'ալ կը հանդիպինք 1680 թուականին եղած ի Լայպցիգ կամ ի Լիպսիա Գերմանիոյ , որ և առաջին հայկական հրատարակութիւնն է յայնմ աշխարհի, ձեռամբ Անդրէի Ակուլովի , որ մեր լեզուին հմտացած , և իր գիտութեանը ճաշակ մը ուզեց ընծայել հայրենեաց , առաջին երախայրիք այն անծանօթ բարբառոյն , հրատարակելով Աբ-

դիու մարգարէութեան պրոց հին հայկական թարգմանութիւն մը. և այս վախճանաւ ստիպուեցաւ իր ծախքով հայ մասնաւոր տառեր փորագրել, ձուլել և տպագրել. հարկաւ ոչ մեծ ճարտարութեամբ արուեստի, այլ մեծագոյն ջանից և փութոյյայտարարք: Գրքին հայերէն խրագիրն է՝ Աբդիու հայերէն. իսկ լատինականն, Obadiah armenus quo cum analisi vocum armenicarum grammatica et collatione versionis armenicæ cum fontibus aliisque maximam partem orientalibus versionibus exhibetur primum in Germania specimen characterum armenicorum in celeberrima accademia Lipsiensi procuratorum, a M. Andrea Acolutho Vratislav. Siles. Anno epochæ Messenianæ MDCXXC, Armenorum MCXXIV. Lipsiæ, Typis Iustini Brandi.

Գրուածքին և անոր հեղինակին վրայ ուրիշ առթով և գրուածքին մէջ պէտք եղած տեղեկութիւններն տուած ենք:



Ի 1685 հայկական նորանոր տպագրութեանց սկզբնաւորութիւն կ'ըլլայ յԱմսդերտամ, վանանդեցի Մատթէի ձեռքով, և առաջին հրատարակութիւնն է Շարականաց գիրք մը, « տպեցեալ, ինչպէս ի խորագրին կը կարդամք, յԱմսդէլտամում քաղաքի, յամի տեառն 1685 »: Իսկ ի յիշատակարանին « ... ի տպարանի Մատթէոսի վանանդեցւոյ, որ եթ (ենթ) անուամբ յանուն սրբոյ Խաչի և ամենօրհնեցելոյ կուսին Մարիամու Աստուածածնի: Ի հայրապետութեան տեառն Եղէազարու ամենայն հայոց կաթողիկոսի և յաջորդ սրբոց առաքելոցն թաղէոսի և Բարթուղիմէոսի և սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին: Ես նուաստս յամենից Մատթէոս



դպիրս՝ եկի ծառայելով ընդ արեւնակից վարդապետին իմոյ  
յերկիրն յիտալացոց և ի մայրաքաղաքն Հռոմ, և վեհն  
իմ՝ գնաց յայլ ուրեք, և ես դարձայ յԱլիօսոնոյ առ ոտս  
աշակերտի տեառն Ոսկանայ արհի եպիսկոպոսի՝ տեառն  
Էարապետի վարդապետի, և ուսայ ի նմանէ զարհեստ  
շարաքարդութեան, և մնացի ընդ վեհին Ոսկանայ արհի  
եպիսկոպոսի և քեռորւոյ նորա Սաղօմոնի ամս չորեք-  
տասան, և վարձուց կողմանէ ոչ ինչ ընկալայ. քանզի  
և տէր Յակօբ կաթուղիկոսն գրեաց առ իս ի Մարսի-  
լիայ թէ ընկալայ զհամբաւդ ի քէն զբարւոք ուսանին  
զարհեստիդ. վասն որոյ և զփոքր նամակս օրհնութեան  
առաքեցի առ հոգեւոր որդեակդ իմ Մատթէոս, զի բար-  
ւոք ծառայիցես տեառն Ոսկանայ արհի եպիսկոպոսի ա-  
շակերտի իմոյ, և զկնի վախճանի նորա մի ումեք կա-  
րօտասցիս. այնպէս համարեալ թէ ինձ ես արարեալ,  
որպէս ասէ Տէրն. և ես զքոյ վարձն հատուցանելոց եմ.  
և եթէ մահ հասարակաց հանդիպի՝ զհետնամեաց նստող  
սրբոյ աթոռոյն պարտին հատուցանել : Սակս որոյ ժա-  
մանակս բազումս ծառայեցի, և զկնի փոխելոյն նոցա առ  
Աստուած, և իմ տեսեալ զշարակրութիւն և զանաջո-  
ղութիւն յամենայն կողմանց. վասն որոյ զիմեցի յեր-  
կիրն Հօլանդիոյ՝ ի վայելուչ քաղաքն յԱմստէլոտամ,  
և գտի զլաւ վարպետ իմն, որ անուամբ Նիկօլայոսս ա-  
սի՝ և ետու յօրինել զգիրս այբուբենից բազմօք աշխա-  
տանօք, և զայլ տեսակս եւս զրոց նօտրի և բոլորի :

« Եւ ի աւարսման գործոյս՝ ոչ ունելով բաւականա-  
պէս զգրամս վասն տպելոյ զգիրս. և ընկերացայ ընդ  
տեառն Բօհաննու երեւանցոյ սրբանուէր քահանայի և  
ընդ Զուլայեցի պարոն Պօղոսին սակս երկուց գրոց միայն  
Շարակնոցի և Ժամագրքի » :

Այլ եւ այլ անձանց անուան յիշատակութիւնը մաղ-  
թելէն ետքը կը յաւելու. « Հուսկ յետոյ և զմեղապարտ  
դպիր Մատթէոս շարաքարդօղ և մատակարարօղ և օգ-

նիշ սրբագրութեան. յիշեցիք ծնօղսն իմ՝ զՕհաննէան  
 և զՄարիամն և զայլ արեանառու մերձաւորսն... կարի  
 աշխատեցաք ի սրբագրութեան դորա. թէ ի հոլովս ա-  
 նուանց և ի նախադրութիւնս նոցա. թէ ի ժամանակս  
 բայից և ի կերպաւորութիւնս նոցա, հետեւելալ հոետո-  
 րին Արիստակէսի. վասն որոյ եթէ որ հմուտ է քեր-  
 թութեան, և վարժ գրչութեան Արիստակեայ, գտցէ և  
 ոչ ինչ պակասեալ ի գրելոց նորին... Եւ թէ այլ ինչ  
 սխալութիւն գտցի՝ այն չէ ի կամաց մերոց այլ ի մոռաց-  
 մանէ. վասն որոյ խնդրեմք ներել, զպակասն ընդ և  
 զաւելորդն յապաւել, որք հմուտք էք արհեստի և մա-  
 կացութեան, և զմեզ պահել անմեղադրելի: Իսկ որք  
 ոչ էք ներհմուտեցալ արհեստից գրչութեան և քերթս-  
 ղութեան, մի այլ ինչ բարուրէք յանդգնաբար, այլ ջա-  
 նացարուք ուսանիլ զգրեալն և տեղեկանալ ներպարու-  
 րեալ գիտութեանն... »:

Վանանդեցին հետեւալ 1686 թուականին Ժամագրոց  
 տպագրութիւն մ'ալ կը հրատարակէ, « ի տպարանի՝  
 ինչպէս կ'ակնարկէ ի յիշատակարանին, Մատթէոսի,  
 յամենավայելուչ քաղաքէն Վանանդոյ »: Հաւասարա-  
 պէս ընթերցողաց և վայելողաց աղօթքին կը յանձնէ  
 « զԵրեւանեցի զտէր Թօհան սրբանուէր քահանայն՝ և  
 զԶուլայեցի պարոն Պօղոսն. քանզի ոչ ունելով բաւա-  
 կանապէս զգրամս տպելոյ զայն երկու գրեանս, վասն  
 որոյ հարկաւորեցայ ընկերանալ ընդ տեառն Թովհաննու  
 սրբանուէր քահանայի և ընդ Զուլայեցի պարոն Պօղոսին,  
 սակս երկու գրեանց, նախ շարակնոցի և ապա ժամագրը-  
 քի »:...

Ուրիշ տպագրութիւն մ'ալ ըրաւ նոյն գրոց ի նմին  
 քաղաքի և յիւրում տպարանի ի 1688 թուին, համանը-  
 ման նախընթացին և առանց մասնաւոր պատմական յի-  
 շատակարանի:

Այս հրատարակութեան վրայ եօթն տարի նոր հայ-

կական սպազորութեան յիշատակութիւն կամ գիրք չենք գտներ ի գործարանի վանանդեցոյն. բայց այդ միջոցին կը տեսնենք որ կու գան կը հաստատուին յԱմսդերտամ ուրիշ նորանոր ազգայինք՝ ազգականք վանանդեցւոյն, թովմաս եպիսկոպոս Գողթնեաց, որոյ մօրեղբօրորդին է Թովհաննէս, և նոյն եպիսկոպոսին եղբարց որդիք՝ Ղուկաս և Միքայէլ, որոց համար կ'ըսուի իրեն սպազրած զրոց միոյն յիշատակարանի մը մէջ, թէ « են վարժք և ներհմօացեալք լաթինական լեզուի և կրթեցեալք յուսումն փիլիսոփայական բազմազան հանճարոյ »:

Վանանդեցոյն Թովհաննու հրատարակութիւններէն յայտնապէս կը տեսնուի իր մեծ հմտութիւնն և վարժութիւնը այն արհեստին մէջ, ընտիր ախորժակն և եւրոպական այն ատենուան ճաշակին յառաջադիմութեան հետ համաքայլ ընթանալը, ուստի և յիրաւի և արժանապէս կը դիտատուէր ի կաթողիկոսէն, ինչպէս տեսանք: Բան մի միայն կը պակսէր թերեւս իրեն. զրամական միջոցաց զիւրութիւն անձանօթ ու հեռաւոր օտարութեան մէջ, որով կը բռնապատուէր միոյն կամ միւսոյն հետ ընկերութիւն կազմել, թէ՛ ծախուց զիւրութեան և թէ շահադիտութեան տեսակիտով: Մեզ հաւանական կ'երենայ թէ այս կրկին նպատակաւ՝ Թովհաննու օժանդակութեան հասած, իրենց ուսմամբն և լեզուագիտութեամբ ձեռնարկեալ՝ գործոյն աւելի ընդարձակութիւն, պայծառութիւն, փայլ տալու, որով և յազգէն՝ աւելի մեծ ընդունելութեան և օգտի:

Եւ յիրաւի կը տեսնենք որ մեծ և ամենայն զովութեան արժանի արտադրութիւն մը կ'ընծայէ թովմաս Գողթնեաց՝ համապարօտ մեծ աշխարհացոյց մը, ի 1695, այս ոտանաւոր յիշատակարանաւ.

«Նորոգ քանդակ զեղեցկավէպ հանրանշան,  
Փոխաբերեաց թօմա յետնորդ ոստ վանանդեան.  
Փորագրութիւն յոյժ ցանկալի

Ի ձեռն եղբարց հարազատի .  
Ազրիանու Ըսկօնպէկի  
Եւ Պետրոսի քաջավարժի .  
Ընդ Ղուկասու հմտագունի  
Երկամբք բազմօք յայտ ածողի  
Եղբօրորդի իմ անդրանկի  
Պահեսցէ Էն յիւրում ծոցի» :

Գրեթէ երկու դար ետքը՝ փորագրութեան այսչափ և այսպիսի յառաջադիմութենէ մը յետոյ , արուեստին հմուտք և հետամուտք՝ դեռ եւս զարմանօք և հիացմամբ կը նկատեն զայն , և որչափ ալ զլխաւոր արդիւնքը եւրօպացի արուեստագիտին ընծայեն , գովութեան մեծ մաս մ'ալ իրեն առաջնորդողին կը վերաբերեն աննախանձաբար , Ղուկայ վանանդեցւոյ Նուրիման :

Յաջորդ տարին Համատարածին վերաբերեալ ուրիշ երկասիրութիւն մ'ալ ընծայեցին հրատարակողքն , կոչելով զայն Բանալի համատարած աշխարհացոցի , այսպիսի յառաջաբան տեղեկութեամբ . « Շահաւէտութիւն և պիտանութիւն որ յաշխարհացուցէն յառաջագալի... բայց եւս քան զեւս պիտանանայ վաճառականաց , մանաւանդ հայկազարմից , որք ի մէջ ասիական և արեւելական ազգաց , ընդունելիք և յոչ սակաւուց սիրելիք , ընդ ամենայն աշխարհ զանքոյթ երթեւեկութիւն ունելով . զամենայն երկիր առ ոտն հարելով յաճախեն . վասն որոյ ոչ ընդ վայր աշխատիմք ի շահ և յօգուտ մերազնեայցդ , ի լոյս ածելով զՀամատարած աշխարհացոյցն հայկական բառիւ և տառիւ տպեցեալ... Յիշեցէք... զեռամեծ վարդապետն մեր և զհեզահոգի վեհն վսեմախորհուրդ զտէր Թօմաս եպիսկոպոսն սրբոյ Խաչի վանիցն Գողթնեաց , զի ընծայէ զծաղիկ բերկրութեան ցանկալի ազգին Արամեան . եւս զյոգնեալստ և զմիակ բուն տպապիրն Հայոց զանուանին Մատթէոս Յահաննիսեան , ապա և զարուպ դպիրս Ղուկաս , ծնունդս Գրիգորի , սերունդս Նուրիշանի , սնունդս Հոսմայու , և զմատուցօղս այսր Գարծակի » :

Մի և նոյն թուականին տպագրած է Վանանդեցի եպիսկոպոսը՝ Նմանոռքիւն Քրիստոսի կոչուած պրոց երկրորդ հրատարակութիւն մի, որ ի 1674 առաջին տպագրութիւն ունեցեր էր ի Հռոմ: Ի Յիշատակարանին. « ... Ես հեզս և ողբոց բազմաց ստորակայեալս, ... արտաքսեալ յերամաց և ի մասնէ տենչալի վայրից Վանանդու... պատեհաւոր վարկայ զհամեղախօս և զքաղցրաճաշակ զիրս թօմայի Քեովիացւոյ, տպագրել յիմում գործարանի, զոր յարմարեցի և կազմեցի լշտօք անթուելեօք. այլ և զծախս նոցունց յիմոց ընչից, զի գոնէ յընթերցասէր եղբարցդ խնդրեցից օժիսս սիրոյ... Յիշել մաղթեմ զբազմեախտ և զկառավարող գործարանին և բանհմուտ և վարժ յարուեստ տպագրութեան զվարպետ Մատթէոսն, որ է որպի եղբօր մօր իմոյ... և զորդիս եղբարց իմոց զՂուկաս և զՄիքայէլ... »:

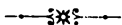
Այս գրութենէն կը հասկըցուի, թէ գործարանն արդէն Վանանդեցի եպիսկոպոսին ձեռքն անցած էր, և ծախքն իրեն վրայ. իսկ Մատթէոս կը մնար կառավարիչ՝ իր արդէն ծանօթ և գովելի վարժութեամբն և հըմտութեամբ յայնմ արուեստի: Այս խօսքին ստուգութիւնը յայտնապէս կ'երեւնայ 1698ին տպագրուած Համաճայնոռքիւն հնգետեսակ ամսոց, և այլն, կոչուած երկասիրութեան մէջ, որոյ համար կ'ըսուի ի ճակատուն « Շարեցեալ ի Յօհաննիսեան Մատթէոսէ, և յօրինեցեալ յապիրատ Նուրիջանեան Ղուկասէ Վանանդեցւոյ: Տպիւք և ծախիւք թօմայ եռամեծ վարդապետին, և վանիցն Գողթնեաց Ս. Խաչին սրբափայլ եպիսկոպոսին, յամի տեառն 1698 յԱմսդէրտամ »: Ուր տասն սող ոտանաւոր գրուածքէ մը ետքը. « Վերոյգրեցեալ չափաբանական խնդրուածն՝ է ասացեալ յեռամեծ թօմայ Վանանդեան Բաբունդոյն, որում ենթարկին Տպարանս, ամենայն աշխատանք և աշխատաւորք Տպարանիս », որ է ըսել թէ ինքն է և ոչ այլ ոք գործարանին տէրը:

Նոյն 1698 տարւոյն կը տպագրի « Աստուածաշունչ  
նոր կտակարան՝ տպագրեցեալ վայելչագիր և գեղեցկա-  
գիր յօրինուածովք : Հաւանութեամբ , տպիւք և ծախիւք  
թօմայ եռամեծ վարդապետին » . և որ ի յիշատակարա-  
նին կ'իմացընէ թէ « վաղ ուրեմն նախ տպագրեցեալ  
գոյր ի մեծէ և յերջանկագոյն վարդապետէն Ոսկանայ  
Երեւանեցւոյ... Ուստի և ես յոգնազան վիրօք լցեալս  
ձեռն արկի երկրորդսման տպագրել բազում յշտօք » :  
1700ին տպագրուած են երկրորդ մասը՝ Գործք առա-  
քելոց , Թոռղթք , և այլն :



## ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

1700 ԹՈՒԱԿԱՆԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ԱՌ ՄԵՁ



Հայկական տպագրութեան պատմութեան երրորդ շրջանին զլուխը այն մեծ անձին անունը պէտք է դնենք, որոյ երևումը և ունեցած գաղափարին գործադրութիւնն հարկ է որ զարագլուխ մը համարուի, գէթ մեր ազգին համար, նկատելով անոր ազգասութիւնը և տառապանաց յիճակը, նաև մեր ազգային մատենագրութեան վերածնութեանը: Այս անձն, ամէն անաչառ և ճշմարտասէր անձինք կը հասկընան, Մխիթար Պետրոսեան սեբաստացին է, աբբահայր և հիմնադիր՝ իր յուսալիր անունը կրող երկու Միաբանութեանց:

Երեսնա յամին 1676, և սկսաւ իր յառաջիդեալ նպատակին ուղղութեան համեմատ գործել, նախ ի հայրենիս և ապա ի Բիւզանդիոն: Մեր նպատակն ըլլալով իւր և իւրայնոց գործունէութիւնն և արդիւնքը ստորագրել՝ միայն տպագրական արուեստի տեսակէտովն, անով կ'ուզենք զբաղիլ և զբաղեցընել մեր ընթերցողները:

1700 թուականին փոխադրուած է ի Պոլիս՝ իր քանի մի համասիրտ և համանուէր աշակերտներով: Հայրենեաց մէջ ժամանակին անիրող ազիտութեան գործած աւերակաց ընկարձակութիւնը՝ սուր մտքովը և մեծ հոգով նկատող ու չափող սիրտը՝ սրտի և հոգւոյ աստուածապարզ և լուսաւորութեան մէջ կը նկատէր: Այդ լոյսը, այդ հոգեհրատ հուրը ծաւալել ու ընդհանուր ընել՝ իւր և

իւրոց միակ ու փափաքելի ջանքն պիտի ըլլար. խօսքով՝ սրտերը վառել բորբոքել, գրքով ու անոնց ծաւալմամբ՝ եկամուտ խաւար մը փարատել :

Եւ երբ ամենայն ինչ կը պակսի իրեն և հետը միաբանելոց, սուն, պաշտպանութիւն, սնունդ, նա ամէն բանէ վեր կը համարի ազգին մտաւոր սննդեան կարօտութիւնը, ու առանց լքանելու և յուսահատելու ի դժուարին հանգամանաց ժամանակին, գրքեր տպագրելու ետևէ կ'ըլլայ :

Նոյն վերոյիշեալ 1700 թուականին, ինչպէս իր հաստատած Ուխտին ժամանակագրութեան մէջ կը կարդանք, կը տպագրէ « նախ զգիրսն թուլմայի Գեմբացւոյ, ... զհետ գրոցն թուլմայի՝ զմաւորական աղօթից ինչ գիրս ետ տպագրել : Ապա ի Մծխիթացի Պետրոս վարդապետէ յօրինեալ զգիրս ինչ մեկնութեանց Յայտնութեան սրբոյն Յօհաննու խնդրեաց և ետ տպագրել : Այլ և զմեկնութիւն Երզոյ երգոյն Սողոմոնի, զոր խաչատուր վարդապետն էր արարեալ, ետ տպագրել » :

Առաջինն՝ Ոսկեմատեան կոչուած իրաւամբք, մասնաւորաբար իր աշակերտաց համար էր, նոյնպէս և երկրորդն՝ զոր չենք կրնար ստուգել թէ՛ ինչ կամ որոյ երկասիրութիւն էր. իսկ միւս երկու գրոց հեղինակ էին. նոյն ատենին ծաղկած երկու վարդապետք, իրաւամբ հռչակելիք իրենց ուսմամբ և գիտութեամբ. Մելքիսեթ պատրիարքն ալ ոչ միայն հաւանութիւն կու տար անոնց հրատարակութեան, այլ և օգտակարութեանը վկայութիւն և յանձնարարութիւն : Իսկ տպագրութեան ծախքն իրան առնող Մխիթար վարդապետ, միանգամայն յարկարող և սրբագրող էր առաջարկեալ գրուածոց, ինչպէս յայտնապէս կ'ակնարկեն յիշատակարանք գրոցն, առանց յայտնապէս իր անունն տալու, այլ միայն « սրբագրութեամբ ումեմն չնչին բանասիրի » :

Ոչ Գեմբացւոյն և ոչ խաչատրոյ վարդապետի գրոց



մէջ նշանակուած չենք գտներ թէ՛ յորում տպարանի հրատարակուած ըլլան : Մեր նախընթացաբար տուած տեղեկութիւններն ալ կը յայտնեն , թէ մինչև անցեալ դարուն սկիզբը՝ կարգաւորեալ տպարանի մը հաստատութեան յիշատակութիւնը չի կայ ի Պոլիս , բաց ի Աբգարու և իրեն ընկերաց ձեռքով ու ետքը Երեմիայ Զէլէպոյ ջանիւք հաստատուածներէն , յորոց երկուքն ալ անհետացած կ'երևին : Միայն Մծխիթացոյն մեկնութիւն Յայտնոչեան գրոց ճակատը խորագրուած կը տեսնենք , « Տպագրեցեալ ներ տպարանում սրբոյ Էջմիածնի , և սրբոյ Սարգսի զօրավարի , ի Կոստանդնուպօլիս քաղաքի » : Մեր ընթերցողք կը յիշեն անշուշտ , թէ այս անուամբ կը կոչուէին Ոսկանեան տպարանք ի Լիվոռնոյ , ի Մարսիլիա և յԱմսլերտամ : Գիտենք դարձեալ , թէ այս չորս գրոց տպագրութենէն անմիջապէս քանի մը տարի յետոյ (1705) , Աստուածաշունչ գրոց երկրորդ տպագրութիւն մը եղաւ ի Պոլիս « ի Թաղն Պէկօղլի կոչեցեալ , ի ձեռն ուրումն Պետրոսի Լաթիւնացի կոչեցելոյ » : Ոսկանի գրոց յիշատակարանաց մէջ չենք յիշեր հանդիպած ըլլալ այս անձիս անուան . բայց ինքն տպագիրն ի յիշատակարանին կ'ըսէ . « Եղև զրա Աստուածաշունչ մատենիս... ի յօրինակս հնոյ տպեցեալ լուսաւոր հոգի Ոսկան վարդապետի յս'ր և նման , ոչ աւելի և ոչ նուազ , սակայն մանր գրով : Ի տպարանս ազգականի նոյնոյ Ոսկանի վարդապետի Լատինացոյ Պետրոսի » : Որով կ'երևի թէ Ոսկանայ մահուրէն ետքը՝ իրեն գոյիցը մաս մը , պարտուցը հատուցմանէն ետքը մնացածը կամ աւելցածը , անցած ըլլայ իր մերձաւոր ժառանգին՝ Պետրոսի , որ տէրն էր այս տպարանին : Իրաւ որ այս Աստուածաշունչ գրոց տպագրին մանր տառք՝ չունին այն արուեստի կատարելութիւնը , որով կը փայլին Ոսկանեան տպագիրք . բայց յաճախ , ինչպէս քաջայայտ է տեղեկաց , այդ անհարթութիւնն հետեւանք է

անարուեստ ձուլման. և այն ատենուան Պոլիսը՝ շատ հեռի էր արուեստիս կողմանէ Ամսդերտամի նախանձորդ մը ըլլալէն, որ բոլոր Եւրոպայի մէջ հռչակեալ էր այս նկատմամբ:

Մասն մը ի հարց և ի մարց ոսկանեան տառից՝ ինչպէս ըսինք, և քիչ ետքը նորէն առիթ սիտի ունենանք յիշելու, մնացին յԱմսդերտամ, և ժամանակ անցնելէն ետքը անցան ի ձեռս այլոց. փոքրիկ մասն ալ անցաւ ի Կոստանդնուպոլիս, որով օգտուեցան Պետրոս Լատինացի և Սարգիս, և այլն, և իրենց անուամբը բացուեցան տպարանք ի նմին քաղաքի, որոց վրայքիչ ետքը: Այս տպարաններէն հրատարակուած են՝ Մխիթարայ աբբայի ջանից և փութոյն երախայրիք՝ վերոյիշեալ չորս գրքերը:

Պատմութիւնն իր վարուց՝ կ'աւանդէ մեզ թէ ինչպէս չկարենալով մնալ ի Պոլիս, բռնադատեցաւ անցնիլ յարևմուտս՝ նախ ի Պեղոպոնտիա և ապա ի վենետիկ, ուր իրմէ առաջ փոխադրուեր էր իր բարեկամն և մտերիմ՝ Խաչատուր վարդապետ, քաղքին մէջ փոնուող Հայազգեաց հոգեւոր հովուութեան և անոնց եկեղեցւոյն վերակացու թեան պաշտամամբ:

Գրուածքիս առաջին և երկրորդ շրջանը ծանօթացուց մեզ այլ և այլ տպարաններ, որ կամ յազգայնոց և կամ յիտալացւոց ոմանց հաստատուեցան ի վենետիկ քաղաքի: Երրորդ շրջանիս առաջին տարիներուն մէջ, 1702 թուականին, մանաւանդ թէ անկէ քիչ յառաջ (1695), կը գտնենք որ Պոլսի անուն իտալացին հայկական գրոց տպագրութիւններ կը սկսի ընել և կը շարունակէ մինչև ի 1774. և առաջին հրատարակութիւնն է Դաշանց թռչողը, և ուրիշ քանի մը զրքոյկներ, և ապա ի 1702 Դոռոն ողորմոտեան Աստուծոյ կոչուած հոգեւորական մատենիկ մը: Հաւանական կ'երևնայ թէ Դաշանց թղթոյն հրատարակողն է արդէն մեզի

ծանօթ Ագուլեցի Նահապետն . և հաւանականաբար Յուլիաննէս Հոլով քահանայն և ապա Խաչատուր վարդապետն յորդորամիտ ըրած ըլլան զինքն՝ հայ գրոց տպագրութեան գործոյն , մանաւանդ որ այս երկրորդիս երկասիրութիւնքն ալ հետզհետէ նոյն գործարանէն ընծայուած են : Թիշեալ գրուածը Ստեփանոս Ստեփանեան Կամենիցացի քահանայինն է , և իրմէ « նուիրեցեալ ամենապայծառի խոճայ Սահրատի որդւոյ պարոն Մուրատին » : Ի վերջ մատենկանն կը նշանակուի . « տպագրեցաւ գրքուկս ի տպարանի Անդոնիոսի Պօրթուլի , առ սուրբ Աստուածածինն Ֆորմոզա , ի վենետիկ քաղաքի » :

Նոյն տարւոյն եղած է Շնորհաւոյն Յիսուս որդի գրոց չորրորդ տպագրութիւնը , առանց ճակատու կամ քաղաքի և տպարանի անուան , այլ լոկ այսպիսի խորագիր մը կրելով . « Յիսուս որդի անուն , տեառն Ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի ասացեալ... յամի 1702 » : Թիշատակարան չունի : Թէպէտև ուրիշ ատեն ենթադրեր ենք թէ Մարտիրոսի տպագրութիւն ըլլայ , բայց ցուցակի մը մէջ վենետիկոյ այս գործարանէն եղած գտանք , որով չենք կարող ստոյգ բան մը ըսել :

1710ին Պոռթուլի կը տպագրէ Պարտեզ կոչուած աղօթագրոց չորրորդ տպագրութիւնը , որ ինչպէս յայտնի է , Յուլիաննու Յակոբ Հոլովի երկասիրութիւն է , « ըստ խնդրոյ իսկ և արդեամբք Ճուղայեցի Խոճա Սահրատի որդի պարոն Մարգարին . տպագրեցաւ գրքուկս այս շահաւէտ » : Ապա նոյն տարւոյն մէջ Խաչատուր վարդապետի Քարոզգիրք երկհատոր , « Տպագրեցեալ արդեամբք և գոյիւք ամենապայծառ Զուղայեցի Շէրիմանեանց բարեպաշտ և աստուածասէր Խօջայ Սահրատի որդի պարոն Մուրատին » : Գրքին վերջին երեսը՝ վենետիկ քաղքի այլ և այլ տպարաններէն հրատարակուած հայերէն մատենից ցուցակը դրուած է այսպիսի խորագրով . « Շարաբանութիւն և ցուցակ գրոց որք գտանին մեծագունիւ

Թուռլ առ Անտոնիոս Պօռթուլի տպագրիչն ի վենետիկ ,  
ի Սուրբ Մարիամ Ֆոռմոզա ի քալէ Լոնգա ի ներ-  
կայի ամի 1710 » :

Նոյն ատեններն՝ հայ Միաբանողաց կարգէն քանի մի  
անձինք կը գտնուէին ի վենետիկ , որք զրամական օժան-  
դակութեամբ հայազգի և իրենց հայրենակից բարերարաց  
ոմանց , որ վաճառականութեամբ կը գտնուէին ի վենետիկ ,  
այլ և այլ բարեպաշտական գրքեր տպագրել տուած են  
առ Պօրթուլի . այսպէս , Ժսմագիրք Աստուածածնի  
(1706) , որ երկու տարիէն երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ  
ունեցած է ի նմին քաղաքի և զործատան . Ժամագիրք  
Լոսաստորի (1706) , Բոչրաստան աղօթից Ստեփանոսի  
Ռոշքեան կամենիցացոյ (1707) , Ժամագիրք ննչեցեղոց  
(1709) , ու քանի մը տարի ետքը նաև Պրէվիար կամ  
Ժամագիրք Ունիթորաց (1714) :

Այս միջոցին Մխիթար արքահայր իրեն միաբաննե-  
րովն անցաւ ի Մեթոնէ Պեղոպոնտիոյ ի վենետիկ ,  
ու հաստատուեցաւ սրբոյն Ղազարու փոքրիկ կղզւոյն մէջ :  
Հասարակապետութեան խիստ օրէնք և կարգադրութիւնք ,  
ինչպէս նաև իր նիւթական վիճակին անձկութիւնը , չէին  
ներեր Մխիթարայ առանձին տպարան մը ունենալ .  
ուստի և բռնադատեցաւ քաղաքին զործարանատեարց  
ղիմել , ու անոնց միջոցով տալ տպագրել զանազան  
գրքեր , առջի բերան անոնց տառերով , ու յետոյ նաև  
իրմէ գնուած կամ շինել տուած զրոշմիւր՝ զանոնք իր  
ծախիւքը ձուլել տալով : Իր տպագրել տուած գրոց մէջ  
ի վենետիկ , և գլխաւորաբար առ Պօրթուլի , առաջին  
է ի 1715 Թուականի « Գիրք քրիստոնեականի վար-  
դապետոքեան ի յուսումն մանկանց հաւատացելոց , ա-  
մենից որք ունին զպիտոյս : Շարագրեցեալ աշխատասիրու-  
թեամբ տեառն Մխիթարայ վարդապետի Սեբաստա-  
ցոյ... ի 1715 մարտի 8 , ի վենետիկ Անտոնի Պօռ-  
թուլի : Հրամանաւ մեծաւորաց և փրիւիլէճիով գերազան

ցագունեղի ծերակուտին »։ Երկրորդն է՝ մի և նոյն տարւոյ մէջ հրատարակեալ Ալքերտի մեծի Աստուածաբանութեան համառոտութիւնը, « թարգմանեալ ի վաղնջուց ժամանակաց, ի մեծամեծաց վարդապետաց մերոց ի լաթին լեզուէ ի հայ բարբառ : Եւ նարդենիս ի լոյս ածեցեալ և սրբագրեցեալ ըստ հնոց օրինակաց և ըստ նախասուպին իւրոյ, հոգարարձութեամբ և աշխատութեամբ Միխիթարայ վարդապետի Սեբաստացոյ... »։

Բայց սա չէր կրնար գոհ ըլլալ այն տառիւք, ուստի և կը փափաքէր ընտրեալագոյն հարց և մարց զրոշմներ ձեռք ձգել, և այնպէս զարգացընել տպագրական արուեստը յազգին, աչքին առջև ունենալով զԱբգար, զՈսկան և զՎանանդեցիս : Գիտէր թէ Ամսդերստամեան տոտք պարտքի փոխարէն գրաւուած էին ի պարտատեարց. կը ճանչնար անոնց արուեստին ընտրութիւնը և արուեստագիտաց ճարտարութիւնը, և թէ ինչպէս բազմածախ պիտի ըլլար իրեն անոնց հաւասար արուեստով և ճաշակի ընտրութեամբ գաղափարաց տիրանալ : Ուստի և կը փափաքէր զանոնք գրաւող տեարց ձեռքէն ազատել, տալով գին և տիրանալով տառից : Վերը յիշուած ժամանակագրութեան մէջ կը գտնենք այսպէս նշանակուած. (Յամի 1729) « հասին առ մեզ պղնձի գաղափարք տպագրական տառից, և ընդ իւրաքանչիւր նոցա պողովատիկ նշանագիծք, յորոց զրոշմելոյ լինին գաղափարքս այսոքիկ. և էին սոքա երից կարգաց. զի էր ի նոսա խոշորագիր, մանրագիր և միջասահման. և յիւրաքանչիւրում կարգի եղեալն ունէր զիւր գլխագիրն ըստ իւրում պայմանին. այլ և նշանագիծս կետից, շեշտանշակաց և այլոց նշանախեցից, որք առ տպագրութիւն զրոց կարևորք են. ամբողջ, աննիազ և անվթար : Մանրագիրն և միջասահմանն ունէին և զնօտրագիր ըստ իւրեանց պայմանի, այլ խոշորագիրն ոչ գոյր : Էին ևս նշանագիծք խազից շարականաց. ամենեքեան սոքա պողովատիկք ամբողջք,

անվթարք, վայելչաաիպք և անաղարտք: Այլ թէ ուստի և զիւրից եղեւ մեզ ի ձեռս բերել, ոմն ի վաճառականաց Յարութիւն անուն, բարեկամ էր արքահօր մերում. սա յորժամ հանդերձիւր յԱմսդէլօյամ երթալ՝ յանձն արար նմա, հարցփորձ առնել անդ և գիտել՝ թէ յոյր ձեռս անցեալ իցեն և առ որում կացցեն տպագրից գաղափարքն, և նոցա պողովատիկ զրոշմիչքն, յետ անցանելոյ նոցա, որք զկնի Ոսկանայ եպիսկոպոսին փոխանորդեալք զտպագրատուն կալան յԱմսդէլօյամ, և զայլ գաղափարս յաւելեալ ի նոսա ճոխացուցին: Եւ եղեւ ի հասանել նորա անդր, հարցփորձ առնէր զայսմ իրէ և գտանէր առ միում ի վճար պարսուց տուեալ այն ամենայն: Երանեաւ զգին նոցա և տղզ արար արքահօր մերում. յայնժամ գրեաց առ նա արքահայրն զնոց առնուլ զնոսա վասն մեր, և տյնպէս արարեալ երբեր առ մեզ, և արքահայրն մեր տուեալ նմա զգինն ամենեցուն, էառ զամենայնս»: Ատեն անցնելէն ետքը այս եռատեսակ տառից վրայ աւելցուց չորրորդ տեսակ մ'ալ, միջակ ու մանր գրոց մէջ, առջինէն քիչ մի փոքրիկ, և երրորդէն քիչ մը աւելի մեծ. որով 1737ին տպագրել տուաւ իրմէ յօրինուած Մասթէոսեան աւետարանի մեկնութեան գիրքը:

Ոսկան և մանաւանդ վանանդեցիք՝ զորս յիշեցինք, հայկական տպագրութեան արուեստին մեծ փայլ և պայծառութիւն տուին, և իրենցմէ ետքը երեցողք ի Պօլիս, ի Զմիւռնիա և ի Ռուսիա՝ մինչև ներկայ դարուս սկզբնաւորութիւնը և անկէ ալ ետքը՝ չկրցան անոնց հաւասարիլ: Ասոնց մէջ բացառութիւն մ'է Մխիթար արքայ: Առանց ուզելու մանրապատում խօսել իր արդեանցը վրայ այս արուեստիս նկատմամբ, միայն քանի մը հրատարակութիւններն յիշենք, որոնք նոյն ատենուան եւրոպական մեծամեծ հրատարակութեանց հետ՝ արժանապէս կրնան բաղդատուիլ ու իրաւացի պարծանօք մէջ բերուիլ: Ասոնց

մէջ առաջին յիշատակութեան պատուաւոր տեղը կրնայ գրաւել Աստուածաշունչ գիրքը, զոր տպագրել տուաւ: Ռսկանի բնագրին և պատկերաց հետևողութեամբ եղած է այս տպագիրը. և եթէ առաջինն իրաւամբ ունի և կը պահէ իւր առաջնութեան պատիւը, երկրորդս շատ աւելի ընտրութիւն կ'երեցընէ ճշակի և արուեստի, և իրաւամբ կը ստուգէ ի ճակատուն դրուած խորագիրը. « Լաւագոյն թղթովք, ազնուագոյն պատկերօք, գեղեցկագոյն ծաղկագրօք, զգուշագոյն սրբագրութեամբ և բազում ծախիւք յերստին տպագրութեամբ ի լոյս ածեցեալ »:

Մինչդեռ պորթուգեան տպարանէն կը սկսուին և կը շարունակուին այլ և այլ հայկական տպագրութիւնք թէ ի Մխիթարայ և թէ յաշակերտացն, որպէս մերթ ընդ մերթ նաև յայլոց, 1719ին Ճուա՛նի Պաշօ իտալացի տպագրապետի մի անուան կը հանդիպինք, որ հայերէն մէկ երկու գիրք տպագրած է, և որոյ զրոշմարանին համար կ'ըսուի ի ճակատու Խոկոռմն քրիստոնեական գրոց երկրորդ տպագրին, « որ է կառուցեալ ծախիւք Ճօրճի Ռիցցի\* »: Նոյն խորագիրն ունի ի նմին ամի տպագրուած Պարտեզ աղօթագրոց չորրորդ տպագրութիւնն: Միայն այս երկու հրատարակութիւնք մատենից՝ ծանօթ են մեզ Պաշոյի գործարանէն ընծայուած: Ուրիշ իտալացի տպագրապետ մ'ալ կը գտնենք ի քաղաքին, նոյնպէս հայագիր տպագրութեամբք զբաղող յայնմ միջոցի, և է Ալբոիցցի ոմն, « Պաթիսթա Ալպոիցցի Ճէրօլիմոյի », որ 1729ին կը հրատարակէ Ալպերտի Գրախոհօգոյ կոչեցեալ գիրքը, « Թարգմանեցեալ ի լատինականէ լեզուէ ի հայ բարբառ, աշխատասիրութեամբ տեառն Մխիթարայ վարդապետի Սեբաստացոյ Աբբայ Հայր կոչեցելոյ, և նորին աշակերտի Թօճաննիսի վար-

\* Որ է՝ Գեորգ Գարագաշեան:

զապետի իւրոյ քաղաքացւոյ » : Հետեւեալ տարւոյն ալ կը հրատարակուի ի նմին գործարանի « Քերականոչքիշն գրաքառի լեզոռի Հայկազեան սեռի » , երկասիրութեամբ Մխիթարայ արքայի :

Մինչև ցմահ Մխիթարայ արքայի և քանի մը տարի ալ անդին , Սրբոյն Ղազարու միաբանից ինքնագիր երկասիրութիւնք կամ թարգմանութիւնքն , ինչպէս ըսինք , կը տպագրուէին առ Պորթուղիի . բայց երբ հայագիր սառից և անոնց կաղապարաց տեարք եղան , սկսան իրենց ուզած և կամ շահաւոր կերպով ծառայող սպարանաւ տեարց ձեռքովը օգտուիլ : Ընականաբար չէր կրնար Պորթուղիի գահ ըլլալ այս փոփոխութենէն , մանաւանդ թէ կ'ենթադրէր որ մասնաւոր արտունութիւն մը իրեն տւուած ըլլայ հասարակապետական կառավարութենէն , և իրաւունքէն չէր ուզեր հրաժարիլ . ուստի դաս ուզեց բանալ Մխիթարեանց պէմ : Այսպիսի անհամաձայնութեան մը նկատմամբ հետեւեալ տեղեկութիւնները կը քաղենք Ուիտիս Ժամանակագրութենէն . « Առ ժամանակօք անցեալ տարւոյ (1751) ելին ոմանք ձեռնարկել ի տըպագրութիւն գրեանց մերոց... մանաւանդ Անտոն Պորթուղին . որ սպառնայր զգրեանս մեր՝ որպէս զՅունացն՝ առանց օխնածութեան ինչ տպագրել , վասն սարանչոյ մեր ի տպարանէ նորա : Վասն որոյ և ես վճռեցի ճար առնել այսմ փնասու » : Եօթն ամիս հարկ եղաւ մաքառիլ՝ պետական զօրաւոր պաշտպանութեամբն ալ , և վերջապէս ընդունեցաւ Ուիտիս արտունութիւն , ուզած տպարանին մէջ առնել զհրատարակութիւն գրոցն , վանքին յատուկ տառիւքն . և իրենց ամենայն ջանիւքն չկրցան խափանել զայն , ոչ Պորթուղին և ոչ այլք որ հետը միացեր էին : Ուստի և կը տեսնենք որ յայնմ հետէ Մխիթարեանք՝ մերթ Դեմետրեայ Թէոդոսեան , մերթ Վալվազեան և մերթ Փիացեան տպարանաց մէջ կը զրոյմեն գրքերնին , մինչև որ 1789ին մասնաւոր և իրենց կղզւոյն վրայ առանձին տըպարան մը ունենալու հրաման կ'ընդունին :



Այդ նոր տպարանին առաջին հրատարակութիւնն կ'ըլլայ Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ Երգոց երգոյն Մեկնութեան գիրքը, յորոյ ի ճակատն դրոշմեալ է, « ի վանս Սրբոյն Ղազարու, յանուն Անսօնիոսի Պոռթուի » : Ասկէ զատ, հետեւեալ 1799 տարւոյն Օրացոյցը, փոքրագիր Նարեկ, Նոր կտակարան, Մաղմուս, միշտ նոյն յաւելուածով ի ճակատուն : Այս կերպով հրատարակուած են մինչ ի 1794 և 95 եղած ապագրութիւնք, և անկէ ետքը բոլորովին վերցուած է Պոռթուի անունն. միայն աւստրիական կառավարութեան օրինաց համեմատ՝ պարտական ըլլալով պետական գրաքննչի հաւանութիւնն և հրամանն ունենալ, հարկ եղաւ քիչ մը ժամանակ խաւրովան լեզուով Հրամանաւ մեծաշորաց Con licenza de' superiori զնել՝ ի վերջ տպագրեալ գրոց :

\*  
\* \*

Սրբոյն Ղազարու վանաց տպարանէն լոյս տեսած հրատարակութիւնք խիստ անշուք են առջի բերան, մանաւանդ զործածուած թղթին և այլ տպագրական պարագայից նկատմամբ : Առաջին կարգաւորողն եղած է Սիւրմէլեան Հ. Խաչատուր, ապա հետզհետէ Սամարեան Հ. Սամուէլ, Սորկուճեան Հ. Յովհաննէս, որ Գաղղիոյ մայրաքաղաքին մէջ գտնուելու առիթէն ալ օգտուելով, հին տառից նոր կերպարանք և ձևակերպութիւններ ալ տուաւ, և բազմատեսակ գլխագիր, բոլոր և նօսր տառեր ալ փորագրել տալով. անոնց հետևողութեամբ, և երբեմն նաև աւելի վայելչական ձևերով և ճաշակաւ ազգային այլ և այլ տպարաններ իրենց տառից մթերքը ձօնացուցին, պարծանք և գեղեցկութիւն ընծայելով հայ արուեստին տյս մասին. և առանձինն՝ և թերեւս շատեր գերազանցելով, համանուն Ռփտին տըպարանն ի վիճինա, և Արամեանն ի Պարիս, ուր նախ

մրցակից երեցաւ Մխիթարեան գործարանին, և ապա փոխադրեց ի Մարսիլիա և ի Պոլիս: Կը թողունք ուրիշ տպարանաց յիշատակութիւնն, որ վերջի քսանուհինգ տարիներու մէջ արժանապէս փայլեցան ի Պոլիս, ի Տըփ-խիս, ի Մոսկուա և ի Պետրպուրգ:

Վենետիկոյ Մխիթարեան տպարանին մէջ՝ բաց ի հայկական տառից, արեւելեան ուրիշ ազգաց տառեր ալ աւելցան, և անով ջանք մը երեցաւ աւելի հոշակ տալ անոր՝ ճոխութեամբ նաև ոտար տառից. և այդ բազմազգի տառիք առաջին անգամ տպագրեցաւ *Շնորհալի սուրբ հայրապետին Հուստոսով խոստովանիմ աղօթքն՝ քսանուչորս լեզուով ի 1833, և ընծայուեցաւ Գուլիէլմոս Նասսաւի և Բելզիոյ թագաւոր և Լիւքսէնբուրգի դքսին, իր պխաւոր պաշտօնէին ձեռքով, և որ ի 15 ապրիլի հետեւեալ տարւոյն՝ գրէր և ծանուցանէր ի վանս. «... Je me suis empressé à remettre à S. M. le Roi, le cadeau interessant d'un exemplaire de choix de l'édition polyglotte des *Praeces S. Nierses Clajensis*, que vous avez bien voulu à confier à cette fin; et S. M. sensible à cette attention bienveillante, a non seulement ordonné la deposition de ce volume dans la Bibliothèque royale, ici en ville (Լա-Հէյ), mais a daigné aussi, par un arrêté spécial, décerner à votre établissement util, la médaille d'honneur, en argent, destinée, comme une rémunération royale vis-à-vis des personnes, et portant d'un coté, son effigie, et de l'autre une inscription honorable, en mémoire de ce present».*

Եւ այսպիսի էր արձանագրութիւնն փորագրեալ յառկապէս. Ven. PP. — Monasterii Armenici, — in insulam — S. Lazari Venet. — Pro o-

blato libro — praeium S. Niers. Claj. —  
XXIV linguis — conscriptarum — ab ipsis  
— typis excusso. — Rex dedit. — MDCCC-  
XXXIV.

Յետոյ ճոխ և ընտիր տպագրութեամբ այլեւայլ ուրիշ  
գրուածքներ ալ հրատարակուելով՝ ընծայուեցան սրբազան  
քահանայապետաց Պիոսի թի և Լեւոնի ԺԳ, իրենց  
քահանայութեան և եպիսկոպոսութեան յորելեաններու  
առթիւ, և կայսերաց Աղեքսանդր Ա., Նիկողայոս Ա.  
և Աղեքսանդր Բ. Ռուսիոյ, Փրանկիսկոսի Յուսեփայ  
Աւատրիոյ, և Նապոլէոնի Գ, Գաղղիոյ, և Վիկտորիայ  
Թաւուհւոյն Անգղիոյ :

Տիեզերական աշխարհահանդիսից առթիւ ալ զրկուե-  
ցան նոյն տպարանի արտադրութիւնք, երկիցս ի Լոն-  
դոն, կրկին անգամ ի Պարիս, և ի 1870 ի Վիէննա  
և այլուր, և ամէն տեղ արժաթի մետաղի ընդունելու-  
թեամբ վարձատրուեցան :

Աւելորդ կը սեպենք յիշել պատկերազարդ բազմաթիւ  
հրատարակութիւնք, մանաւանդ մեր հայրենեաց վերա-  
բերեալ հմտական գրութիւնք, ներկայացընելով անոնց  
աւերակաց, ժամանակին անխնայ ձեռքէն ազատած և  
մինչ առ մեզ հասած կերպարանաց նկարները :

Այսպէս շարունակած է, և լիայոյս ենք որ պիտի  
շարունակէ, ժամանակին յառաջագիմասէր ոգւոյն և ճար-  
տարութեանց հետ համաքայլ ընթանալով՝ աւելի եւս  
արժանաւոր երևնալ իր համբաւոյն :

Այս մաղթանօք կնքելով խօսքերնիս, անցնինք միւս-  
անգամ յարեւելս և ի Պոլիս :

★  
★ ★

Այդ մեծ և բազմահայ ոստանին մէջ տեսանք 1677ին  
և հետեւեալ տարւոյն, երկու գրոց տպագրութիւնք ե-

դած Քէօմիւրճեան Երեմիա բանասիրի ջանքով: Բայց անհարթ և անարուեստ տպագրութիւնն, ու տձեւ և դժուարընթեռնի տառքն՝ շուտով խափանուեցան, որով բաց ի յիշեալ երկու գրոց ոչ ինքն Երեմիա, և ոչ այլք կրցան ուրիշ նոր արտագրութիւն մը ընծայել:

Անցան տպագրական անգործութեան քսան տարիներ ի Պոլիս: Բայց 1698—1700 տարիներուն հայկական տպագրութիւնք նորէն կը սկսին ի քաղաքին, և նշանակուած առաջին թուականին (1698) հոգևորական գրքի մը հրատարակութեան կը հանդիպինք, Խոստովանոչեանց կոչուած, որիչ Սրբոյն Թովմայի համանուն մակագիրը կըրող գրքոյկէն, որ ի 1701 տպագրուած է ի վենետիկ, ինչպէս դարձեալ այս վերջի քաղաքին մէջ 1727ին հրատարակեալ նոյն անունն ունեցող գրութենէն՝ Թարգմանութեամբ Միհհիւպ Պետրոս վարդապետի: Մեր նշանակածին յիշատակագրութեան մէջ կ'ըսուի, թէ տպագրութիւնն (թերեւ և շարագրութիւն կամ Թարգմանութիւն) եղած ըլլայ « հոգաբարձութեամբ Աստուածատուրի Դաշտեցոյ »: Թէպէտև տպարանի անուն չկայ, բայց, հաւանական կը թուի որ Պեյօղլուի կոչուածին արգասիքն է, ուր և Մխիթար արքայ իր առաջին հրատարակութիւնքն ըրաւ քանի մի տարի ետք, ինչպէս տեսանք:

Երնայ դարձեալ նոյն Աստուածատուրոյ տպարանն ըլլալ, որոյ անունն՝ իբրև տպագրիչ, կը յիշատակուի ի 1700 թուականին ի Պոլիս. և առաջին մեզի ծանօթ հրատարակութիւնն է Նաթեկ մը « տպագրեցեալ ներ գործարանում սրբոյն Մինասայ զօրավարի... ի տպարանի պարոն Կարապետի որդւոյ պտրոն Աստուածատուրի: Արդեամբք և հոգաբարձութեամբ և ծախիւք Տիգանեցի Մինասի որդւոյ Ղազար երիցու »: Գրքին վերջը գրուած յիշատակարանին մէջ ալ կը պատմուի, թէ՛ Երուսաղեմի պատրիարքն Մինաս արքեպիսկոպոս՝ Հայոց

1140 Թուականին երթալով յԵրուսաղէմ, ընտիր և կատարեալ օրինակի մը հանդիպեր է նոյն զրքին, յորում նախկին տպագրութեանց մէջ պակաս հինգ եւս գլուխք բանից աւելի կը գտնուէին: Ապա երթալով յԷջմիածին, նոյն վանաց մատենադարանէն, ինչպէս նաեւ ի Սաղմոսաւանից, ի Խորվիրապէ և յԱնպատէն Սեւանու, ուրիշ հինգ օրինակ ալ բերել տուաւ, ու բաղդատելով սրբագրեց քովը գտնուած օրինակին վրայ. և ի դարձին ի Պոլիս՝ տեսնելով որ կ'ուզեն տպագրութեամբ հրատարակել, յօժարութեամբ տուաւ իր աշխատութեամբ պատրաստուած ու բաղդատուած օրինակը, որպէս զի անոր համեմատ ընեն հրատարակութիւնը:

Աստուածատուոյ տպարանէն ի լոյս ընծայուած է և Ժամացորոց առաջին մեծագիր տպագրութիւնն ի Պոլիս, յորոյ ի յիշատակարանին կը նշանակուի « շարաբարդօղ գիրքիս ամենեցուն ծառայ Աստուածատուրս » . և երկրորդին մէջ ալ կը յանձնէ յիշատակել « զպարոն Խուտավէրտին, զի ես տպել Ժամագիրքս այս յիշատակ ծընօղաց իւրոց »:

Աստուածատուոյ և իրեն յաջորդաց հրատարակութիւնը կը շարունակուին մինչև իննեւտասներորդ դարուս առաջին քառորդը, և մեծապէս օգտակար և շահաւէտ գործունէութեամբ: Գրոց կարօտութիւնը զգալի էր, ընթերցասիրութիւնն՝ մանաւանդ նախնեաց գրուածոց և երկասիրած Թարգմանութեանց, կը սկսէր աճիլ և զարգանալ, ուստի կը փնտռուէին բաւական հետաքրքրութեամբ: Բնականաբար տպագրողք՝ շահադիտութեան նպատակաւ ալ, անոնց հրատարակութեամբ կը պարապէին, մանաւանդ զի նորանոր զրքեր յօրինելու կամ Թարգմանելու բաւականութիւն ունեցողք՝ զեռ սակաւաւորք էին յազգին: Նախընթաց դարուն մէջ հռչականուն էր՝ նախնեաց գրուածները տպագրութեամբ ընդհանրացնելու գովելի ջանքովը՝ կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքն Յով-

հաննէս Կոլոտ, և ներկայ դարուս մէջ ալ կը շարունակէր մինչ ի մահն. և այլ և այլ նախնեաց գրոց տպագրութիւններ ըրաւ իր կամ բարերարաց ծախիւք և օժանդակութեամբ, ինչպէս Մատենագիտութեան մէջ նըշանակուած յիշատակարաններէն կրնան տեղեկանալ ընթերցողք: Պաղստատար դպիր մ'ալ կը յիշատակուի իր մէ եաքը, որ բաւական տեղեակ հայ լեզուի, նիւթական օգնիչ մ'էր տպագրողաց, սրբագրելով շարուածքը, բայց երբեմն նոյն ազատութիւն բանեցընելու իրաւունք կարծելով ունենալ բնագրաց վրայ, փոփոխութիւններ ներմուծելով թէ՛ լեզուի և թէ ուրիշ տեսակետով, ուր ի նախնեաց աւանդուած ամենայն գրուածք՝ անձեռնամերձ պիտի յարգուին, և եթէ սխալմունք մ'ունենալ ենթադրուին, սր կրնայ հանդիպիլ, ի ստորեւս իջից տպագրացն ի ծանօթութեան նշանակուին:

1701 թուականէն Սարգսի անունով տպարան մ'ալ կը սկսի և կը շարունակուի ի Պոլիս, յորում հրատարակուած է Տօնացոյց գրոց մեծադիր հրատարակութիւն մը, և ի ճակատուն նշանակելով, ինչպէս ժամանակին սովորութիւնն էր, թէ Նահապետ կաթողիկոսի ժամանակ եղած էր այն, կը յաւելու. « առ ի մէնջ յոյժ խընդրող գտաւ ըստ այսմ Տօնացուցի »: Ի Յիշատակարանին, « ... ետ կարողութիւն հասուցանել ի կատար... զգիրքս... ի հայրապետութեան Նահապետի ամենայն Հայոց կաթողիկոսի... և պատրիարքութեան մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ Աւետիք վարդապետի. ի թղակահութեանս Հայոց ՌՃԾԱ, յամենան մայիսի »:

Սարգսի գործարանն հաստատուած էր ընդ հովանեաւ եկեղեցւոյ Տիրամօրն որ առ պատրիարքարանաւ, և ունէր նորաձոյլ երկատեսակ տառք, խոշոր և մանր: Առաջին արգասիքն եղաւ մեր արդ իսկ յիշատակած Տօնացոյցն, և գրեթէ կէս դարու մէջ շարունակաբար եւ անընդհատ գործեց, նախ անձամբ, և յետ մահուանն

անցնելով Մարտիրոս որդւոյն ձեռք: 1752 թուականէն անդին յիշատակութեանը չենք հանդիպիր: Բայց այս յիսուն և աւելի տարիներու մէջ՝ տասնևութ գիրք հրատարակուած կը գտնենք Սարգսեան տպարանէն. և նախ վերը յիշուած Տօնացուցէն անմիջապէս ետքը (1704) մեծադիր և ատենի Ժամագիրք մը, համեմատ Աստուածասօրոյ տպարանէն ընծայուածին, աւելցընելով միայն ի յիշատակարանին, թէ « շարաքարդօղ գրգիս, ամենեցուն ծառայ զՍարգիսն (յիշեցէք) »:

Պոչսոյ մէջ դարձեալ՝ 1708 թուականին՝ Գրիգորի ուրումն տպագրապետի Մարգուանեցւոյ գործարանի յիշատակութիւնն կը սկսի, յորում այդ տարւոյն՝ Ագաթանգեղոս գրոց առաջին տպագրութիւնն կ'ըլլայ. « ի յերորդ ամի հովուապետութեան, ինչպէս կ'ականարկուի ի ճակատուն, եկեղեցւոյն Քրիստոսի, Տեառն Աղեքսանդր սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց սուրբ Էջմիածնի, նորին հրամանաւն գաղափարեալ տպագրեցաւ ի քաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ, ի տպարանի և ձեռամբ Գրիգոր դպրի, որդւոյ Մկրտչի Մարգուանեցւոյ »:

Հրատարակողն՝ Աղանի Աստուածատուր վարդապետ՝ ի յիշատակարանի գրոցն կ'աւանդէ, թէ՛ երբ նուիրակութեամբ կու գայ ի Բիւզանդիոն, կաթողիկոսն տուեր էր նմա զօրինակ մի գրոցն՝ յանձնելով որ տպագրել տայ: Բայց ժամանակն անյարմար դատուելով, հարկ տեսեր էր նուիրակն երկու տարիէն վերադարձընել առ կաթողիկոսն՝ իրեն յանձնուած աւանդը. մինչեւ ապա բարեպաշտօն անձ մը, Գալուստ՝ որդի Մուրատի Ազուլեցւոյ Գողթնեաց, տպագրութեան ծախքը տալով հրատարակեց ի ձեռն « տպագրապետ Գրիգորի դպրի »:

Իր քովը տպագրեցաւ 1713ին Յովհաննու Մրգուզ վարդապետի Կրթոքիչն հաշատոյ կոչուած երկասիրութեան երկրորդ տպագրութիւնն, որոյ վերջաբան յիշատակարանէն, և Գրիգորի տպագրական գործունէութեան ար-

դիւնքէն՝ ընդհանրապէս յայտնի կ'երեւնայ, թէ՛ ո՛րչափ և որպիսի՝ փոյթ ունէր ի նախնեաց աւանդուած և անկորուստ մնացած գրուածներն՝ տպագրութեամբ ազգին ընտանի և մատչելի ընել. « ի վաղուց հետէ, կ'ըսէ, ածեալ իմ զմտաւ՝ տապեցեալ խորովէի ի սրտի, եթէ ո՛րքան զրեանք աստուածայինք... արտադրեցեալք գոն ի մերս, և ահա ոչ երեւին ներկայապէս » :

ԹՈՎԱՄԱՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՕԳՆԱԿԱՆՆԵՐԸ

Ի 1699՝ երկասիրութեամբ Մատթէոսի և Ղուկասու վանանդեցեաց և « տպիւք և ծախիւք եռամեծ րաբունայն թօմայ », կը հրատարակուի Դոռոն իմաստոքեան կամ Ոսկեայ դոռոն դպրատան կոչուած գիրքը, « վասն դեռակիրթ և խակալարժ մերազնեայ մանկանց » . այլ և այլ նախնական գիտելեօք և հետաքրքրական տեղեկութիւններ պարունակող գրուած մը, որ ժամանակին մեծապէս օգտակար եղած է : Ոչ նուազ կարևորութիւն ունեցող մատենիկ մ'էր նոյն տարւոյն մէջ տպագրուած « Գանձ չափոց, կշռոց, թուոց և դրամից բոլոր աշխարհի » գիրքը . « որ է, ինչպէս ի ճակասուն կը նշանակուի, գիտութիւն ամենայն տեսակ կշռոց, չափոց և դրամից . որով բոլոր աշխարհի վաճառականութիւնն վարի : Ժողովեալ և ի մի վայր հաւաքեալ աշխատութեամբ Ղուկասու՝ ապաշնորհ ջահընկալի վանանդեցոյ : Ծախիւք և ի խնդրոյ հայցման Զնդայեցի Խաչատուրի որդի պարոն Պետրոսի » : — Տոռնար կամ Պարզատոմար մ'ալ հրատարակուած է նոյն տարին, յորում նաև Յովասափոռ տաղ, Մարմնախաղաց, Երազահուն :

1700ին Գործք առաքելոց գրոց տպագրութիւն մը կը հրատարակուի նոյն տպարանէն, և երկու տարիէն՝



Բնաբանութիւնն իմաստասիրական կամ տարերական կոչուած գիրք մը. « որ է բան յաղագս տարերաց և տարերական որակութեանց, խառնուածոց և վերամբարձ ըզբօսանացն, ուստի գոյանայ ամպն, մռայլն, և այլն... Թօրինեալ ի Մատթէոսէ և ի Ղուկասէ յապիրատ վանանդեան դպրաց, ի պէտս բանասէր մերազնեայ եղբարց: Տպիւք և ծախիւք թօմայ եռամեծ բաբունեայ »:

Իսկ ի յառաջաբանին... « արասցեն յիշման արժանի զառաքելաշաւիղ հայրն մեր զթօմաս եռամեծ բաբունին, զյարմարօղ և զկազմօղ գործարանիս, հանդերձ երկօրումք արեանառու գործակալօքն՝ Մատթէոսիւ և Ղուկասիւ... »:

Նոյն անձինքն՝ իբրու աշխատակիցք և գործակիցք կը յիշատակուին 1704ին տպագրուած Պաշտօն աստուածային կոչուած գրքին յիշատակարանին մէջ, յորոյ ի խորագրին նշանակուած կը գտնեմք, թէ թարգմանութիւն է այն « ի լացիական լեզուէ, երկասիրութեամբ ուրեմն վանանդեան Ղուկասու, նուաստ և յետնեալ դպրի », ի գործարանի թովմաս արքեպիսկոպոսի: Իսկ ի վերջն — « ... Արդ որոց ընդունելի թուիցի այս նորատիպ գործակն՝ յիշեսցեն ի ջերմեռանդ յաղօթսն զխօջայ կարապետն (Քառասնամանկացն՝ զոր յիշեր էր յառաջագոյն), հանդերձ սորին զարմիւքն և ժառանգօքն. նաև պարոն Նազարէթի որդի զյետնեալ չնչին և զապիկար արքանեակն Թահանէս, որոյ հոգաբարձու վերակացութեամբն տպեցաւ այս հոգւոյ գանձս »:

Սոյն այս թուականին տպագրեալ է հետեւեալն. « Եղանադիմի Աստուածաբանական, Բարոյական և Քաղաքական իրողութեանց սահմանք: Երկասիրութեամբ մեղուաշան արանց ի մի վայր՝ ըստ կարգի այբուբենիցն հաւաքեցեալք: Ի լոյս ածեալ տպիւք և արդեամբք առաքելաշաւիղ թօմայ եռամեծ վարդապետի վանանդեցւոյ: Որ հրահանգից վարժարանի, — Զէ տակաւին ներկուո

բանի, — եամ ի հանդէս Ֆիլոսոֆի — Զանձն ի մատիւք կըրթեալ չունի. — Զայս սահմանաց թ'ի միտս ունի, — Մեծի ուսման ժառանգ լինի: Յամի Տեառն 1704, յԱմստէլտամ »: Ի վերջ գրոցն՝ լատինական այս բան և վճիռ հայ ստառիւք. « Ֆինիս կօրօնատ օպուս »:

Յաջորդ 1705 տարւոյն տպագրեց վանանդեցին, Բոնա ծիրանաւորին Ձեռքածութիւն (Manuductio) յերկինս կոչուած հոգեւորական գիրքն, որ ինչպէս յայտնի է արդէն մեր ընթերցողաց, Յունանեան վարդան քահանայի թարգմանութիւն է, և յառաջագոյն տպագրուած ի Հոռոմ: Վանանդեցւոյն տպագիրը՝ յետ ճակատուն անմիջապէս հետեւեալ ծանօթութիւնը կը դնէ: « Յամի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի 1705. իսկ ըստ Հայոց 1154, Օգոստոսի 7, Մարգաց 5, յԱմսդրտամ քաղաքի՝ տպագրեցաւ այս գիրք վայելուչ և մեծաշահ, ի տպարանի թօմասու վանանդացւոյ, ծախիւք նորին և հաւանութեամբ: Վասն զի գոյր նախկնաբար թարգմանեցեալ՝ քաջաբան և յ'ամէնիմաստ վարդան վարդապետէն, ի Լաթին լեզուէ ի Հայկական բարբառ: Եւս զի նա յաճախօրէն և լիպպէս խօսի, գեղեցիկաշար և համեղ բանիւ, յորդորական և խրատօրէն առ մերայինսն, բաւական և քաղցր ոճով: Եւ մեք ոչ հաճեցաք յօղել ի բանս նորին, որք են խորիսխ մեղու, սուղ ինչ ոսպն կամ բանջարեղէն, այլ գնորայն ընկալեալք, որք քաղցեալք և ծարաւիք իցեն հմտութեան և ուսման, նորօք լցցեն գիտափայ իւրեանց և զծարաւ... » և կը ստորագրէ. « Պարտաւոր թօմաս ծառայ ծառայից Աստուծոյ, լոկ անուամբ վարդապետ »: Իսկ ի յիշատակարանին... « Անարդին և թափուր յամենայն լաւաց՝ թօմաս ծառայ Եկեղեցւոյն Քրիստոսի ի վանանդայ Գողթնեաց՝... տպեցի զքաղցրաճաշակ գիրո Մեծին Կարդինալ Բօնային (զոր եռամեծ վարդան բա-

բունին Լաթին լեզուէ թարգմանեաց ի Հայկական  
բարրառ համեղ և ախորժ ոճով), յիմում սպարանի  
և ծախիւք իմովք յ'Ամսդրսամ քաղաքի: Յամի տեառն  
1705. Հոկտեմբերի 4. և ի թուին Հայոց 1155, Նա-  
ւասարդի 9 »: Ու կը յանձնէ յիշել իւր հայրը զՆու-  
րիջան Նուրիջանեան, զմայրն զԴիլլար, հօրեղբարքն  
զՂուկաս և Ստեփանոս, և զեղբարսն զԳրիգոր, Արիս-  
տակէս և Յակոբ, և զԱննա քոյրն: Նոյնպէս « զհա-  
րազատ, և զմտերիմ շարաբարդօղ, ուղղագրօղ և կա-  
ռավարօղ գործակալս սպարանիս մերոյ »...

Եթե՛ն սարի վրայ անցնելէն ետքը, յորս Վանան-  
դեցոյ սպարանէն ընծայուած արաաղրութեան մը չենք  
հանդիպիր, ի 1711 կը հրատարակուի յԱմսդրսամ  
Շրէտէրի Գանձ արամեան կոչուած հետաքննական  
երկասիրութիւնն լատին-հայ, ոչ նոյն գործաւանէն ըն-  
ծայուած, այլ իրմէ փոխ առնուած տառերով: Այս  
միջոցին հանդիպած է թուլմաս եպիսկոպոսին մահը, և  
թերեւս այն պատճառաւ քանի մի տարի դադրած է սը-  
պարանն ի գործոյ: Շրէտէր իր գրքին յառաջաբանին  
մէջ մեծապէս կը զրուսաւ զՂուկաս Նուրիջան, յորմէ  
և օգտուած էր իր ձեռնարկին մէջ: Իր ուսմանց և ու-  
սուցչաց խօսքն ընելով, վրայ կը բերէ. *Hujus ductu*  
(*Gulielmi Surenhusii*) *cum Rabbinica, Misnica*  
*et Gemarica legerem, fama ad me perfereba-*  
*tur de Reverendissimo Archiepiscopo Armeno-*  
*rum Thoma Golthanensi, ejusque ex fratre*  
*nepote Luca Nurigianide, plurimis in natio-*  
*nem suam meritis, et variarum Asiaticarum ac*  
*Europearum linguarum cognitione clarissimo.*  
*Horum benevolentiam adjuvandos meos in Ar-*  
*menicis conatus cum impetrassem, fidelissimo*  
*præceptoris mei auxilio in Haicanæ linguæ co-*  
*gnitione feliciter progrediebar...* Նուրիճանեան

ալ՝ իւր աշակերտին և բարեկամին արժանաւոր զովեստը  
կ'ընէ անոր պրքին վերջը գրուած հետեւեալ տողերով.

... «Թէ և յայլոց այս գործ փորձեալ,  
Բայց Գառնի սորին գերազանցեալ.  
Զի Հայկական ներկուռ եղեալ  
Զարհաստ տառից ներհուռն վարժեալ...  
Քաջից Գոհաննէս պայծառացեալ,  
Գերմանացւոց փառք ծագեցեալ:  
Ո՛վ ազգ պայծառ բարեօք լըցեալ.  
Ի Փիւնիկեայ դարմէ սերեալ.  
Որ ոչ հեռի Հայոց եղեալ,  
Եւ ոչ միմեանց օտար զըտեալ:  
Արի զուարթ մեզ մերձեցեալ  
Որպէս խնամի և ազգակցեալ.  
Այսու գործով օժանդակեալ  
ԶԱյրարատեան Գանձըս դիտեալ.  
Զի Սկրօդէրեանն զայս ինչ գանձեալ  
Ի մէջ գանձից Գառնի նոր ցուցեալ.  
Ամենայնիւ սա գանձացեալ  
Գանձասիրաց յառաջ եղեալ»:

1711 թուականին յԱմսդերտամ եղած տպագրու-  
թեան մ'ալ կը հանդիպինք, ամենընտիր արուեստով,  
կրնանք ըսել զոհար տպագրութեան մը, առանց անուան  
գործարանի, այսպիսի խորագրով. «Համառօտ — Քե-  
րականութիւն — եւ — Տրամաբանութիւն — որ է —  
Քերթութիւն բառի, և կրթութիւն բանի: — Արա-  
րեալ երկասիրութեամբ Թահանիսի վարդապետի Զու-  
ղայեցոյ: — Յ'Աթոռակալութեանն Էջմիածնայ — Տեա-  
ռըն Աղէքսանդրի ամենից Հայոց — Կաթուղիկոսի: Տը-  
պագրեցեալ — Յ'ամի Փրկչին 1711. և Հայոց 1160 —  
Յ'Ամսդերտամ:

Վանանդեցոյ մանր և ընտիր նորաձոյլ գրերով ե-  
ղած է այս տպագրութիւն, 78 փոքրադիր էջերու մէջ  
ամփոփուած, առանց յիշատակարանի մը: Միայն յ'էջ

36 , « Եւ Տուողին մակացութիւն մակացուացն . ծնիցելոյն և բղխիցելոյն . և ամենագութ պատճառին , փառք . պատիւ . և գործութիւն , և օրհնութիւն այժմ , և անսպառ յաւիտենից ամէն » :

Նոյնպէս և ի վերջին (78) իջին . « Եւ Քրիստոսի շնորհողին մակացութիւն մակացուացն փառք և պատիւ յաւիտեանս յաւիտենից՝ ամէն » :

Տարաձայն , տառալծորդ , նրբաբան՝ և բանական առարկութիւն :

Գեղ կամակար անծագ հորդէ .  
 Կեղ կամակոր ձանձախ յորդէ  
 Յեղ զայս համբ գիրք ի հարկս հոլով .  
 Հեղ զայն յամբ գիրք ի յարկս յոլով .  
 Ամաց հերձի , ամաց պատուէր ,  
 Զի եր պատուէր՝ զի նա պատուէր »

Եպիսկոպոսին մահուրնէն ետքը տպարանին իրաւունք , ծախք և բովանդակ խնամք իրեն հօրեղբորորդւոյն վրայ կը մնար , Ղուկասու վանանդեցւոյ . և օտար աշխարհի մէջ ձեռնարկուած այն ծանր գործը՝ առաւել եւս ծանրանար : 1715 թուականին նոյն տպարանէն հրատարակուած գրքի մը մէջ լիով կը խօսի վանանդեցին իր գտնուած դժուարին դիրքին վրայ : Այս գիրքն է Հայեղի աստուածաշունչ գրոց հին կտակարանի կոչուածը , « պարզաբանեալ վայելչալուր տաղաչափութեամբ . դիւրահաս և համառօտապատում հոգեշահ մեկնութեամբ : Երկասիրութիւն է նոյն Ղուկասու զպրի , հրատարակեալ ծախիւք խօշազաղայ Պօղոսի որդւոյ պարոն Պետրոսին... Թամի 1715 , ի տպարանի , ինչպէս կը նշանակուի ի ճակատուն , Ղուկասու վանանդեցւոյ , յ'Ամսդէլօտամ » : Բարեբար հրատարակիչն առաջարկեր է հեղինակին որ այս երկասիրութեան ձեռք զարնէ . « քանզի , կ'ըսէ » ի նախերգանի , բարենախանձ և կորովասիրտ երեսուն և եր-

կու ամեայ երիտասարդն Պետրոս հայելով ի ճոխութիւն եւրօպացւոց՝ սակս յոգնադիմի հոգեշահ և հոգեկեցոյց գրոցն՝ որով խայտայ բոլոր կալուածն Եւրօպայու, ևս և վերաթեւեալ մօռք դիտելով զպակաս հոգեւորութիւնս Արամեան ազգին, սակս նոյնասարսա բուսաւոր գրոց նուազութեան, բարեպաշտ նախանձու վառեալ յօժարակամ սիրով գօտեւորեցաւ ի լոյս ածել ծախիւք իւրովք զայս առաջիկայ գործս, զայս լուսատու անշէջ ճրագս, և զնորատունկ հոգեւոր բուրաստան յանջինջ յիշատակ իւր և տոհմին իւրոյ, նաև ի պայծառափայլութիւն բարեպաշտասէր եղբարցն Հայկազունեաց։ Գոչով առ այս գովութեանց արժանի պարոն Պետրոս ի վերայ այսպիսի չքնաղ դիտաւորութեան, յորդորեաց զհէզս յայսպիսի տաժանակիր գործ միջամուխ լինել... ոչ կարացի ստունկանել զայսպիսի հարկէ... այլ... յանձն առի գնալ ընդ անհետ ճանապարհս, թէպէտեւ յոյժ դժուարին և տքնելի մանաւանդ հեղձամղձուկ անձինս։ Քանզի որբացեալ թշուառս ի հեզահոյի հաւուն իմոյ թօմայ եռափայլ եպիսկոպոսէն ի Տէր հանգուցելոյ, և մենացեալ յարեանառու ընկերացս, կեամբ բքաբեր հողմով ալէկոծեալ, և ևս վասն անմխիթար վայրացս »։...

Ապա կը խնդրէ յիշել՝ բաց յայլոց և ի թովմայ եպիսկոպոսէ հանգուցելոյ, « զսրուպ դպիրս Ղուկաս, ըզծնունդս Գրիգորեան, սերունդս վանանդեան, և անձանձիր տքնութեամբ յարմարօղս, յիմում իսկ տպարանի տպօղս այս նորակերտ բուրաստանիս... Հուսկ յետոյ զփոքրիկ պասանին զարեան առուն իմ և զձեռնասունն Թօհաննէս Նուրիջանեան, որ ըստ դեռաբոյս հասակին առաւել քան զկար իւր աշխատի յառաջիկայ տարապարհակ ծանրաբեռն արհեստիս յայլեայլ պաշտօնս »։...։ Նոյնպէս և ի յիշատակարանին մեծամեծ գովեստիւք զբարերարն և իրեն ազնիւ տոհմը զբուսաւորէն ետքը՝ կը յաւելու... « ի վախճանի յիշեցէք յա-

ղօթն ձեր զհարազատ և զմտերիմ տպարանիս մատակարար և զհեղինակ նորածին գործոյս զանձնադատ դպիրս Ղուկաս Նուրիջանեան, սերունդս Գողթնեան և ծնունդս վանանդեան. ևս և գայրեանառուն իմ զՅօհաննէս պատանեակն Նուրիջանեան. որք ըստ կարի և պաշտօնի մերում աշխատեցաք և աշխատիմք հարազատօրէն » : . . .

Նոյն որբութեան և անմխիթար օտարութեան յիշատակութիւնը կ'ընէ վանանդեցին Ղուկաս՝ մի և նոյն տարուան մէջ տպագրուած Սաղմոսարանին վերջը. որոյ համար կ'ըսէ թէ վերոյիշեալ պատանեակն Յովհաննէս բոլոր գիրքը « մեղուշան քրտամբք շարակարպեաց. և զայլ բազում դժուարակիր աշխատանս տպագրութեանն մտերմաբար յանձն էառ » : « Թօմայ եռափայլ եպիսկոպոսին » յիշատակն ընելով, « որոյ յոգնաշան քըրտամբքն, կ'ըսէ, կանգնեցաւ այս գեղեցկատիպ, և հիբոյս՝ կտակաւ նորին ի ժառանգութիւն ժամանեալ տըպարանս : Նաև ի ժամանակի տպագրութեանս տարերք փոփոխեալ ունէին զիւրեանց զբնութիւնս՝ ըստ քերթողահօրն, գարունն երաշտացեալ, ամառն անձրեւայոյզ, աշունն ձմեռնացեալ և ձմեռն մրրկալից յերկարացեալ » : Գաղղիացի մատենագէտ մը այս տպագրութեան համար կը ծանօթաբանէ. Cette rare édition du Psautier est ornée d'un grand nombre des figures gravées sur bois par Van Sichem, որ ժամանակին հռչականուն փորագրող մ'էր :

1690ին ալ Տիմոթէոս Գառնուկ (Agnelli), եպիսկոպոս մ'ալ կը յիշուի ի Պատուա Խտալիոյ, որ կը տպաշրէ նոյն քաղաքին մէջ Դաշանց թռչորը և Ներսիսի Շնորհալոյ Հաշատով աղօթքն ի հայ լեզու : Ուրիշ իրեն հայագիր տպագրութեանց հանդիպած չենք :

## Տ Պ Ա Ր Ա Ն Յ Է Զ Մ Ի Ա Մ Ի Ն

Մեր ընթերցողաց արդէն ծանօթ գաղղիացի ուսուցչապետն Կարրիէր, քանի մը տարի յառաջ ներկայացոյց մեզ՝ հռչանտացի անուանի տպագրապետի մը քով՝ յԱմստերդամ՝ ձուլուած և տպագրուած հայկական տառից նմոյշ մը, զոր հոս կը ներկայցընեմք<sup>1</sup>, փափաքելով՝ գիտնալ թէ որո՞ւն համար եղած են այն տառից փորագրութիւնք և ի՞նչ վախճանաւ։ — Մեզի համար կը պակսէր այն ատեն՝ իր հարցասիրութիւնն զո՞ր ընելու պատասխանին։

1. Le 27 Novembre 1658 un contrat fut passé par *Mattheé Avac* (Մարեդի) avec *Cristophévan Dyck*, le fameux graveur du Elzévir, pour la fourniture de 170 poinçons et 240 matrices de caractères arméniens nécessaires pour l'impression de la Bible. Chacun de ces poinçons fut payé 34 sous de Hollande, et l'artiste inséra dans le traité cette condition que Avac ferait à sa femme un cadeau de 10 florins.

Le 16 Décembre 1755 un contrat fut passé entre *Arachiel di Paulo* et *Jan Michaël Fleischman* pour la gravure par ce dernier de neuf corps de caractères arméniens, ce qui devait faire, y compris bons points, signes musicaux, etc, environ 500 poinçons et les matrices correspondantes. Pour chaque poinçon et la matrice correspondante, le graveur devait recevoir trois florins, et s'il était nécessaire de fournir plusieurs matrices pour un poinçon, chaque matrice supplémentaire était payée un florin.

Ce contrat est signé *Arachiel di Paulo*. Il fut exécuté, du moins en grande partie; car le fondeur de caractères Jean Euschedé, dans un *spécimen* des caractères fondus par lui,





Քիչ ետքը Աղանեան Գիւտ քահանայի և Երիցեանց Աղեքսանդր բանասիրի ձեռքով եղած պատուական հրատարակութիւնք՝ հարկաւոր սեպուած լոյսը տուին մեզ, այդ ինկրոյ և հարցումի նկատմամբ :

Որչափ ալ զանազան անգամ ազգերնուս մէջ տպագրութեան բարգաւաճման և հասարակաց ըլլալուն փոյթ, ջանք, գործակցութիւն և պաշտպանութիւն ցոյց տուեր են Էջմիածնի հայրապետքն, ինչպէս գրուածքիս համառօտութիւնն ալ ցոյց տուաւ մեզ, բայց բուն իրենց աթոռատեղին տպարան մը ունենալու յաջողութիւնն ունեցած չէին, այն պատճառաց համար՝ որ արդէն յայտնի են ազգային պատմութիւնն ուսումնասիրող բանասիրաց :

Ենթադրեցին ոմանք թէ կանխագոյն ժամանակաց մէջ ալ տպարանի գոյութիւն և տպագրութիւնք եղած ըլլան Եջմիածին, այդ սրբալայրին անուամբ յԵւրոպա՝ այլևայլ քաղաքաց մէջ հաստատուած ազգային տպարան :

publié en 1768, donne une épreuve de quatre écritures arméniennes, corps 16, 12, 11 et 10, avec souscription :

*J. M. Fleischman fecit 1756 et 1757.*

Dans la préface du même *spécimen* J. Euschedé dit : « Le sieur J. M. Fleischman a gravé en 1756 et 1757 sept écritures arméniennes admirablement belles pour le sieur Arachiel di Paulo qui est actuellement le possesseur légal des poinçons et matrices. »

Mais, dans la préface d'un autre *spécimen* publié en 1825 par la même maison (la famille Euschedé est encore aujourd'hui à la tête de cette fonderie), nous lisons :

« Nous regrettons beaucoup de n'avoir pu acquérir les caractères arméniens qui ont été gravés par Fleischman pour l'église arménienne d'Amsterdam, et qui ont été transportés il n'y a pas longtemps en Russie. »

A quelles impressions ont bien pu servir les caractères admirablement beaux gravés par Fleischman, et que peuvent-ils bien être devenus ?

ներն, յԱմսդերտամ, ի Մարսիյիա և ի Լիվոնոյ՝ շփոթելով, և կարծելով թէ բուն տեղւոյն վրայ կառուցուած ըլլան, ուր երբէք այդպիսի հաստատութիւն եղած չէ հոն՝ յառաջ քան զՍիմէոն կաթուղիկոս, որ Էջմիածնի հայրապետական աթոռոյն վրայ նստաւ յամի 1763 : Վասն զի միայն իր ատեն Էջմիածնի մէջ մասնաւոր շէնք մը կառուցուեցաւ, որոյ ճակատուն վրայ հետեւեալ յիշատակարանն գրուած էր.

« Աստուծով հաստատեցաւ տպագրատունս նոր ի նորոյ ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին ամենայն պարագայիւքն, հոգաբարձութեամբ տեսուն Սիմէոնի սրբազան կաթուղիկոսին Երեւանցւոյ, արդեամբ Զուղայեցի ի Հինդ բռնակեալ բարեպաշտան Գրիգոր աղային Զաքիկենց ի յիշատակ իւրեան, և իւր ի Քրիստոս հանդուցեալ ծնողացն Միքայէլին և Մամիաթունին, իւր կենակից Մատինային և վաղաթառամ Միքայէլ որդւոյն, և քերցն՝ Անամարիային և Զիպիտային, հօրեղբարցն՝ Եղիապարին, Սաֆարին և Աղեքսանյորին, պապուն Գրիգորին և կենակից Թադուհոյն, և հօրաքեռն՝ Զիժազատային, և մեծպապ Յակոբջանին, և հաւրեղբօր զստերացն՝ Պէկզատային և Գիւլնաբաթին և այլ ամենայն հին և նոր ննջեցելոց նորին... ԹՎ. ՌՄԻ »:

Այս արձանագրութիւն՝ որչափ ալ հիմա վերցուած է նոր տպարանին դրան վրայէն, կամ թերեւս ուրիշ տեղ փոխադրուած, բայց յայտնի նշանակ է՝ թէ յիշեալ թուականին եղած է հաստատութիւնն, և այն հայրապետին օրով՝ որոյ անուն յիշատակուած է յարձանագրութեանն :

Նոյն միջոցին՝ վենետիկ և Պոլիս քիչ շատ գործունէութիւն կը ցուցնէին, տպագրութեամբ թէ՛ եկեղեցական և թէ՛ արտաքին մասնագրութեան երկասիրութիւններ ընծայելով ազգին : Հայրապետական աթոռոյն պատիւն և պարտք կը պահանջէին՝ որ անոնցմէ յետամնաց չերևնայ. մանաւանդ որ երբեմն այնպիսի եր-

կասիրութիւնք կը հրատարակուէին՝ որ չէին կրնար ըստ ամենայնի հաճոյանալ աթոռոյն , հարկ համարուելով՝ իր կրօնական ուղղութեան և սկզբանց հաւատարիմ մնալու համար , կերպով մը հակառակիլ այդ գործունէութեան :

Սիմէոն կաթողիկոսին ինքնագիր յիշատակարանք ի վերջ իրմէ տպագրուած գրոց , յայտարար հաւաստիք և հաստատութիւն են մեր ըսածին , և որուն հետեող պիտի երեւնար՝ սակաւակեացն Արղութեանց կաթողիկոս , իր եպիսկոպոսութեան տարիներուն :

Հայրապետական աթոռն բազմելէն անմիջապէս երկու տարի ետքը , 1765ին կը գրէր Սիմէոն առ Ղուկաս վարդապետ , նուիրակ և առաջնորդ Զմիւռնիոյ , թէ յԱմսդերսում ազնիւ և ընտիր փորագրութեամբ հայկական տպագրական տառեր կը գտնուէին , զորս Առաքել անունով մէկը շինել տուեր էր , և գործաւորաց պակասութեան պատճառաւ՝ չէր յաջողած տպարան մը հաստատել հոն , ինչպէս կը փափաքէր . և կը պատուիրէր Ղուկասու՝ բանակցիլ զորով ընդ Առաքելի , և ստացման գինը յարմարցընելով՝ առնուլ ի նմանէ զտառսն և յղել առ ինքն յԷջմիածին : Իր այս նամակին գահացուցիչ պատասխան մը չընդունելով ի վարդապետէն , միւսանգամ պրեց առ նա , թէ ի Զմիւռնիա Մարկոս անունով տըպագրիչ մը կայ . խօսի անոր հետ , որպէս զի իւր սեպհականութիւն եղող տառերն հետը առնելով՝ ելլէ գայ առ ինքն յԷջմիածին : Մենք արդէն յիշատակեր ենք զմարկոսեան տպագրատուն Զմիւռնիոյ , ու հոն հրատարակուած քանի մը գրքերը : Ղուկաս վարդապետ պատասխանեց , թէ խօսեր է Մարկոս տպագրչին հետ , և թէ չէ կարող նա առ այժմ տպարանը վերցընել ի Զմիւռնիոյ և գալ յԷջմիածին , որովհետեւ պիտաւորութիւն և կամք ունի տպագրել նախ սաղմոսարան մը : Դարձեալ կը գրէ հայրապետն , որ եթէ Մարկոսի

զալստեան ժամանակը ձգձրգելը և յապաղումը դրամի համար է, վճարէ ուզած փողը և բըռնադատէ զնա փոխադրուիլ յԷջմիածին, ուր կրնայ տըպագրել իր հաշուին ուզած սաղմոս գիրքը: Քիչ ետքը աւելի խստութեամբ կը կրկնէ նոյն պատուէրը:

Ամսդերտամի Յովհաննէս վարդապետին ալ, որ Ղազար կաթողիկոսին օրուընէ հոն ղրկուած էր՝ իբրու ազգային եկեղեցւոյն տեսուչ և հովիւ, կը գրէ և կը բռնադատէ, « զի զԱռաքելի գիրն՝ կամ անդ տպարան հաստատել տալ, և կամ առնուլ և ի սուրբ Աթոռն յղել. իսկ եթէ Առաքելն չտայցէ, և թէ անդ տպարան իցեն հաստատելոց կամ ոչ, նոյն փորագրողին, զձեռն մի գիր վասն սուրբ Աթոռոյն փորեցուցեալ յղեսցէ »: Նոյնը առանձին նամակաւ գրեց և առ Առաքել, առաջարկելով Ղուկաս վարդապետէն ստանալ կարեւոր ծախքն, և « վասն Մարկոսին եւս ջանալ, և մի ի կողմն հատանել զբանն » մէկդի ձգելով այդ խորհուրդը: Երեսուսանդնուպոլսէն ալ ծանոյց կաթողիկոսին իր Մովսէս գործակալը, թէ « վասն Զմիւռնիոյ տպագրիչ Մարկոսին թէ գտեալ եմք զհնարս ինչ յղել այլր » և հայրապետն գրեց որ փութան առ այդ, նախապէս խորհրդակցելով ընդ Ղուկաս վարդապետի:

Վրան սարի մը ժամանակ անցաւ, և կարելի չէր ըլլար ոչ զմին և ոչ զմիւսն համոզել, որ իրենց ձեռաց տակ եղած տպարանական ամենայն պարագայքը նուիրեն կամ գէթ վաճառեն Էջմիածնի: և Սիմէոն տեսնելով գործոյն անյաջողութիւնը, մտածեց ուրիշ տեղ դարձնել իւր մտադրութիւնն:



վենետիկ քաղաքին մէջ հաստատուած տպարաններու վրայ խօսած ատեննիս յիշեցինք, թէ Սարաֆեան Սարգիս անունով վարդապետ կամ եպիսկոպոս մ'ալ կար հոն, ուր յարեւելից փոխադրուելով՝ ետեւէ եղաւ նաև հայերէն գրքերու հրատարակութեան, մասնաւոր իրեն սեպհականութիւնն եղով տառեր ձուլել տալով: Այդ տառերն, կամ մանաւանդ անոնց հայրերն ու մայրերը հետն առնելով, ի վենետիկոյ անցեր էր ի Կոստանդնուպոլիս:

Սարգիս վարդապետ նախկին միաբան մ'էր Էջմիածնի, « զիր տպագրական փորագրեցեալ, — կ'ըսէ յիշատակարանիս գրողն, — ի վենետիկ, յոյժ ազնիւ և քաղցրատես, որով Վէֆէմէրտես գիրքն տպեալ էր. և պահէր առ ինքն զգիրն, և ոչ ումեք սույր, և ոչ ինքն զտպագրատուն բանայր »: Սիրալիր նամակ մը գրեց առ նա կաթողիկոսն, առաջարկելով որ կամ դրամով, և կամ ի յիշատակ իւր հոգւոյն՝ նոյն տառերն Էջմիածնի նուիրէ: « Եւ եթէ կամիցի զայս, կ'ըսէր, որով կերպիւ և իցէ, ծանուցէ մերայնոցն՝ որոց և կամիցի ինքն՝ զմիտս իւր, զի գրեացեն ինքեան, և կամ ինքն խօսեսցի զրով. և որպէս կամիցի ասէ, և ինձ է հաճելի »:

Մի և նոյն ժամանակ մահտեսի Մովսէս անունով անձէն, որ Էջմիածնի՝ ինչպէս ըսինք, Աթոռոյն գործակալն էր ի Պոլիս, գրեց ու ծանոյց՝ որ եթէ Սարգիս վարդապետ այս խնդրոյն նկատմամբ հետը խօսք բանալու ըլլայ, պահանջած գինը հասկընալով փութայ իմացընել իրեն. և որովհետև քաղաքէն տպագրիչ մը 1,500 դահեկան առաջարկեր էր ստացման համար, մինչ Սարգիս վարդապետ 1800 դահեկան գին կը պահանջէր, ինք աշխատի այդ գնէն պակասով ձեռք ձգել, բայց անկէ աւելի գին

չլճարել : Նոյն թուականաւ թուղթ մ'ալ գրեց առ Զուղայեցի Առաքել յԱմսօրտամ, պատուիրելով որ եթէ իրեն հաշուին յատուկ տպարան բացեր կամ բանալու միաք ունի յԱմսօրտամ, Էջմիածնի համար և հաշուին նոյն փորագրողին՝ իր ունեցած ամէն գրերէն, ծաղկագրերէն, զարդերէն փորագրել տայ : Ղուկաս վարդապետին ալ իմացընելով իր այս կամքը ի Զմիւռնիա, միւս անգամ կը յորդորէր որ ստիպէ զՄարկոս տպագրիչ՝ առնուլ ժողովել իր արուեստին վերաբերեալ ամէն պարագայքը և գալ յԷջմիածին :

Կաթուղիկոսին ոչ մէկ և ոչ միւս կամք և բաղձանքն չյաջողեցաւ, որով առաքելեան տառք մնացին յԱմսօրտամ, և Մարկոս տպագրիչ ի Զմիւռնիա :

Ասոր պատճառը կ'ենթադրենք գտնել ձեռուրնիս եղած ազգային ճանապարհորդի մը գրութեան մէջ, որ նոյն ժամանակներն Ամսօրտամ էր : Այդ քաղաք՝ իր երբեմն ունեցած կարևորութիւնն ալ կորուսեր էր մերազգեաց համար, և Յովհաննէս վարդապետին հետ՝ Սիւնեցի մականուանեալ, միայն քանի մը անձինք մնացած էին : Էջմիածնի կաթուղիկոսն՝ նկատելով այդ տեղւոյն ազգային գաղթականութեան գրեթէ ի սպառ անհետանալը, կ'ուզէր վաճառել եկեղեցին և անոր ամէն կալուածներն՝ իբրու սեպհականութիւն Աթոռոյն, և տիրանալ ստացուածոցը : Բնականաբար չէր կրնար հաճոյ անցնիլ Ամսօրտամի ազգայնոց՝ իր այդ կամքն և խորհուրդն. ուստի հարկ եղաւ տէրութեան ղիմելով՝ խափանել զայն, ինչպէս յաջողեցան :



Վերջապէս կրցաւ կաթուղիկոսն հնդկաբնակ Զաքիկենց Գրիգորի առաաւատուր օժանդակութեամբ բանալ տպարանն յԷջմիածին ի 1771 թուի, որուն մատուցած

երախայրիքն եղաւ Զքօսարան հոգեւոր կոչեցեալ գրքոյկ մը, վեշաասան ծալքով աղօթից մատենիկն: Հետեւեալ տարւոյն, կաթուղիկոսն կը գրէ առ բարերար ձեռնարկութեանն. « Իսկ ի կողմանէ տպագրատան՝ միամիտ և անհոգ և ուրախ լինիցիս. զի Աստուծով ահա հաստատեցաւ լաւապէս, և օր ըստ օրէ լաւագոյն հաստատի: Յառաջագոյն զփոքրիկ գրքոյկ մի աղօթից յօրինեալ էի, զոր նորաքանդակ գրով տպեցաք, և յղեցաք ի նմանէ վասն սիրելւոյդ »: 1773ին գրած նամակին մէջ ալ Տաղարաւի մը խօսքն կ'ընէ, իբրու յառաջագոյն տըպուած. « Այժմ եւս նոյն աղօթից քոյ գրովն վերստին տպել ետու վասն բարւոք փորձառութեան գործարանին: Ահա երկու հատ եւս ի նմանէ եղաք ի մէջ թղթոյս և յղեցաք վասն սիրելւոյդ, առ ի տեսնել և ուրախանալ քեզ այդու եւս. զի ահա տիպն զօրին փոքր ինչ լաւագոյն է քան զաղօթից գրոց տիպն. ուր այդպէս օր ըստ օրէ լաւապէս հաստատի տպարանն »:

Նոյն թղթով կ'իմացընէ, թէ ուրիշ ընտրեւագոյն տառից փորագրութեամբ և ձուլմամբ կը զբաղին, որովք նորանոր հրատարակութիւնք պիտի ըլլային հետզհետէ, և առաջինն Տօնացոյց մը:

\*  
\* \*

Տպագրական գործոյն ամենահարկաւոր նիւթերէն մէկն է նաև թուղթը: Հաղորդակցութեանց զժուարութեան համար՝ գրեթէ անկարելի էր Եւրոպայէն թուղթ բերեալ: Անոր ալ դարմանը մտածեց Սիմէոն կաթուղիկոս, թղթի գործարան մը հաստատել յէջմիածին, յարարատեան դաշտի, ուր առատութիւն է բամբակի և ջրոյ. ուստի Եւրոպայէ հմուտ արուստագէտներ բերել տալով, 1774ին՝ տաճարին հարաւային կողմը ու անկէ բաւական հեռու՝ մեծ շէնք մը կառուցանելով, հոն զետեղեց թղթաշինութեան համար բերել տուած գործիները:



Թղթագործարանին ալ շինութեան առատամիտ բարերարն էր նոյն ուսումնասէր մատրասեցի Զաքիկենց Գրիգոր, առ որ գրէ կաթուղիկոսն ի 1774. « Յանցեալ ՌՄԻԱ (1772) թուովն եհաս առ մեզ թուղթ քոյ որ յաղագս թղթաշէն վարպետացն և այլոց յոլովից իրակութեանց գրեալ էիր... իսկ մեք թղթաշինաց թուղթսն՝ յետ հասանելոյն առ մեզ՝ շուտով յղեցաք ի մեծն Պօլիս առ մեր նուիրակ Զաքարիա վարդապետն յղել անդ, որպէս և քեզ եւս գրեալ եմք յառաջ, և նա ի վաղուց հետէ յղեալ էր և գրեալ առ մեզ : Բայց պատասխանքն նոցին մինչեւ ցայժմ տակաւին ոչ ընկալաք, զի գիտասցուք թէ որպէս եղեն, գալոց են թէ ոչ : Եթէ դու զհամբաւ ինչ լուեալ իցես ի նոցունց, մեզ եւս գրեա՛ զի գիտասցուք. ապա թէ չես լուեալ, եթէ կամիցիս վերստին գրեա անդ, զի թերեւս եկեսցեն » :

Կը ծանուցանէ դարձեալ, թէ ընդունած է շնորհակալութեամբ և օրհնութեամբ, տպարանի կանգնման և հաստատութեան անհրաժեշտ ծախուց համար իր կողմանէ ղրկած երեք հազար հարիւր և վեց ոսկոյ գումարը. և թէ՛ տպարանի շէնքը փոքր ըլլալուն՝ պիտի ընդարձակել տայ, և զլիաւոր զրան վրայ գնել՝ ի յիշատակ իրեն՝ այն արձանագրութիւնը, զոր ի վեր անյոր մէջ բերինք :

Պարսկաստանի մէջ կային ի ժամանակին թղթի գործարաններ, ուստի կաթուղիկոսն հմուտ կարծուած արուեստաւորներ բերել տուաւ, որ իր դիտած վախճանին չկրցան օգտակար ըլլալ :

Յոյսը կտրելով անոնցմէ, գրեց առ Զաքիկեան Գրիգոր, խնդրելով որ ինք գտնէ թղթաշինութեան ճարտար և հմուտ արուեստաւորներ : Պարսէն երկու գաղղիացիք եկած էին այն ատեններն ի Պօլիս, տեղեակք արուեստին : Անոնց հետ օրինաւոր դաշնադրութիւն ընել տուաւ Զաքիկենց, որ երթան յէջմիածին թըղ-

Թագործարան և Թուղթ շինելու, և հետերնին տանին այդ արուեստին հարկաւոր ամէն պարագայքը, տեղացի աշակերտներ սւնենան և օորվեցընեն անոնց արուեստը, որպէս զի իրենց պայմանաժամն լրանալէն ետքը՝ կարենան դառնալ իրենց ուզած տեղը, և գործը աշակերտաց ձեռքով շարունակի: Ուտեստի և ուրիշ ամէն ծախքերէ զատ՝ 14,000 ռուբլի վարձատրութիւն խոստացեր էր իրենց, զնելով հետերնին նաև հայազգի Թարգման մը:

Բայց այդ երկու եւրոպացիք, իրենց համար նշանակուած տեղը հասնելով, սկսան այլեւայլ դժուարութիւններ յարուցանել գործոյն սկզբնաւորութեան, ու երկու տարի գործը ձգձգելով՝ մեծ ծախքեր ընել սուին, առանց իրական արդիւնք մը ցուցնելու: Կաթուղիկոսն իրաւամբ նեղանալով իրենց բռնած այս կերպին վրայ, վարպետներն իր դիմացը կանչեց, և պահանջեց գործարանը՝ զոր խոստացեր էին շինել: Անոնք նեղը մըտնելով խոստովանեցան, թէ մտքերնին դրած են արուեստին մէկու մը շտրվեցընել: Երբ այդ պատասխանին վրայ ալ աւելի զայրացաւ կաթուղիկոսն, ու փառախաբերել ստալով սպանացաւ զիրենք պատուհասել ու սառնատուն ձգել, զղջալով խոստացան՝ որ վեց ամիս պայմանաժամ շնորհուի իրենց, որպէս զի յանձնառու եղած գործերնին կատարեն: Միմէոն կաթուղիկոս զիջաւ այդ ժամանակը շնորհել իրենց, ու վրանին հակող և տեսուչ դրաւ զիսահակ եպիսկոպոս Գեղամեան, որոյ հագարաձութեամբ շուտով կառուցուեցաւ Թղթաշինութեան գործարանն, և հարկաւոր եղած Թուղթն սկսաւ հայթհայթել տպարանին:

Այն ատեն կաթուղիկոսն ձեռք զարկաւ տպագրել իւր հեղինակած Պարտավձուր կոչեցեալ գիրքը, ու փութալով հրատարակեալ առաջին թերթերն յղել առ բարերարն Չաքիկեան, ծանոյց իրեն միանգամայն թէ Թըղ-

Թագործարանին վրայ 7800 պարսկական թուման ծախք եղեր է : Իսկ նա նուիրատուութեանը նախընծայ արգասիքն ատանելով գոհութեամբ, մէկէն յղեց այն զուամարը առ հայրապետն Սիմէոն, և հետը չորս հարիւր զոյգ ընտիր յախճապակէ ըմպանակներ և ուրիշ անօթներ, որոց ամենուն վրայ ոսկեգրով և հայերէն տառերով գրուած էին անոր անունը որուն կը նուիրուէին ի բարի վայելս, ի ՌՄԻՋ Հայոց Թուին :

Սիմէոն առանձին գրութեամբ ծանոյց Գրիգորի՝ գաղղիացի վարպետներուն խաբէութիւնը, և թէ արուեստին շուգեցին սորվեցընել աշակերտաց, ինչպէս պարսականութիւն առած էին վրանին ըստ դաշնագրին. բայց նոքա յաշողեցան, և իրենց վարպետներէն շատ լաւագոյն և ընտիր թուղթ շինեցին. և սպացոյց իր խօսքին՝ չորս թերթ թուղթ դրկեց առ նա. երկուքը առաջին շինութեանէն, և միւսերն երկրորդէն՝ աւելի մեծադիր. իմացուց նաև թէ թուղթը շինուած է Էջմիածնի անուամբ և նշանաւ. և խոստացաւ՝ ինչպէս տըպարանին՝ ասանկ նաև թղթագործարանին վրայ արձանագրել բարերարին անունը : Չաքիկեան անդղիներէն է հայ հինգ օրինակ մուհակագրի թարգմանելով, դրկեց առ կաթողիկոսն. խնդրելով որ հայերէն լեզուն սըրբագրեն և տպագրելով վարձընեն առ ինքն : Սիմէոն փութաց կատարել ինչիրքը, և միանգամայն հաղորդեց իրեն՝ թէ ի յիշատակ նորա բարերարութեանն՝ Ջրօսարան և Տօնացոյց զրքերն ձրի բաշխեր է եկեղեցեաց՝ առանց դրամական փոխարինութեան մը :

Էջմիածնի թղթագործարանին մէջ շինուած թուղթը մասնաւոր նշան մը կը կրէր ամէն թերթերուն վրայ. մէկ կողմը նոյն սրբաւայրին անուան փակագիրը, կաթողիկոսին անուան և աստիճանին սկզբնատառիւք (Ս. Կ.), և ի միւսն՝ բարերարին անուան՝ Գրիգորի Միքայէլեան (Գ. Մ.) Չաքիկեան, տպարանին կառուցման հայկական թուականովը :

Անկէ յառաջ, 1774ին, տպագրեցաւ Տօնացոյցն, որ ընդհանրապէս կաթուղիկոսին անուամբը կը կոչուի, իրեն կարգաւորութիւնն ըլլալով. և վերջաբանին մէջ կը ոտորագրէ կրածներն Էջմիածնի տպարանին հաստատութեանն համար. « Ահա հինգ ամ է, կ'ըսէ, յորո աշխատիմք և սքնիմք զի զարհեստս զայս ի ձեռն բերցուք և հաստատեցուք ի սուրբ Աթոռոջս... զոր և հաստատեցաք իսկ Աստուծով: Թորում տպեցաք նախապէս ըզքանի հատ սաղմոսս, որ զահասութիւնս շատ ունէ նկատմամբ տպեցմանս: Երկրորդապէս տպեցաք զփոքրիկ գիրք Աղօթից, և ևս փորձելոյ աղագաւ զպարագայս գործոյս. որ թէպէտ հասուն էր քան զՍաղմոսն, սակայն և եւս ունէր ահասութիւնս ոմանս՝ որքան առ գործն այս: Ապա երրորդապէս տպեցաք զՏօնացոյցս զայս, որ Աստուծով քան զնոսա հասուն է և կատարեալ »: Յիշատակարանին մէջ ալ մասնաւորաբար կը յանձնէ « Վիսահակ եպիսկոպոսն Գեղամացի, որ յամենայնի կարգաւորիչ և տնօրինիչ է գործոյս և գործավարացն նորին, անձանձիր աշխատեցմամբ: Ընդ նմին և զաիրացու Յարութիւնն Էջմիածնեցի, որ է փորագրող և օժանդակող բոլորից գրող, պատկերաց, խորանաց, կանոնաց և այլոց ծաղկտնշանից. նաև տպող գրքոյս... Արժանի է յիշման և Շօթօթեցի Մկրտիչ արքեպիսկոպոսն. որ իբրու նախկին հեղինակ եղև գործոյս այսորիկ՝ որքան առ փորագրութիւնն ի պողովատեայս: Նաեւ... Գրիգոր աղայն Զուղայեցի ի Հինտ բնակեալ... Խօջաջանեան Զաքիկենց... Քանզի գործն այս՝ բոլորովին պարագայիւքն և բնաւիւք ծախիւքն վերոյիշեալ բարեպաշտի... յառաջանայ ձրիապէս »:



Էջմիածնի տպարանէն ընծայուած առաջին երախայ-  
րիքն՝ Զրօսարան կոչուած աղօթից մատենիկն էր ը-  
սինք. յետոյ Տաղարան մը, որոյ նախկին սպագրութիւնն  
աեսած չենք, և կ'երևնայ թէ անարուեստ և անհարթ  
տպագրութեանն համար մասնաւոր դիտմամբ անհետ ը-  
րած են. և տպագրատան աւելի կարգաւորութիւն առնը-  
լէն ետքը՝ 1777ին, միւսանգամ տպագրած, ինչպէս  
կ'ականարկէ ի ճակատ զրոցն դրուած խորագիրը. « շա-  
րահիւսեցեալ ի Սիմէօնէ սրբազան կաթողիկոսէ ամե-  
նայն Հայոց յայլ և այլ ժամանակս : Որոյ հրամանաւն  
այժմ ևս տպեցաւ կրկին՝ ի սպառիլ առաջնոյ տպեցե-  
լոյն, ի թախանձանաց սիրատարի խնդրողաց... ի սուրբ  
աթոռն Էջմիածին, ի տպարանի սրբոյն Գրիգորի Լուսա-  
ւորչին մերոյ » : Գրքին վերջն ալ. « Յիշեսցիք ի Քրիստոս  
հաստատողն տպարանիս, և զամենայն աշխատողսն որ  
ի սմա. և զհոգացողն ծախուց սորին՝ զՋուղայեցի Խօ-  
ջիջանենց Գրիգոր աւլայն » :

1777 թուականին տպագրուած է Եջմիածին « Կարգ  
թաղման հայրապետաց, եպիսկոպոսաց և քահանայից »  
մասնական մաշտոցը, որոյ համար կ'ըսուի ի ճակատուն,  
« զոր ի բուն մաշտոցէն մերմէ առեալ՝ սրբազրեալ և  
կարգաւորեալ տեսուն Սիմէօնի գերերջանիկ և գիտնա-  
կան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, ես տպագրել մե-  
ծաւ զգուշութեամբ, ինքնին իսկ լինելով վերակացու » :  
Խորհրդաւոր փայտափոր պատկերներ ալ ունի, վերա-  
բերութեամբ առ Մասիս լեառն և առ աթոռն հայ-  
րապետական, մեր արևելեան առաջին տպագրութեանց  
մէջ գրեթէ անհրաժեշտ և սովորական անարուեստու-  
թեամբ :



Ինչպէս ըսինք, Սիմէոն կաթուղիկոս Էջմիածնի տըպարանն և թղթագործարան հաստատեւէն ու բարեկարգեւէն ետքը՝ տպագրեց Պարտավձար գիրքը, որոյ տըպագրութիւնն թէպէտ իր օրովը սկսաւ, բայց չկրցաւ տեսնել անոր լրանալը և հրատարակութիւնը, ինչպէս կ'ակնարկուի ի յիշատակարանին... «Գիտելի է, կ'ըսէ, զի յօրինողն տառիս տէր Սիմէոն յոգնաջան կաթուղիկոս ի ՌՄԻԸ Թուոյն մերում աւարանեաց զայս, և պարզագործուցեալ ետ ի տպագրութիւն... Սակայն ոչ յաջողեցաւ նմա յայնմ ժամանակի բոլորապէս տպեցուցանել: Քանզի յետ առաջնոյ հատորի տպեցման... անկաւ ի ցաւազին հիւանդութիւնս... պատուիրեաց հոգեծին որդւոց և աշակերտաց իւրոց զկնի վախճանի իւրոյ զմնացորդն գրոցս տպեցուցանել... Իսկ ի յուլիսի Իգ (ՌՄԻԹ) փոխեցաւ ի կենաց աստի: Եւ զկնի տընօրինմամբն Աստուծոյ յաջորդեաց զաթոռս սուրբ տէր Ղուկաս... հրամայեաց այլ եւս թարց յապաղման տըպեցուցանել. և կատարեցաւ ի Թուոյ փրկին ՌՉՁԳ...»:

Այս Թուականէն ետքը քանի մը տարի կը զադրին տպագրական հրատարակութիւնք Էջմիածին, զէթ մեր քով եղած գրացուցակաց համեմատ, ցամա 1787. յորում կ'երեւնայ թէ տպարանն արուեստական նոր կազմակերպութիւն և փոփոխութիւններ կը կրէ. զի ի յիշատակարանի Յովսէպոսի գրոց պատմութեան, որ նոյն տարւոյն մէջ տպուեցաւ, կրկին յիշատակութեան կը յանձնուի, «կերտողն գրոց և կանոնաց և ծաղկանշանից, վարպետ Յարութիւնն վաղարշապատցի», որ կ'երեւնայ թէ օր ըստ օրէ աւելի կը յաջողէր յիւրում արուեստի. վասն զի այս տպագրիս մէջ՝ թէ՛ ըստ տառից և թէ ըստ թղթոյն, համեմատական շատ աւելի արուեստ և

ընտրութիւն կը նկատուի, քան նոյն գործարանէն նախ-  
ընթացաբար ընծայուածներուն մէջ:



Հայոց նորագոյն պատմութեան տխուր էջերուն վրայ  
ակնարկ մը միայն ձգողը՝ յայտնապէս կը տեսնէ, թէ  
ինչպէս անցեալ դարուն վերջերը և ներկայիս քառորդին  
մէջ, Էջմիածնի վանաց վիճակը շատ դժուարին գիւղք  
մ'ունէր, որպէս զի կարենայ տպագրութեան գործով  
զբաղիլ և զբաղեցընել. մինչ իր միաբանք՝ և ոչ իսկ  
նիւթական քիչ մը հանգիստ վիճակ կրնային ունենալ  
իրենց բազմադարեան բնակութեան մէջ, որ ձեռքէ ձեռք  
անցնելով՝ նշանակ և նպատակ դարձած էր բռնու-  
թեանց, և նեղիչ հալածանաց: Սրբոյն Գրիգորի յա-  
ջորդքն ալ կարծես թէ տպագրական գործէ աւելի կարևորա-  
գոյն զբաղմունք մը կը համարէին գտած ըլլալ: —  
Գէթ այսպէս ենթադրել կու տան Աղանեան և Երի-  
ցեանց այն ժամանակաց վրայ խօսող իրենց վերջին հրա-  
տարակութիւններով:

Կը հասնինք մինչև Յովհաննու ութերորդի Կարբեցւոյ  
հայրապետութեան ժամանակ, յորում երկրին քաղաքա-  
կան գիւղքը մեծ յեղափոխութիւն կը կրէ, և հետը նաև  
Էջմիածնի վանքն, ուր զանազան ուրիշ բարեկարգու-  
թեանց հետ կը մտածուի նաև տպարանի վերաբացման  
և գրական գործունէութեան համար աշխատիլ: Միա-  
բանից մէջ կ'երևնան անձինք որ եռանդեամբ կու տան  
ինքզինքնին ուսումնասիրութեան և ուսմանց, որոց մե-  
ծապէս խրախուսիչ և օժանդակ կ'երևնայ Կարբեցւոյն  
անմիջական յաջորդը՝ Ներսէս Ե Աշտարակեցի: Այսպի-  
սի եռանդուն փութոյ առաջին և զովելի արգասիք կ'ըլ-  
լայ Շահխաթունեան Յովհաննէս վարդապետի Ստորա-  
գրութիւնը սրբոյ Էջմիածնի կոչուած երկհատոր հմուտ  
և հմտացուցիչ երկասիրութիւն, տպագրեալ ի 1842:



Էջմիածնի ուսումնական ներկայ բարգաւաճանաց և յառաջադիմութեան սկզբնաւորութիւնն Մատթէոս Ա. և մանաւանդ Գէորգ Դ. կաթուղիկոսի զահակալութեան ժամանակն համարելու որ ըլլանք, ազգին մեծագոյն մասին զգացման համեմատ կ'ենթադրենք խօսիլ և գրել :

Ժամանակը փոխուած էին . իւր նախորդներէն Ներսէս՝ Եովկասու զխաւոր քաղաքին, Տփղիսու մէջ մեծ դպրատուն մը բացեր, մինչև Եւրոպայէն ուսուցիչներ բերել տուեր էր, որպէս զի իւր թեմին մէջ կրթութիւնն և ուսմունք ծաղկին : Համալսարան և հռչականուն վարժոց մը արդէն հաստատուած էր ի Մոսկուա, Լազարեան տոհմին առատամիտ և առատաձեռն տրուլք, զոր Ռուսաց պետութիւն իր հզօր պաշտպանութեան ներքև առնելով, նախնաբար ազգին ընծայած բարերար արդեանց բազմապատիլը կը խոստանար և կը յուսացընէր. նոյնպէս ի Պետերբուրգ մայրաքաղաքին, ի Նոր Նախիջեւան, ի Թէսլոսիա և այլուր հաստատուած առաջնակարգ վարժարանք և դպրոցք, իրենց մեծ ազդեցութիւնն ըրած էին Ռուսիաբնակ ազգայնոց վրայ, լաւագոյն ապագայ մը խոստանալով :

Այդչափ եռանդեամբ ուսման հետևող ազգին համար՝ կրթութեան և գիտնական ուսումնականութեան համազօր և հաւասարաքայլ կղերի մը կարօտութիւնն իմացեր էր Գէորգ հայրապետ, որ Թուրքիոյ մայրաքաղաքէն կու գար՝ բազմիլ կաթուղիկոսական աթոռոյն վրայ, և ուր արդէն իր աչքին առջև, իր պատրիարքութեան օրով կը յաճախէին դպրոցք, վարժոցք, լսարան, թատերք . ամէնքն ալ՝ եթէ իրենց օրինաւոր սահմանին մէջ մնան ու գործեն, մէյմէկ զօրաւոր շարժառիթք, հնարք և միջոցք զարգացման :



Գէորգայ ընտրութիւնն եղաւ ի 1868. և յաջորդ տարին մեկնեցաւ յԷջմիածին : Առաջին մտածութիւնն եղաւ սպարանական գործով զբաղել և բանալ կրկին ի վայելս հեռաւոր և մերձաւոր ազգայնոց լուսոյ և ուսմանց շէնքին այն դռներն՝ ուստի ամէնքն իրաւամբ լոյս և ուսումն կը պահանջէին : Այս վախճանաւ ետևէ եղաւ յորդորել միաբաններն ուսումնական և կրօնական հանդիսի մը, Արարատ լրագրին, հրատարակութեան ձեռք զարնել, որ ցայսօր կը շարունակուի անընդհատ :

Այլ պարբերականին առաջին թիւերը ձեռք առնողներն, գրեթէ քսոսասուն տարիներէ ետքը, անշուշտ շատ թերակատար պիտի գտնեն զանոնք, մանաւանդ արուեստագիտական տեղակիտով . իսկ այսօրուան թերթերն սկնարկած ատեն՝ պիտի տեսնեն թէ ամենայն ձեռնարկ, մանաւանդ մեզ նման ազգի մէջ, միշտ պզտիկէն կ'առնուն իրենց սկզբնաւորութիւնը, ինչպէս և բնութեան ամէն արտադրութիւնք . և թէ ժամանակն ու ջանքն են՝ որ իրարու ձեռք ձեռքի տուած կը գործեն ամեն յառաջագիմութիւն :

Նոյն վախճանաւ հաստատեց հայրապետն իր անուշը կրող մեծ վարժարանն յ'Էջմիածին, ուստի ամ' ըստ ամէ կ'ընծայուին ազգին գիտուն հոգեւորականութիւն և աշխարհիկ ուսուցիչք, կրթիչք և դաստիարակք ազգին ապագայ սերնդեան :

Իր յաջորդն Մակար Ա ի հիմանց փառաւոր տպարան, ձուլարան և այլ կարեւոր պարագայքն կառոյց և հոգաց, ազգասէր և բարեբար անձանց դրամական օժանդակութեամբ, որոց անուան փառքն՝ գործոյն օգտակարութեանը մէջ է, և երախտապարտ ազգին շնորհակալութիւն՝ յաւերժական արձան յիշատակի :

Իսկ արդի հայրապետն, անուամբն և սրտիւ ստուգիւ հայր իր հոգեւոր խնամոցը յանձնուած սիրելի ժողովրդեան, հայրապետութեան առաջին օրերէն՝ ընտիր

ամենազգի տառեր ստացաւ ի Մխիթարեանց վիէն-  
նայի, և նոր կերպարանք մը տուաւ թէ՛ Արարատ լրա-  
գրին և թէ ուրիշ տպագրեալ գրոց, օգտակարը ջանա-  
լով միաբանել ընդ գեղեցկին և ճաշակաւորին :

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔԻ ՀՆԴԻԿՍ

Այս հեռաւոր աշխարհին մէջ՝ պատուաւոր քաղաքական  
դրիւք և ընչիւք ազգային գաղթականութիւն մը կար դա-  
րերէ ի վեր, փոխադրեալք ի մայր հայրենեաց և ի Զու-  
ղայէ. ժամանակին հանգամանօքը տարագիր, այլ առանց  
մոռնալու զայն. սիրելով միշտ զազգը և զլեզուն : Նախ-  
ընթաց յօդուածով առեսանք արդէն թէ որպիսի բարերար  
մը եղաւ Զաքիկեան՝ ի հաստատութիւն և ի յառաջադի-  
մութիւն Էջմիածնի տպարանին. նաեւ յայլուստ գիտենք  
թէ առատամիտ նուիրատուութիւնք եղած են յայլոց  
զանազան վարժարանաց և ուսումնարանաց կառուցման,  
նորանոր և օգտակար մատենից հրատարակութեան ին-  
չուան մեր օրերը :

Բայց առանձին տպարանի կառուցման յիշատակ իրենց  
քով՝ ճիշտ այն թուականին կը հանդիպինք, յորում  
Սիմէոն կաթուղիկոսն տպարան կը հաստատէր յ'Էջ-  
միածին, այսինքն 1772ին Հնդկաստանի Մատրաս քա-  
ղաքին մէջ, Շահմիրեան՝ կամ ինչպէս այլք կը կո-  
չեն, Շամիրամեան կոչուած ազգայնոյ մը ձեռօք :

Վաճառական մ'էր նա, և հաւանականաբար առևտրոյ  
պատճառաւ փոխադրեալ ի Հնդկաստան : Հայրենեաց  
սէրը վառ կը պահէր և կը տածէր սրտին մէջ. անոր  
հետեւանք՝ նաև այնպիսի խորհուրդք, բաղձանք և մաա-  
ծութիւնք, որ լրջաբար գործողի մը համար գէթ տա-

րաժամ կրնային համարուիլ, և գործադրութիւնն ոչ այնչափ զիւրին: Միանգամայն լաւ հասկըցած ըլլալով՝ թէ ազգային կենաց բարոյքման անհրաժեշտ պայման մ'ալ ուսումն է, ետեւէ եղաւ զայն ծաւալելու աշխատիլ գրոց տպագրութեամբ:

Այս նպատակին հասնելու համար որոշեց տպարան մը բանալ ի Մատրաս, ուր յամի 1772 Նոր տետրակ կոչուած զրքոյկ մը հրատարակեց, յորում կ'ընթեռնունք հետեւեալ յիշատակարանն. « Նոր տետրակ որ կոչի Յորդորակ, շարագրեցեալ սակս սթափելոյ երիտասարդութեան, և մանկանցն հայկազանց և ի հեռացեալ թմրութենէ քնոյ ծուլութեան: Եւ խանդաղատական տարփանօք տպագրեցեալ ջանիւքն և ծախիւք Յակոբայ Շամիրեան կոչեցելոյ. աշխատութեամբ Մուխսի Բաղրամեան հրահանգին իւրոյն, ի յօգուտ թարմահասակ և նորալիթմանկանցն Հայոց... Յամի մարդեղութեան Բանին 1772. և ի թուին Հայոց 1221, ի Հնդիկս, ի քաղաքն Մատրաս, ի տպարանի նոյնոյ Յակոբայ Շամիրեան կոչեցելոյ »:

Հետեւեալ տարւոյն կը հրատարակուի Որոգայթ փառաց. « Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց, վասն կալանաւորելոյ ամենայն գործ անկարգութեան: Շարագրեցեալ Յակոբայ Շահամիրեանց Նոր Զուգայեցւոյ առ ի յօգուտ ազգին Հայոց... ի թագաւորութեան յոգոստափայլ տեառն երկրորդի Հերակլիոսի ի թիպղիս: Յամի Տեառն և Փրկչին մերոյ Յ. Քրիստոսի 1773. և ի թուին թուականութեան Հայոց 1222 ի Հնդիկս ի մայրաքաղաքն Մատրաս: ի տպարանի նոյն Յակոբայ Շահամիրեանց »: Գրքին ճակատէն անմիջապէս ետքը հետեւեալ ծանօթութիւնն զրուած է. « Սխալանք բոլոր գրքիս տառի և բառի ընթերցողդ ի ձայնէ բառից ճանաչի, ի պատճառս անծանօթութեան արհեստին շարաւորողիս, զի ոչ զիտաց զանազանութիւն տառից, այսինքն՝

գ, թ, ծ, ձ, հ, յ, լ, տ, ց, ւ. սոքա գտնեա մին  
 ի աեղի միւսի, դու ինքնդ ի միտս քո փոխարկէ որն  
 որ արժան է » : Յ'էջն 105 սկիզբն է երկրորդ հա-  
 տորին գոր ինքն կը կոչէ « Նշանակ կամ կարգադրու-  
 թիւն Հայոց վասն կառավարութեան Հայաստանեաց յԱշ-  
 խարհի » : Ի սկիզբն գրոցս. « Ես ստորագրողս՝ որ եմ  
 ի փոքրկանց Հայոց, և խոնարհ սպասաւորն ձեր, խոս-  
 տովանիմ առաջի Աստուծոյ և մարդկան, որ ոչ ունիմ  
 ցանկութիւն ըստ անձի՝ ոչ իշխանութեան և ոչ հարըս-  
 տութեան և փառաց. բայց միայն կատարեալ սիրով կա-  
 պակցեալ կամ ընդ սեպհական ազգն իմ և աշխարհս  
 մեր. այլ տարբերութիւն ժամանակին ձգեաց զմեզ ի  
 տարր աշխարհ. որում զաի զիս ի ներքոյ կառավարու-  
 թեան այլ ազգաց քրիստոնէից ազատաց... Եւ ի եր-  
 կու պատճառէ չկամէի յիշեցուցանել անուն շարադրո-  
 ղիս. նախ զի տգէտք մի հայհոյեսցեն, և երկրորդ՝ զի  
 իմաստունք մի փառաբանեսցեն. այլ ի պատճառն որ  
 ոչ կարէ լինել ոչ ինչ շարադրութիւնք մինչ չիցէ ոմն  
 շարադրող. վասն այն մտածութեան շարադրողն սորա  
 յարկիւ բացատրեցի սրպէս յըսկզբնագրութիւնն մի ի  
 փոքրկանց որդոց Հայոց ի յազգէն թորգլմայ և ի տա-  
 ճէն Նախիջևանոյ ի 42<sup>երորդ</sup> աստիճան յուսուսային  
 կողմ յաշխարհէ ի յոտս ծայրագոյն լերին Մասիս. և  
 այժմոյս եղեւ ի ավին Ուլկիանոս Կօրմանտելի զրանն  
 մայրաքաղաքի Մատրասու, յամի Տեառն Փրկչին մերոյ  
 Քրիստոսի 1773 » : Յիշատակարանին մէջ այլ այսպիսի  
 տեղեկութեան մը կը հանդիպինք. « Որպէս շարադրող  
 գրքիս վաճառական անձանօթ ի արհեստին շարադրու-  
 թենէ և բոլորովին աղքատ... ոչ կարաց լուս ածել աւե-  
 լի քան զայս... զի հեղինակ գրքուս ոչ եղիտ յօգնա-  
 կանութիւն յումեքէ. բայց հաւատարիմ սպասաւորաց  
 տան հօր իւրոյ, եթէ շարեւն տառից, եթէ անջատելն  
 եթէ ջոկելն և եթէ տպելն. որ սոքա էին ի յազգէ

Սիամ, որում ունին ի ծննդենէ լեզուս բարբառս յազգին իւրեանց. որովհետեւ ի յայլ ազգէ և յայլ լեզուէ կարէ լուս ածել այսքան. ուրեմն ոչ է արժան զի մէջ մեր ոչ ոք ասիցէ թէ բանս մեզանէ իբրեւ անկարելի... վասն որոյ արժանի համարեցի յիշատակել ջանասէր աշխատօղս իմ և օգնական բանիս այսմիկ. այսինքն Զերհան որդւոյ Սրօնեան և Զաքէոս որդւոյ Մարկոսեան, երկոքեան ծնեալ ի յաշխարհն Սիամ. և ի տարբերութենէ ժամանակի պատճառաց հասեալ առ մեզ ի հասակի մանկութեան իւրեանց ի մէջ մեր զարգացեալ, սնեալ և սիրով յանձն առեալ մկրտութիւն սուրբ ի յանուն աւանաստուրբ Երրորդութեան Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ. ըստ օրինօք ամուսնացեալ ընդ աղախինս հօր իմոյ, եղեալ հայր որդւոց և զստերաց և հաւատարիմ տեառն իւրեանց: Վասն որոյ աղաչեմ առ բոլոր ազգն Հայոց, կամ որ ոք տարր աշխարհ ի մէջ ազգին Հայոց, սիրով սոցա ունիցիք ըստ արժանեաց աշխատանաց՝ որպէս իբրեւ երախտագէտ. քանզի ի դրացեաց սոցա այժմոյս ևս գտանի ի Հայաստան աշխարհ, որում ցեղաբանութիւնն կոչի Մամիկոնացիք»: Կը ծանուցանէ դարձեալ թէ՝ « Ի սմանէ տպեցաւ ծախիւք մերօք մին հարիւր և տասն հատ. տասն ի սմանէ մնալոյ վարձ ծախուց մերոց. մնացեալ մին հարիւր հասն, եթէ իշխանք, եթէ հասարակ անձինք. ո՛վ ոք որ գտցի, ուրախ վայելումն լինի վասն իւր. այլ զինն նորա՝ իւրաքանչիւր մի զրքի տասն ոսկի, որում համապատասխանի քառասուն ոսկիի հատուցանի անանկաց և աղքատաց. վասն սիրոյ և փրկութեան ազգին Հայոց ի լծորդութենէ բարբարոսաց. այս հասուցումն ոչ հարկադրեմ, եթէ ոչ աղաչանօք խնդրեմ»:

Տ 783ին սոյն Շահմիրեան Բակօբայ տպարանէն հրատարակուած կը գտնենք Դահմազի պատմութեան զիրք՝ որ է « պատմագրութիւն վարուցն և պործոց Նատրշահ

Թագաւորին պարսից. հանեալ ի գրոցն պատմութեան ազգին պարսից. արարելոյ յումեմնէ անգլիացւոյ մատր Հանսոնէ կոչեցելոյ », յանգլիականէ ի հայ վերածուած է ի Միրզայեան Պօղոսէ Ամլեցւոյ « մի ի յանպիտան աշակերտացն՝ — ինչպէս ի ճակատուն կը նշանակուի, — ի Քրիստոս հանգուցեալ Եղիա աստուածիմաստ վարդապետին, որ էր մի ի յընտիր միաբանից վանացն Ամենափրկչի ի Զուղա » : Ի վերջաբանին ալ կ'ըսուի. « Եւ գրգուկս այս նորոգ լոյս ածեալ, տպեցաւ երկու հարիւր հատ. ի պատիւ հասարակ ազգին Հայոց... Յամի Տեառն Փրկչին մերոյ Քրիստոսի 1783 » :

Շահմիրի տպագրութիւն է « Թարգմանութիւն նամակի շնորհաց և պահպանութեան ի Տեառնէ Եկատարին նա զշոյն Ռուստաց առ ի Հայոց Քրիստոնէից բնակողաց ի զաշտն Ազօֆ ի նորաշէն քաղաքի Յանուանեալն Նախիջևան » — ի Հայրապետութեան տեառն Սիմէոնի ամենայն Հայոց կաթողիկոսի, Յամի մարգեղութեան բանին 1781 և ի Թուին Հայոց 1230 ի Հնդկիս ի քաղաքն Մադրաս ի Տպարանի Յակոբայ Շամիրեան կոչեցելոյ » : Կը թողունք յիշել քանի մը տետրակներ :

Այսչափ է, գէթ մեր գիտցածը, նկատմամբ Շահմիրեանի տպագրական գործին :

Միայն մեր վանական յիշատակարանները կ'ըսեն թէ ծանր պարտքի տակ ընկած ըլլայ. « ընդ ծանր պարտեօք հեծէ, կը գրէ մեր միաբաններէն մէկը ի Մատրասէ 1819, երևելի տունն Շահմիրեանց յետ ի վաճառ տալոյ զստացուածս իւր անթիւս » :

Իրմէ վերջը կը գտնենք զՅովհան զՅարութիւն քահանայ Շիրազեցի Շմաւոնեան, որ Մատրաս քաղաքին մէջ 1789ին տպարան մը բանալով՝ նոյն թուականին կը տպագրէ Մարիանէ կոչսին վկայաբանութիւնը, յառաջագոյն Հայոց 1215ին ի կոստանդնուպոլիս եղած տպագրի մը

վրայէն. « Եւ այժմ տպագրեցեալ, — կ'ըսէ ճակատուն խորագիրը, — ի Հնդկիս ի մայրաքաղաքս Մատրաս՝ տառիւ յօրինեցեալ ի ձեռագործէ Յարութիւն քահանայի որդւոյ Շմաւոն Շիրազեցւոյ » : Աւելի պարզաբար. « ... տպագրեցաւ գրքուկս այս երկու հարիւր հատս՝ առ ի պատիւ սերտ մտերմին իմոյ ազնուազուն աղա Մարութ Յովսէփ Փոնաշեանց... ուլ ոք վայելէք զքաղցրաճաշակ գրքոյկս այս, յիշեցէք՝ որդի վշտաց և գոյտ գրոցս որ յօրինեցաւ ձեռամբ իմով, ամենայն պարագայս թէ փառաշինու թիւնն և թէ շարումն կապարից. ծախիւք և վաստակօք իմոյ՝ Յարութիւն Շմաւոն, շնորհօքն Աստուծոյ քահանայ Շիրազեցի... Մատրասումն : Յունվարի 30, յամի Տեառն 1790 » : — 1792ին ալ Յիսուս Որդի Շնորհալոյն տպագրուած է նոյն տպարանին մէջ, բայց ուրիշի ձեռքով և արդեամբք, ինչպէս կ'ակնարկուի յառանաւոր յիշատակարանին.

« Արդ բացատրեմք վասն հարկին  
Սակս որոյ գիրքս ընծային .  
Զի ի նահանգըս Հընդկային  
Յոյժ ցանկացաք գրոց սոցին,  
Քանգի հաղիւ գլտանէին,  
Եւ քահանայք փափակէին .  
Ներկայացեալ ոչ գլտանէին  
Զիդս յինքեան պարփակէին :  
Զորոյ կալաք զփոյթ անձին  
Յանախ առնել գտարփալին .  
Գործակցութեամբ բարեպաշտին  
Աստուածասէր և երջանկին  
Պարոն Աւետ Սեթեան հեղին  
Բուռն հարեալ արդեամբ սորին  
Տրպեցոցաք զըղձամբ սըրտին  
ԶՅիսուս Որդի գիրքս հոգեւին...  
Եւ Գրիգորի բանասիրին  
Փիլիպպոսի բարեշնորհին,  
Եղիազարու քաջասըրտին  
Նորաբողբոջ Յօհաննիսին...

Պատշաճ վարկաբեկ ևս յիշման  
 Որոց անուանքն են իսկ արժան  
 Որք կանխաւ են մեր օգնական ,  
 Բարեպաշտօն և ժրջան  
 Զպարոն Մանուկ Յակոբջանեան  
 Նաև Նախնեօք նոքումբք համայն  
 Արժան լիցին երանութեան...» .

Յիսուս Որդի գրքէն յառաջ տպագրուած է ի գործարանի Շիրազեցւոյն տետրակ մ'ալ Ողբ Հայաստանեաց կոչեցեալ , որ ունի մակագիր « Տետրակ որ կոչի Ողբ Հայաստանեաց . շարադրեցեալ ի Թաղէոս քահանայէ որպէս Տէր Անդրէասի Նոր Զուղայեցւոյ Սօգինեանց կոչեցելոյ . ի վայելումն մանկանց եկեղեցւոյ , ի հայրապետութեան Տեառն Ղուկասու ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ի վաղարշապատ : Եւ ի յառաջնորդութեան Նոր Զուղայու Տեառն Յակոբայ արքեպիսկոպոսի : Եւ ի Թագաւորութեան Օգոստոսիայլ տեառն երկրորդի Հերակլայ արքայի : Յամի Մարտիկութեան Փրկչին 1791 , և ի Թուականութեանս Հայոց 1240 , ի Հնդկիս մայրաքաղաքն Մատրաս : ի տպարանի Տէր Յարութիւնի Շմաւոնեան Շիրազեցւոյ » :

★  
 ★ ★

Ինչպէս Շամիրի , այսպէս նաև Շիրազեցւոյ տպագրութիւնք իիստ անարուեստք էին , որովհետև ինչպէս իրենք ալ անկեղծաբար կը խոստովանին , իրենք էին տառից հարքն ու մարքը փորագրող , ձուլող , շարող և տպագրող . հարկաւ աւելի կատարելութիւն չէր կրնար պահանջուիլ այդպիսի ղօռարութեամբ գործողներէ : Բայց ինչպէս նախկին գրող , և հետեւեալին մէջ ալ պիտի տեսնենք որ յաջողեցաւ Շիրազեցին իրեն բարերար ստարիչք ալ գտնել , և այդպէս փոքր ինչ աւելի բարեշնորհ ընել տպագրութիւնքն :



1793ին Պորփիրի Ներածութիւնն, Դաւթի Անյաղթի թարգմանութեամբ, կը հրատարակուէր Շիրազեցւոյն տպարանէն, յորում հրատարակողն ուրախութեամբ կ'ըսէր ի յիշատակարանին թէ՝ « Հոգին սուրբ... լցոյց գտաւ փումն սրտի իմոյ, զի միանգամ ի սկզբանէ ի հնումն բացատրեցաւ ի լուսաւորութիւն ազգիս Հայոց... վասն որոյ զամենայն զբարութիւնս տեսեալ իմ ոչ խնայեցի զիշտակրութիւնս. ուստի նախապէս հարկաւորեցայ օրինակաց, զի իցէր յստակ և զատեալ յամենայն սխալանաց. զչորս գիրն միակերպ ունէի, և ի բազում տեղիս պակաս և թերի երևէին, որովք ոչ կարէաք ձեռնամուխ լինել գործոյս: Ուստի գոյր ի մեզ, այր աստուածահաճոյ և մեծահաւատ, բարեսէր և բարի անուամբ համբաւեալ և առաքինութեամբ զարդարեալ: Զոր և յորջորջիւր պարոն Յակոբ որդի Պառլմի և թոռն աղա խոջայ Աղափիրին յազգեն Զախարունեաց... »

« Ուրեմն յիշել մնալթեմ զնոցանէ որ եղեն օժանդակ և օգնական գործարանիս... նախապէս յիշեսցիք զարժանին բարի յիշման զպարոն Մանուկն Յակոբջանեան հանդերձ իւրայնօք: Նաև զնախկին բարեկամն իմ և հարազատ սիրելին, աղայ Մարութ Յովսէփեան Փոռնաչեանց, հանդերձ նորաբողբոջ աղայ Գրիգոր որվեկաւ և ամենայն ընտանեօք: Այլ և զմեծահաւատ և զգերապատիւ Զուղայեցի պարոն Յարութիւն կարապետեան, խնամակալն իմ հանդերձ ազգականօք: Նաև զպարոն Բարդամ Սարգիս Քալանթարեանն, զնախկին սիրելի և ձեռնտուն, որ զճնճղագիրն ետ փորագրել և շնորհեաց տպարանիս յիշատակ: Եւ ևս զպարոն Յակոբ Սիմօնեան Այուբեանց, նախկին յարգարող գործարանիս: Այլ և յիշեսցիք զվաստակաւորս գործարանիս նախապէս զհոգեծին զաւակն իմ զձեռնասուն աշակերտն, զԽաչիկ Մատուր Զարիփեանն Նոր-Զուղայու Թաւրիզեցին... զի ի սկզբանէ աշխատող է և օգնական իմ և համայն

գործարանիս, և մանաւանդ փորագրութեան տառից, և ոչ եթէ միայն Հայոց, այլ և այլազգաց և պարսից՝ զոր վասն փորձառութեան յայտ արարաք ձերում բանասիրութեան, պարսից լեզուով, զոր Բէիթ ասեն, սակս գովութեան տարժանելի գործոյս անխատողաց, ի փառս տուողին շնորհաց » :

1794 տարւոյն սկսաւ հրատարակել Աղդարաք անունով լրագիրն, ամսօրեայ հրատարակութիւն, որ շարունակեց մինչ ի 1796. « Նկատելով, կ'ըսէ հրատարակողն, եթէ՛ զօթանդակութիւնն տպարանին, և եթէ՛ բարեպէս յառաջ եկեալն ուսումնասիրաց, յարմար վարկայ նուիրել առաջի ձերումդ ազգասիրութեան զխոկմունս նարդենիս, այսինքն՝ տպեցմամբ ի լոյս ածել զատարակ մի յամենայնում վերջնոյ ամսոյ, անուանեալ Ազգ արարող, յորմէ իմացումն լինելոց է ընթերցողաց, ծայրաքաղ անցքն նոյնոյ ամսոյ, եթէ՛ ի զանազան կազեթաց, եթէ՛ ի զանազան քարտիսաց, և եթէ՛ այլոց զանազան գրոց. նաև բանք հարկաւորք և քաղցրալուրք. և ի վերջնումն տեսարակիս՝ զ'օրացոյց մի հետեւեալ ամսոյ, պարունակեալ ի նմա զտօնս սրբոց, և զաւուրս ծննդեան և լրման լուսնոյ » :

Այս նախնեայ հայերէն լրագիրն է, որոյ բաղդաւոր հրատարակիչն, մինչ աւելի կարեւորագոյն երկք և գործք մոռացութեան կը տրուին, ունեցաւ իւր վրայ հիացողքն և ինչուան հարկւրամեայ յորեւելինի արժանացաւ<sup>1</sup> :

1. Այն առթով Տալաւ ուսանայ շաքաթաթերթը հետաքննական կենսագիր տեղեկութիւններ հաղորդեց Շմաւոնեանի վրայ, որ ընդհանրապէս, ինչպէս նաև մեզի ալ, անծանօթ էին :

Իւր տպագրութիւնը Մարտի 1-ին երկրորդ տպագրին մէջ աւելի կատարեալք են, որոնց վրայ յաւելուած է նաև Գաւթի Անյաղթի և Արիստոտէլ յոյն իմաստասիրին զրուածոց մէկ մասին հրատարակութիւնը, զոր կոնիքիւր անգղիացի հայագէտն մեր Մատենադարանին ընծայեց ի դարձին ի Հնգկաց : Հիմա կ'իմանանք որ այս տպագրի մէկ օրինակն ալ կը գտնուի ի Կեսարիա առ Գեղ. Տրդատ Վ. Պալեան : — Հանդիս տպագրեալ. 1896. հւլ. :

Վրան երեսունևհինգ տարի անցնելէն ետքը՝ Սարգիս Ծատուր Աղաւալեան նոր տպարան մը հաստատելով ի Մատրաս « ցանկայր , կ'ըսէ յիշատակարան մը գրոց , իսկ ամենայն յօժարութեամբ սրտի , հանդերձ ծախիւք իւրովք , զի յիւրում տպարանի տպագրեսցին ամենայն նորատիպ մատեանք առ ի հոգևոր վայելումն ամենայն հայկազեանս տոհմի » : Նոյն ատեն զեռ կենդանի էր յիշեալ Յարութիւն Շմաւոնեան , քահանայ Մատրասի եկեղեցւոյն . որ ունէր քովը ճաշակեցէք կամ Սյրազնա-գործութիւն կոչեցեալ զրքոյկ մը , « ժողովեալ ի գրոց աստուածայնոց և ի լուսաւոր բանից սուրբ վարդապետաց , աշխատութեամբ Նոր Զուղայու Ս . Ամենափրկչի գերահոյակ վանից միաբան՝ Յովհաննէս մեծիմաստ հռետորի և բանիբուն աստուածաբան վարդապետի » : Տեսնելով Աղաւալեանի առաջարկութիւնը , Շմաւոնեան ներկայացաւ իրեն այս զրքով . « տեսեալ , կ'ըսէ , զամենաբարի փափաք սոյն ազնուատոհմ պարոնիս , փութացայ յառաջ մատուցանել զսոյն մատեան առ ի լոյս ընծայել տպագրութեամբ : Եւ սոյն ազնուազարմ պարոնս ամենայն յօժարակամ կամօք ընկալեալ՝ փութովին ետ տպագրել զայս քաղցրաճաշակ մատեան » :

1810էն եղած է հոն Շնորհալի Հայրապետին Եդեսիոյ ողբոց առաջին տպագրութիւնն , « արդեամբ և ծախիւք , — ինչպէս կը նշանակուի ի ճակատուն , պարոն Սարգիս Ծատուր Աղաւալեանց կոչեցելոյն , և ի նորին տպարանի որ ի Մատրաս » : Յառաջաբանին մէջ կը ծանուցանէ տպագրողն , « ... գործարանս այս՝ որ եղև նախկին լուսածող սորա , ոչ միայն զաւետիս ուրախութեան ազգիս մերոյ մատուցանէ զտպագրութենէ սորա , այլ և յայտ առնէ միանգամայն զփոյթն իւր և զհոգ՝ զոր կալաւ ըստ կարի իւրում առ ուղղագրութիւն սորուն , բաղդատութեամբ երկուց ձեռագիր օրինակաց ևեթ , զորս միայն կարաց գտանել . մինն՝ որ առաւել ընտիր երևե-

ցաւ (թէ և ուրեք ուրեք խոսորեալ) գտաք ի մէջ բազմաթիւ ձեռագիր հին մատենից պարոն Յարութիւնի իսահակեան, ի ձեռն հարազատի ուղւոյ նորա պարոն Աբրահամ զուարթամիտ պատանւոյն, որ ամենայօժար կամօք առձեռն պատրաստ ետ գործատանս մերոյ՝ զայս գրքոյկ ի տպագրումն » :

Նա ինքն պարոն Աբրահամ Աղանուր, փեսայացեալ ապա մեծանուն բարերարի ազգիս, Սամուելի Մուրատայ, բարերար և առատամիտ սատար երեցաւ ի թարգմանութիւն և ի տպագրութիւն զանազան օգտակար երկասիրութեանց :

Յիշօթ է նաև Պուռնագեան Պետրոս վարդապետին տպագրութիւնն, որ կարնեցի էր հայրենեօք և Հռովմայ Հաւատասփիւռ Ժողովոյն դպրոցին աշակերտ : Սա 1808ին՝ ի խնդրոյ նոյն Աղանուր պատանւոյն՝ թարգմանեց Մարմոնթէլ զաղղիացոյն Բելիսար վիպասանականը, և տպագրեցաւ ի Մատրաս : Ատեն անց՝ նեղէն ետքը՝ համանուն գիրք մը, երկասիրութեամբ Ժանլիս օրիորդի գաղղիուհւոյ, թարգմանութեամբ ի հայ՝ Գեր. Եղուարդայ Հիւրմիւզ, ի խնդրոյ և ծախիւք նոյն պարոն Աղանուրի՝ տպագրեցաւ ի Ս. Ղազար վենետկոյ, ուր արդէն նոյն պարոնին խնդրանօք և նոյն թարգմանչին ձեռքով հրատարակուեր էր Ֆլորիանու Նույնա Պոմպիլիոս և ուրիշ գրքեր :

\*  
\* \*

Երկասիրութեանս տպագրուած ատեն, պատմական հետաքննական գրուածք մը երեցաւ յանգղիական բարբառ, շարադրեալ յազգային անձէ մը և տպագրեալ ի կալկաթա : Խորագիրն է = History of Armenians in India, = բաղկացած 190 էջերէ, և հեղինակն Մեսրոպ Յ. Սեթ : Մեր հռաւոր գաղթականաց սկզբը-

նաւորելուն և յառաջադիմելուն վրայ օգտակար տեղեկութիւններ հրատարակելէն զատ, որ մեծապէս ուշադրաւ են, առանձին զլիով կը խօսի հնդկաբնակ ազգայնոց նախկին ուսումնասիրութեանց վրայ. կը յիշատակէ անոնց հաստատած տպարաններն ի Պոմպէյ, ի Մատրաս և ի Կալկաթա, և անոնցմէ հրատարակուած լրագրերն և ուրիշ գրքերն ինչուան մեր օրերն: Բայց գաղթական և փոքրաթիւ ժողովրդոց ճակատագիրն անոնց վրայ ալ կատարուած կը տեսնենք. և անոնք որ իրենց ազգեցիկ զիրքն ունէին նաև մեզմէ հարկւր տարի յառաջ, ու իրաւամբ ազգին փառք սեպուած էին, կամաց կամաց անլղիական մեծ ազգին հետ ձուլուելով անհետանալու վրայ են: Ասոր կը ձայնակցին Արարատ Էջմիածնի լրագրին 1896 տարւոյ քանի մը յօդուածներն՝ որ Զուղայեցի Թորոս քահանայէն գրուած են, բանիբուն և հմուտ անձէ:

Վերջին դարու կիսէն ասպին ալ այլևայլ արդիւնագործ անձինք երևցան զանազան տեսակիտով հնդկահայ գաղթականութեան մէջ, որոց իրաւացի և արժանաւոր գովեստը ամենուն բերանն է: Մենք բաւական կը համարինք յիշատակել զԱւգալեան Յովհաննէս, զԹադիագեանն Մեսրոպ և զՎիջենեանն:

Ասոնցմէ առաջինն մեծ անուն հանած է Հնդկահայոց մէջ իբրև զաստիարակ և թարգմանիչ. ինքը Մարգարտի-րական կոչուած ճեմարանը հիմնողներէն է ի Կալկաթա, ուր 1811էն տպարան մ'ալ բացեր էր Աւետ Զնթուլում, և կը հրատարակուէին բաց ի ուրիշ գրքերէ նաև Աւգալեանի հեղինակութիւններն կամ թարգմանութիւններն: Մատենագիտութիւնը գրոց մէջ իւր անուան տակ նշանակուած են ասոնք, ինչպէս, նաև 1858էն մեր տպարանին մէջ գործմուած մի ճառը՝ զոր խօսքեր է, հանգերձ իւր կենդանագրով:

Երկրորդն է Մեսրոպ Թադիագեանց, գրեթէ ժա-

մանակակից առաջնոյն, թերեւ տարւօք կրսերագոյն կամ իրմէ ետքը վախճանած : Մկրեան Յովհաննէս աւագ քահանայն, որ Պարտիզակցի է, և Պոլսոյ մէջ այլեայլ կարեւոր պաշտօններ կատարած թէ եկեղեցեաց և թէ պատրիարքարանի մէջ, գնացած է և ի Հնդկաստան, և մասնաւոր գրուածքով մյ ի Տփղիս, Թաղիապեանի կենսագրութիւնը տպագրած է . թէ նոյն գրուածքին և թէ Մատենագիտութեան նոր տպագրին մէջ նշանակուած են Թաղիապեանցի բազմաթիւ գրուածներն . որոց մէջ ամենէն հետաքրքրական կրնայ սեպուիլ Ազգասէր լրագիրն, որ կալկաթա կը հրատարակուէր Արարատեան կոչուած տպարանին մէջ :

Վիլենեանն՝ Արծիւ տպարանն հաստատեց ի կալկաթա, 1842, ուր այլ և այլ հրատարակութիւններ ըրաւ, մանաւանդ եկեղեցական գրոց : Իշդաբերից աւետարանաց վերջը՝ այսպիսի յիշատակարան մը կը տեսնենք. « Ո՛վ սրբազնագործ քահանայ, յիշեա՛ զբարերար Տպարանի զբարեպաշտ աղայ Յովհաննէան Էլիազեարի երջանիկ կեանք, և մաղթեա զհոգի համայն ննջեցեալն » : Ազգասէր լրագիրն կը յաւելու. « Թողեալ զգրաւորական մասին պակասութիւնս, վերագոյն համարիմք զգործն քան զոր տեսաք մինչև ցարդ ի լեզու ազգիս : Միշտ փիւնիկ տպագրութեանց համարեալ, և զարմանամք ընդ արարս եւրոպացի եղբարց մերոց : Բայց պարոն վիլենեանն կոստանդնուպոլսեցի՝ շուք ածէ՛ զամենեքումք յայսպիսի մասին, եթէ հիմնաւոր և բաւական քաջալերութիւն ունիցի » :

Կալկաթայի տպագրութեանց մէջ Զնթուլումէն յառաջ, եպիսկոպոսական տպարանին մէջ եղած է Զուղայեցի Յովհաննէս վարդապետի Հայ-արար և Սիւլէյման Շահի (1665) ընծայուած կրօնական երկասիրութիւնը :

Բաց ի Ազդարար և Ազգասէր լրագրաց, տպուած են ի Հնդկիս նաև Օձանասփիռ, Հայեղի և Ուսումնասէր,

և Հայրենասէր լրագիրք : 1846ին ի Մատրաս նորէն կը սկսի Ազդարարը, բայց քիչ ատեն կը տեւէ : Հրատարակողքն են՝ Ս. Պ. Թովհաննէս և Փ. Պ. Մելիտոս :

1833ին ալ հայկական տպագրութիւնք եղած են ի Կալկաթա ի Մկրտիչ միսիոնարաց :

ՀԱՅ ՏՊԱՐԱՆՔ Ի ՌՈՒՍԻԱ ԵՒ Ի ԿՈՎԿԱՍՍ



Ռուսաստանի մէջ առաջին տպարան հայ լեզուի հաստատուած է ի Փեթրպուրկ մայրաքաղաքի՝ յամի 1783 : — Վաղարշապատ և Էջմիածին, — աւելորդ է յիշեցընելն՝ որ այն ատեն Ռուսաց իշխանութեան չէին պատկանիր :

Այս նոր հիմնարկութեան ալ հետամուտ, փափաքող, սատար և բարեգործ բարերար, Զուղայեցի ազգային մ'է, հարուստ նիւթական ընչիւք, բայց աւելի սրտիւն և սիրով առ բարին և օգուտ ազգին . և բարոյ յիշատակի արժանաւոր այս անձը՝ կը կոչուի Խօջամալի որդի Խալդարենց Գրիգոր :

Իր տպարանէն հրատարակուած Ժամագրոց ինքնագիր յիշատակարանին մէջ (ի 1783) կը պատմուի անոր հաստատութիւնը . « Ես, կ'ըսէ նա, շատ ժամանակ է ի վեր փափաք և ցանկութիւն ունէի տպարան մը ունենալու, որպէս զի կարող ըլլամ ազգիս համար կարեւոր գրքեր հրատարակել : Փափաքիս կատարումն այս կերպով յաջողեց ինձ Աստուած : Հարկաւոր գործառնութեան մը համար պէտք եղաւ ինձ Հնդկաստանէն փոխադրուիլ յԱնգղիա և ի քաղաքն Լոնտոն, ուր գրեթէ տասը տարի մնացի : Այս երկար միջոցին՝ ետեւէ էի ա-

արուեստաւոր մը գտնելու, որ փորագրէր և տայր ինձ հայկական սառեր. և թէպէտ գտայ շատերը, բայց ոչ ոք ի նոցանէ յանձնառու կ'ըլլար շինել ու տալ պողպատեայ տառերը, և ոչ անոնց մայրերը, այլ միայն կապարեայ տառքը: Իսկ իմ ուզածս առաջիններն էին, որով և փափաքս ալ անկատար կը մնար: Բայց լցուցիչն ամենայն կարօտութեանց Աստուած, իմ բազմամեայ իղձս կատարեց, չկարծած ատենս ղրկելով առ իս անգղիացի արուեստաւոր մը, որ իմանալով ուզածս՝ յանձն առաւ շինել ինչ որ կ'ուզէի և տալ ինձ: Եւ ալ պատուիրեցի որ երեք տեսակ գիր շինէ ինծի համար, և ինչ վարձք և փոխարէն ուզեց՝ առանց խնայելու խոստացայ:

« Գործայն աւարտելէն ետքը, հարկ եղաւ ինձ միւսանգամ դառնալ ի մայրաքաղաքն Ռուսաց ի փեթրըպուրկ, ուր քիչ ատենէն արժանի եղայ ճանչնալ զիշխանազն արքեպիսկոպոսն Յովսէփ, Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդը: Տեսնելով մեր նորակազմ տպագիր տառքը, շատ գոհ և ուրախ եղաւ, և պատուիրեց այբուբենից փոքրիկ տետր մը տպագրել կամ Այբբենարան մը, զոր ըրի իմ ծախքովս, և խոստացաւ այլևայլ գրքեր ալ գտնել՝ տպագրութեամբ հրատարակելու համար:

« Այն ատեն գրեցի Լոնտոնի արուեստաւորիս, որ գայ ի փեթրպուրկ խոշորագոյն տառեր փորագրէ, ինչ որ ճշդիւ կատարեց նա: Բայց թէ այս ամէն բանի համար ո՞րչափ և որպիսի ծախք և աշխատանք ունեցանք, փորձը ընողներուն յայտնի է: Յետոյ՝ սրբազանին կրկին հրամանաւը՝ իմ ծախքովս տպագրել տուի Ժամագիրք կոչուած հասարակաց աղօթից այս գիրքը, որ աւարտեցաւ յամի 1784 »:

Ետագայ և յաջորդ 1785 տարւոյն, Շնորհալոյ Թիսուս Որդի գրոց տասներորդ տպագրութիւնն հրատարակուած է նոյն տպարանէն, Սանահնեցի յիշեալ



Արդութեանց արհիեպիսկոպոսին հրամանաւը : Նոյնպէս ի նմին ամի՝ Սուրբ Գրոց համառօտ պատմութիւն մը « Թարգմանեալ ի ուսաց լեզուէ , ի հայ բարբառ՝ ի պարոն Յարութիւն Դաւթեան Զուղայեցոյ » , և ի յէջ 65 կ'ըսուի . « Առ ի լնլոյ զպարապ տեղիս , եղաք բան ինչ յաղագս իրաւանց , Թարգմանեալ ի յանգղիացոց լեզուէ , ի հայ բարբառ , ի պարոն Գրիգորէն խալկաբեանց կոչեցելոյ » :

1786<sup>է</sup> երեք զրքի հրատարակութեան կը հանդիսինք ի նմին ապագրատան , և են՝ Աստուածադերս , Աւետարան ձաշոռ և Վիմ գայթակոչքեան , ինչպէս ի յաջորդ տարին կարծ յամագրոց :



Խալդարեանց որչափ ալ մեծաշան եռանդեամբ աշխատեցաւ իր անուամբն կառուցուած տպարանին վրայ , բայց չի կրնալու ըրած ծախքերն հասուցանել , ծանր պարտքի տակ ընկաւ , և միջոց և հնարք մը չէր կրնար գտնել անկէ ազատելու : Բարեբաղդաբար , ինչպէս տեսանք , իրեն խրախուսիչ և օգնական ունէր զՅովսէփ արքեպիսկոպոս , որ՝ թէ՛ հոգևոր իշխանութեամբն և թէ՛ պետական պաշտպանութեամբ՝ մեծ ազդեցութիւն ունեցող անձն համարուած էր : Ինքն ալ փափաք ունէր , ուրիշ այլևայլ յառաջագիմական նորութեանց հետ՝ տպարան մ'ալ հաստատել իւր թեմին մէջ , ի Նոր Նախիջեան : Տեսնելու խալդարեանց Գրիգորի գտնուած դժուարին դիրքը , իր վրայ առաւ իւր բոլոր պարտքերը , անուր տպարանին տէրն եղաւ , ու պատուիրեց Գրիգորի փոխադրել զայն ի Նոր Նախիջեան : Այս ամէն բան մանրամասն աւանդուած են Շնորհալոյ Ընդհանրական թղթոյն յիշատակարանին մէջ , որ վերջին տպագիրն եղաւ խալդարեանցի ի Փեթրպուրկ , Թէպէտ և Արդու-

Թեանց արքեպիսկոպոսին անուամբը : Խալդարենցի ամէն արդիւնքն և պարտուց տակ մնալը նշանակելէն ետքը , կը յաւելու յիշատակագիրն . « . . . Տեսեալ անձնադիր հովուին (Յովսէփայ Աղղութեանց) զմնալն անօժանդակ նորակառոյց տպարանին , ի յԱղղարխան կամ ի Նոր Նախիջեւան անյրափոխեցման զգիր գրեալ հրաւիրէր . և մինչ պարոն Գրիգորն Խալդարեան ի հանապարհորդել նախապատրաստիւր , հասեալ օր մահուն մեռանէր : Իսկ ծանրութիւն բոլորի տպարանին հանդերձ պարտիւքն մնաց ի վերայ արքեպիսկոպոսին Յովսէփայ . . . որ և առաքեաց զԹալէոս վարդապետն Կոստանյնուպօլսեցի ի Սանկտպետրբուրկ , յանձնելով նմա զամենայն կառավարութիւն տպարանին . . . իսկ նորա գնացեալ՝ իմացաւ զամենայն հանգամանս տպարանին . զի էր ի ներքոյ պարտուց հազար երկու հարիւր թումանի (որ է քառասուն քսակ) . զոր Յովսէփ արքեպիսկոպոսն յանձն էառ հատուցանել օժանդակութեամբ ազգիս , և տանել ըտպարանն ի Նոր Նախիջեւան , որպէս և եղև իսկ : Զի գնացեալ Յովսէփայ յԱղղարխան՝ եպիտ բազում նպաստամատոյցս զործոյն . . . որք ամենեքին առատօրէն օգնեցին ըստ կարի իւրեանց , որով կարողացաւ զտպարանի պարտն թեթեացուցանել , և բերել ի Նոր Նախիջեւան հաստատել » . . . :

\*  
\* \*

Աղղութեանց 1790ին տպագրեց յիւրում տպարանի ի Նոր Նախիջեւան՝ Ստեփանոսի Սիւնեցոյ « Ողբք և հառաչանք ի դիմաց մօր մերոյ սրբոյ Արոսոյն Էջմիածնի » գրուածը . և ի յիշատակարանին կը յաւելու յետագայ ծանօթութիւններն իր սոհմին վրայ . « Հանգիպողքդ բանիս , յիշեցէք ի Աստուած զՍանահնեցի զՅովսէփ արքեպիսկոպոսն ի կողմանս հիւսիսոյ , և զնախ-

նիսն իմ զԶաքարիա Ամիր՝ սպասաւարն Հայոց և Վրաց. և զհանգուցեալ զծնօղսն իմ զՇիօշբէզն զսպանեալն յանորինաց ի տարապարտուց, և զպարկեշտագնաց մայրն իմ զՔէթէվանն, և զվաղաթառամ զեղբարսն իմ զՄովսէս բէզն և զՓարսաղանն, և զքոյրն իմ զՄարիամն, և զկենդանի եղբայրն իմ զիշխան պարոն Ռէժանբէզն, և զեղբօրորդին իմ զիշխանազուն զՇիօշն . . . սրբ ի հնում կոչեաք Երկայնաբազուկք, և այժմ Արդութեանք . . . ( Յովսէփ արքեպիսկոպոս ) . . . զանտանելի պարտս տպարանին յուսով բարեսիրացդ ստանձնեալ ի Սանկտ — Պետրբուրգ մայրաքաղաքէն զտպարանն ի Նոր Նախիջեւան փոխաբերեալ՝ զհաստատութիւն ետ ի նորակառոյց սուրբ Խաչ երկնահանգէտ » :

Նոյն տարին տպագրուած են հոն Գանձարան ոչխտականոչքեան կոչուած գիրք մը, և առաջին կանոն Սաղմոսաց կամ Հեգերէն մը :

1791 Ժամագիրք և Սաղմոսարան, երկուքն ալ « արվեամբք և ծախիւք ի Սուրաթ բնակեալ Աղաբաբեան բարեպաշտ պարոն Ստեփանոսին և կենակցի նորին մեծահաւատ Հոփսիմէ տիկնոջն » :

Հետեւեալ տարին՝ Դոռն ողորմոչքեան կոչուած տետրակ մը, յորում « հրովարտակն գրութեան ամենաբարեպաշտ և մեծ կայսերունի ինքնակալ Թագուհոյն Եկատարինէի երկրորդի, սակս Գրիգորուպոլ նոր քաղաքին Հայոց. ձեռամբ բարձր սրբազնութեան տեառն Յովսէփայ աստուածարեալ արքեպիսկոպոսին, օծմամբ հիմնարկման : Եւ երկրորդ, հիասքանչ հանդէսն հիմնարկութեան նոյն Գրիգորուպոլ քաղաքին Հայոց » : Նոյնպէս ի նմին ամի Ծործորեցւոյն Վիպասանոչքիւն զերկնային մարմնոց. 1794 ին Տետրակ հսմառօտ բառարանի, 1796 Քալանթարեանի Բժշկարանն և Թեշաւաք. 1796ի իր մէկ Ատենաբանոչքիւնն, և յաջորդ տարւոյն Վարդանայ Բարձրեբրլցւոյ Սաղմոսաց

մեկնութեան գիրք, և որ վերջին հրատարակութիւն է Նոր Նախիջեւանի Արղութեան տպարանի, « արդեամբ և ծախիւք՝ ի Սուրաթ բնակեալ՝ խօջայ Մինասենց Գրիգոր աղայի որդի՝ ի Քրիստոս հանգուցեալ աղայ Յովհանեսին Զուղայեցոյ »։ Ի յիշատակարանին կը ծանուցուի թէ սատարք այս գրոց հրատարակման՝ դաշնադիր եղած են, որ տպագրութեանց դրամապլուին « որպէս զլիճակ վաճառուց՝ մնասցէ միշտ նոր տպարանիս՝ անվերջանալի, և որքան ինչ ազգօգուտ գրեանք տպիցին ի նոյն տպարանի՝ այն դրամով, ի զանազան ժամանակս, ամենայնն՝ ի յիշատակ անուան իւրոյ և իւրայոցն լինիցի »։

Արղութեանց՝ ինչպէս ծանօթ է, ընտրեցաւ յաթուհայրապետութեան իջմիածնի. և մինչ ի Նոր Նախիջեւանէ երթայր բազմել յայն, անակնկալ մահուամբ մեռաւ ի Տփղիս։

Ուսումնասէր և ազգին մէջ գիտութիւն և ուսումն ծաւալելու համար մեծ ջանք ունէր։ Իր մէկ թղթէն, առ իւր բարեկամ և բարերար ի Հնդիկս, 1790էն գրուած, հետեւեալ տողերը մէջ կը բերենք, որ յայանի կը ցուցնեն թէ որպիսի սէր և եռանդ կար այդ սրտին մէջ։ Խօսվարենցի տպարանին վրայ խօսելով, « . . . կամաւ, կ'ըսէ, զանձն իմ ետու . . . առնուլ զտպարանն և բերել հաստատել ի Նոր Նախիջեւան քաղաքի Հայոց . . . որպէս և արարի իսկ. Թերեւս ըստ չափու տկարութեան իմոյ կարացից զլուսաւոր գրեանս սրբոց հարցն մերոց և վարդապետութեանց՝ տպամամբ ի լոյս ածել . . . որպէս զգանկալի գիրքն սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյն. զոր ի լոյս ածաք և առ ձեզ առաքեցաք . . . »։

« Բայց տպարանն որովհետեւ թարց իմաստութեան ոչ կարէ ինքնին կառավարիլ, որպէս երեսք առանց աշաց, և անձն թարց զլիսոյ, վասն որոյ և հնարեցի դպրոց ինչ. զոր ըստ ժամանակիս բերմանցն և ըստ չափու.

կարողութեան իմոյ հաստատեցի . . . Հրամայեցի յայն առաջին շինուած մեր, որ ի Նախիջևանն՝ յունայնացուցանել և սկսանել զմեծամեծ շինուածս կառուցանել վասն տպարանին, և վասն գարոցին ի զանազան դասս բաժանելոյ՝ յաղաքս մոլծանելոյ ի նոսա գտեսակ տեսակ լեզուս և զգիտութիւնս . եթէ Տեառն ողորմութեամբ ողջ եղէց զքանի մի ամս : . . . Գրեցի զի զամենայն կամս և զգիտաւորութիւնս իմ պարզապէս զխտացէք . և ըստ այսմ պատրաստեսցիք զձեզ օգնական լինել տկարութեան իմոյ . . . ի Մարրաս քաղաքոյն խնդրեցի ի պայծառ իշխան Շամիրամ աղայ հաւատարիմ բարեկամէն իմմէ, յանձն առնուլ զգործս զայս . (իրեն փոխանորդն ըլլալու) ի պատիւ ազգին, զոր յոյժ սիրէ . . . ի Սուրաթ կարգեցի զազնիւ աղա Մկրտիչ՝ Մէլիքնապար խօճա Մինասենց՝ լինել հոգացող այսպիսեաց : Նոյնպէս և տէր Ստեփան անուամբ քահանայն մեր՝ ուր գնացեալ իցէ, յատկացուցեալ զոք՝ ինձ ընդունելի է, և հարկաւոր իսկ : ի Պասրա կարգեալ եմ Բեթղահէմեան պարոն Յովհաննէսն, ի Զուղա պարոն Կարապետն Գալստեան, և ի Ստամպօլ՝ Զուղայեցի մահտեսի Գալըստեանն թօմայեան : Եւ վասն որոյ հարկաւորիմ ծանուցանել ձեզ որ զնոսա ճանաչէք, մեզ հարազատք և գործարանոյս հոգաբարձուք, և զպատահեալ բանս նոքօք մեզ յառաջարկէք, և գրեանն ձեր նոքօք մեզ հասուցանէք, որպէս և մեք առնեմք : Որովհետեւ Սաղմոս՝ շատ սակաւ գտանիւր, և յամենայն ուստեքէ խնդրէին, հրամայեցի այժմ . . . Սաղմոսն որ ի յիշատակ Հնդկաց ժողովրդեան տպեցուցանել՝ իբրու զնախախայծ պտուղ ողորմութեան ձերոյ ի նորահաստատ տպարանէս . զկնի ևս նոյնպէս յաջորդեն մի զկնի միւսոյն : Գրեցի ի բազում ուրեք՝ գտանել վասն մեր զգրչեայ գրեանս նախնեացն մերոց և զպատմութիւնս . ոչ ուստեք գտի զօգնութիւն, բայց ի Զուղայու՝ որ վշտակիր եղբայրն իմ

Յակոբ աստուածաբան վարդապետն և պարոն Էարապետն Գալստեան՝ քանի մի գրեանս առաքել էին, զքանի մի ևս ունին ի պատրաստի . . . սակայն վասն ճանապարհացն փոխման և բռնաւորացն բռնութեան՝ ոչ կարօղտնան առաքել։ Ունիմք և բազում թարգմանութիւն ի Ռուսաց լեզուէ ի մերս բարբառ . ի Զուղայեցի հեղահոգի պարոն Յարութիւն Դաւիթ Թիլմենցէն՝ խրատ վարժարանի մանկանց . և զանազան կացութիւն և ամբողջ պատմութիւն Աղեկսանդր Մակիդոնացոյ . զոր ամենայն պիտոյ է մեզ մի զկնի միոյ տպեցուցանել . այլ այժմ՝ յառաջիկայ՝ յետ Սաղմոսին զՀայեցի Աստուածաշունչ տպեցուցանել։ Դուք ևս՝ ով որ ինչ կամիք, տպարան մեր և ես՝ միշտ պատրաստ ի նմին կատարել յօժարութիւն ձեր »։

\*  
\* \*

Արդութեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոսէն ետքը հայկական տպարան մը բացուեցաւ ի Մոսկուա՝ Լազարեան կոչուած ճեմարանին մէջ։

Երանօթ է ազգայնոց այդ մեծափառ տոհմին առատատուր նպաստիւք և պետութեան օգնականութեամբ և պաշտպանութեամբ կանգնուած ու յառաջադէմ եղած մեծ հիմնարկութիւնը . և թէ ինչպէս բաց ի ուրիշ ուսմանց՝ սահմանուած էին արեւելեան լեզուք։

Այս առթիւ ճեմարանին շինութեանց մէջ մասնաւոր յիշատակութեան և մտադրութեան արժանաւոր է սպաղրատունն, հաստատուած ի 1829, տէրութեան ներքին պաշտօնէին հրամանագրովն ու հաճութեամբ . յորում կը գտնուէին եւրոպական ամեն ազգաց և արեւելեան գլխաւոր լեզուաց տառեր։

Մեր հարց մին, Հ. Եփրեմ վ. Սեթեան՝ Ախլցխայէն գրած նամակաց միոյն մէջ, (1834), այսպէս կը դրուա-

տէ զվարժարանն. « քսանամենիւք յառաջ ի Մոսկով  
Եղիազարեանց ճեմարանն կանգնեալ՝ ոչ սակաւ միւ-  
թարութիւն է Հայոց բնակելոց ի Ռուսիա, ուր ի ձեռն  
զանազան վարժապետաց՝ ուսուցանեն կարեւոր գիտու-  
թեանց զբովանդակութիւնն և զլեզուս պիտանիս » :

Տպարանին մէջ թէ՛ հայ և թէ՛ ուրիշ լեզուաց սա-  
ռեր՝ հին ոճով էին. բայց ետքը ստացուեցան, մա-  
նաւանդ մեր լեզուին համար, ի Միխիթարեանց որ ի  
Վիեննա, նոր և գեղեցկաձև տառեր, որոնցմով եղան  
վերջին տպագրութիւնք: Առջի հրատարակութեանց մե-  
ծագոյն մասը, Սալլանթեան Միքայէլ վարդապետին՝  
ճեմարանին առաջին հոգեւտեսչին, կամ իր աշակերտաց  
անուանքը կը կրեն, բայց ուրիշ հետաքննական գրուած-  
ներ ալ երեցած են այն տպարանէն. ինչպէս Էլին-  
քայի ի ռուս լեզու՝ Հայոց ազգին և պատմութեան  
վերաբերեալ հին ու նոր ժամանակաց հաւաստչեայքը,  
յերիս հատորս, և Բառարան հայ—ռուս. Ալեքսան-  
դրի Խուլաբաշեանի երկասիրութիւն, յերկուս հատորս,  
որուն տպագրութիւնը 40,000 ուռըլիի եղաւ Յովհաննէս  
աղայի Լազարեան, կ'ըսէ հայագէտն Տիւլորիէ, այդ  
պնիւ տոհմին ընծայած գաղղիներէն մէկ գրութեանը մէջ:

Սալլանթեանէն ետքը, նոյն տպարանին վերայ խնամք  
ունեցաւ Մսերեան Մագիստրոսը և իր Զարմայր ուրդին:  
Հօրը և որդւոյն կրօնական ու բանասիրական գրուածներն  
արդէն յայտնի են ընթերցողաց, և Մատենագիտոչքեան  
մէջ անոնց ցուցակը զրուած է:

Վրան ժամանակ անցաւ, և աւելի շահաւոր սե-  
պուելով վարժարանին մէջ մասնաւոր տպարան չունենա-  
լը, օտարաց վաճառուեցան այն տառերը: Արդէն Մկրտիչ  
Էմին՝ որ նոյն ճեմարանին մէջ հայերէն լեզուի ուսուց-  
չապեան էր, իր գրքերէն շատը ուրիշ օտար տպարաններ  
տպել տուաւ, ինչպէս, 1850 թուականէն ի վեր Վ.  
Կոթիէի քով իւր Վէպք հնոյն Հայաստանի գիրքը և ու-

րիշ գրուածներ, որուն հետեւեցան ուրիշներ թէ Մոսկուայի և թէ Փեթրպուրկի մէջ: Այս երկու քաղաքներ ժամանակին զարգացման հետ, նաև հայ տպագրութիւնն շատ կատարելագործեցին, ինչպէս յայտնի է Արաքս վեցամսեայ պարբերականէն, Հանդէս գրականականէ և ուրիշ զրքերէ:

\*  
\* \*

Կը յիշեն ընթերցողք թէ Այվազովսքի վարդապետն՝ Խաչիպեան ուսումնարանն հաստատեց ի Թէոդոսիա Ղրիմու, և ի Փարիզէ հոն փոխադրեց Մասեաց Աղաւնի լրագրին տպարանը: Եւրոպայի առաջին և արուեստագէտ քաղաքներէն մէկէն՝ Ռուսիոյ շորորդական համարուած քաղաք մը, տպարանին և լրագրին փոխադրուիլը՝ հարկաւ իր ազդեցութիւնը պիտի ունենար, գէթ արուեստի կողմանէ՝ ինչպէս ալ եղած է՝ բայց իր ոգուան մեծ, ազգին մէջ ծաւալելով գիտութիւնն այն քիչ տարիներուն մէջ, յորում այդ տպարանն, ինչպէս նաև դպրոցը՝ իրենց ղոյութիւնն ունենալով, թէ հրատարակութիւններ և թէ աշակերտներ հանեցին: Այվազովսքի՝ Գէորգ կաթողիկոսէն նախ Էջմիածին կանչուեցաւ՝ սեսուշ համանուն ճեմարանին, և ապա առաջնորդ Տփղիսու, և այդ պաշտաման մէջ հանդիպեցաւ իր մահը:

Թէոդոսիա եղած ատենէն՝ տպարանին գործը և գրավաճառութիւնը յանձնած էր Տէր Աբրահամեան անունով անձի մը. երբ դպրոցէն և Պետարապիոյ առաջնորդութենէ ստիպուեցաւ քաշուիլ Այվազովսքի և առանձնանալ, Տէր Աբրահամեան տէր եղաւ տպարանին ու փոխադրեց զայն ի Ռոստով կամ ի Նոր-Նախիջեան, ուր ցայսօր կը գործէ հանդերձ գրավաճառութեամբ:

Այս քաղաքներէն զատ չենք յիշեր՝ որ ի Ռուսիա



ուրիշ տեղ մը հաստատուած ըլլայ հայկական տպարան , բայց ի մանրմանը հրատարակութիւններէն , որ թերեւս ուրիշ տեղ՝ ինչպէս ի Քիեւ կամ այլուր հղած ըլլան :

Երիցեան Պր . Աղեքսանդր՝ Արձագանք լրագրին 1896 տարույ մէկ թուոյն մէջ կը յիշատակէ թէ՛ դարուս սկիզբն՝ հայ հռովմէականաց ձեռքով ետէ եղած ըլլան Յիսուսեանք , ազգային օրագիր մը հրատարակել յԱժտէրխան : Միզի անծանօթ է այս օրագրի գոյութիւնն և սկզբնաւորութիւնը :

Բայց պէտք է յիշեցնենք ընթերցողաց , թէ մեզմէ գրեթէ կէս դար յառաջ Կովկասեան գաւառաց՝ մանաւանդ Տփղիսու մէջ՝ հայերէն լեզու գրեթէ ամենեւին չկար , ու տիրող բարբառը՝ մանաւանդ ժողովրդականութեան մէջ՝ վրաց լեզուն էր . իսկ այսօր իւր բազմաթիւ պարբերականներով , լրագիրներով ու հրատարակած գրքերով կարևոր դիրք մը բռնած է մեր արդի մատենագրութեան մէջ : Ասոր պատճառն ոչ միայն երկրին կառավարութեան լուսամիտ քաղաքականութիւնն , այլ և ազգայնոց փոյթն և ջանքն և իրենց զպրօցներն են :

\* \* \*

Կովկասեան գաւառաց մէջ , Յովսէփ վարդապետի մը արցախեցոյ անուան կը հանդիպինք , որ հայկական բառգիրք մը սպազորած է ի Շուշի , բայց անկէ յառաջ է ժամանակաւ Ներսէս արքեպիսկոպոսն Աշտարակեցի , որ Կարբեցի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսէն ետքը կաթողիկոսական աթոռը նստաւ :

Իր բազմարկածեան վարուց պատմութիւնը յայտնի է , և ոչ մեր գրուածքին կը պատկանի յիշատակել , ինչ որ գործեց յէջմիածին վարդապետութեան և գրագրութեան ժամանակ , ազգին և իրեն կուսակցաց բարւոյն դիտմամբ . յիշատակենք միայն որ նախ Տփղեաց և Պետա-

բապիոյ առաջնորդ եղաւ : իր անունը անմահացնող եղաւ՝ Ներսիսեան վարժարանն ի Տփղիս՝ մինչ այդ քաղաքին առաջնորդն ու արքեպիսկոպոսն էր . ժամանակին ոչ լոկ ուսս՝ այլ և եւրոպացի ճանապարհորդք և գիտունք գովութեամբ կը խօսին թէ իր անձին և թէ գործոց վրայ : Մեզ արդէն յայտնի է , որ Եւրոպայի զանազան կողմերէ վարպեաներ բերել և հոն ամսականով հաստատելու ջանքն ըրաւ , որոց մէջ էր Զրպետ Եղեսացի :

Մասնաւոր փոյթ ունէր նաև տպարան մը հաստատելու նոյն հիմնարկութեան կամ զպրոցին մէջ , աւագին օգտակար այլ և այլ երկասիրութիւններէ զատ՝ օրտգիր կամ յիշատակարան մը հրատարակել գրաբար լեզուով :

Իւր ազգասէր խորհրդոց համամիտ գտաւ գԳէտրդ իշխան արծրունի , և նորա գործունէութեամբ և օգնակութեամբ յԱմեղերտամ ըրած ճանապարհորդութեան ատեն , Ոսկանեան տառերը կամ անոնցմէ ետքը Սիմէոն կաթողիկոսին յանձնարարութեամբ շինուածները բերաւ հետը ի Տփղիս , պարսքերը հատուցանելով , որոց պատճառաւ զրաւի զրուած էին նոյն քաղաքին մէջ , հիմնեց հայկական առաջին տպարանն 1814ին , զոր ապա Ներսիսեան զպրոցին ընծայեց , ինչպէս նշանակուած է նախկին տպագրութեանց ճակատը :

Երկու տպարանք կային յԱմեղերտամ , մէկը Ծաբեցւոյն և Ոսկանի ձեռքով , իսկ միւսն՝ Վանանդեցի Թովմա արքեպիսկոպոսին և իւր եղբորսրդւոյն Նուրիճան Ղուկասու : Ասոնցմէ մէկուն գրերը Մխիթար Աբբահայր զնոց առաւ Յարութիւն վաճառականին ձեռքով , ինչպէս առաջ տեսանք . իսկ միւսները ատեն անցնելէն ետքը , Գէորգայ Արծրունւոյ առատասէր տրիւք , Ներսիսեան զպրոցին ընծայուեցան : Ինքն Գէորգ Արծրունին ալ երկասիրութեան մը հեղինակ է , Դարաստան խրատոց

զրոյց, և այնպիսի ժամանակ մը, յորում գրող քիչ կը գտնուէին, և գիտութիւնն և լեզու հոգեորականաց առանձնայատկութիւն մը սեպուած էին: Այսպիսի ատեն երևեցաւ Գէորգ Արծրունին:



Հարկ է անյիշատակ չլռողուլ նաև Էնֆիաճեան եղբարք:

Երբ՝ Ներսէս Աշտարակեցին Քիչնեւէն յէջմիածին փոխադրուելով, գիտութիւնք և ուսմունք սկսան բարգաւաճիլ Տփղիսու և բոլոր Կովկասու մէջ, Արևելեան պատերազմն ալ վրայ հասաւ, և Եւրոպա աւելի ծանօթացաւ Արևելից. հաղորդակցութիւնք ղիւրացան և գրեթէ նախկին հեռաւորութիւնները չմնացին:

Այն ատենները երևցան Էնֆիաճեան եղբարք, Շերմազանեան Գալուստ, Երիցեան Աղեքսանդր և այլք իրենց հետ, որ ժամանակը և կառավարութիւնն իրենց օգնական գտնելով, բոլորովին ուղեցին կերպարանափոխ ընել Կովկասու Հայերը: Առաջիկաները տպարան մը բացին ի Տփղիս, նոր և ընտիր տառերով, և բաց ի զանազան զրքերէն՝ զոր կը խոստանային տպագրել տալ հայերէն լեզուով, կը հրատարակէին նաև լրագիր մը Էդուանկ աշխարհին Հայոց, հմուտ և հետաքննական նիւթերով և թարգմանութեամբք: Ասոր վրայ զխաւոր աշխատողն էր՝ Մարկոս Աղաբէգեան զմիւսնացի, իւրեն զործակից ունենալով՝ այլեայլ անձինք. և եւրոպական յառաջողէմ ազգաց սովորութեամբ, յօրագրին կը տպագրուէին և զրամական հատուցումնք կը տրուէին թէ՛ սկզբնական զրուածոց և թէ՛ թարգմանութեանց համար:

Իրաւ է որ Աղաբէգեանէն յառաջ կը հրատարակուէին ի Տփղիս Կովկաս և Արարատ լրագիրք, որոնք որչափ ալ ունէին իրենց յարզը՝ բայց ժամանակը յառաջ

զացած էր, և պահանջք առաւելագոյն: Այս պահանջը լեցուց ատենին Կռռնկ ամառութեթը. և իրեն մեծագոյն արդիւնքը այն եղաւ՝ որ ճամբայ բացաւ ուրիշ ընտիր հրատարակութեանց. ինչպէս են՝ Փորձ, Մշակ, Արձագանք, Նոր—Դար, Մուշ, Աղբիւր, Տարագ, Լուսնայ, Ազգագրական հանդես, և ուրիշ ամսօրեայ և կիսամեայ գրքեր և օրագրեր, յորոց բազումք ցայսօր կը հրատարակուին գովութեամբ:

Բաց ի օրագիրներէն՝ յիշատակութեան արժանի է Հրատարակչական կոչուած ընկերութիւնն որ հարիւրէ աւելի հրատարակութիւններ և ուրիշ պատուական երկասիրութիւնք ի լոյս ընծայած է:

Երևան, Շուշի, Աղեքսանդրապոլ և ուրիշ քաղաքաց մէջ ալ հաստատուած են ազգային այլևայլ տպարաններ: Մեզի ուրիշ բան չի մնար՝ բայց եթէ յաջողութիւն մաղթել ամենուն:

#### ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ Ի ԹՐԵՍ ՆԻ Ի ՎԻԵՆՆԱ

Վիեննայի Մխիթարեան ուխտին տպարանն և տպագրութիւնք, որ այնչափ փայլ պիտի յաւելուին ժամանակաւ ազգային այս արուեստին, խիստ չափաւոր սկզբնաւորութիւն մը ունեցան ի թրեստ:

Նոր մենաստան մը ի թրեստ հաստատուելու եռանդեամբ, հազիւ երկու տարի անցիր էր իրենց նոր հաստատուելուն վրայ, առանց լքանելու ո՛չ նիւթական միջոցաց պակսութենէ և ոչ իրաց և զիպուածոց ձախող պարագաներէ, փութացին իրենց համար մասնաւոր տպարան մը ունենալու աշխատութեան ետեւէ ըլլալ, որուն արտունութիւնն և կայսերական հրամանագիրն ընդու-

նելով յաւատրիական պետութենէ, երկու տեսակ գիր ձուլել տուին, նոր հայրերու և մարց վրայ, բոլորգիր և նօտր, իրենց ամէն կարեւոր պարագայիւք, զլիա- գիրներով և ծաղկազօք, և սկսան տպագրութեան գոր- ծով զբաղիլ :

Առաջին հրատարակութիւնն՝ ոտանաւոր գրուած մ'է ի պատիւ՝ իրենց մենաստանին օգնականութեան և պաշտ- պանող ձեռք կարկառող կայսեր, մեծադիր երես մը միայն : Բուն առաջին երկասիրութիւնն, 1776ին ե- ղած է, և խորագիր կը կրէ. “ Յորդորակ առ պաշտօ- նասիրութիւն սրբոյ Աստուածածնի ” : Եւ ի յառաջա- բանին կը ծանուցանեն երախտապարտ սրտիւ, թէ . . . “ Եւսմեցաք զի առաջին պտուղ տպարանիս լինիցի ի պա- տիւ սրբոյ Աստուածամօրն, իբր ցոյց երախտագիտութեան մերոյ առ նա վասն այցելութեանն, զոր հաւատամք միջ- նորդութեամբ նորա արարեալ մեզ Աստուծոյ ” :

Առաջին տարիներն բոլորովին տարրական և ամենանը- շան տետրակներ հրատարակուեցան իրենց տպարանէն. և գտնուած դիրքերնուն մէջ կարելի չէր աւելի բան մը յուսալ. բայց 1783ին և հետեւորդ տարիներու մէջ ա-ւելի կարեւոր և հետաքննական երկասիրութիւնք ալ կ'ըն- ծայուէին, յորոց ոմանք միաբանից թարգմանութիւնք էին, և այլք աշխարհիկ ծանօթից և բարերարաց. ինչ- սէս Թռչողք զՉինաց, Քաղաքավարութեան գիրք ի 1783, և հետեւեալ տարւոյն մէջ Եզոքոսի առակք, Վիպասանութիւն Ամերիկոյ, Տնօրէնութիւն մարդկային կենաց, և քիչ շատ գործունէութեամբ կը շարունակեն մինչեւ 1809, յորում Աւետարան մը միայն հրատա- րակուած կը գտնենք իրենց տպարանէն :

Թէ Եւրոպիոյ քաղաքական դիրքէն և պատերազմներէն թրեւտ քաղաքին ձեռքէ ձեռք անցնելէն, և թէ զրամա- կան անձկութենէ կը բռնադատուին Մխիթարեանք ունե- ցածնին չունեցածնին թողուլ ու երթալ ապաստանիլ ի

վիեննա մայրաքաղաք, կայսերական գերդաստանին անմիջական հովանաւորութեան տակ. կը ստանան վանք, բնակութիւն, հանգիստ զիւրակեցութեան միջոցներ ու տպարան. ու ինչպէս ի թրեւս, հոն ալ սրբազան երախայրիք մը իրենց տպարանին կ'ըլլայ Սրբոյ Կուսին Մարիամու, Մխիթարեան ուխտի մայրագութ պաշտպանին, վարուց պատմութիւնն (1812). որով և կը յաջողին ընդարձակել ու կարգաւորել իրենց բարոյական և նիւթական կեանքը և գործունէութիւնը :

Թէ իրենց և թէ նախընթացից փորձերէն խելամուտք՝ թէ մեր ազգին մէջ տպարանի գործը ո՛րչափ ապերախտ է, եթէ անոր մէջ միայն նիւթական շահագործութիւն նկատուի, ընդարձակութիւն ուզեցին աւելի իրենց գործոյն՝ ազգային նեղ շրջանակի մէջ միայն շամփոփելով, այլ եւրոպական, մանաւանդ գերմաներէն լեզուով բազմատեսակ և բազմաթիւ հրատարակութիւններով՝ և կայսերական արտօնագրով եկեղեցական պաշտամանց վերաբերեալ գրոց տպագրութիւններն, բոլոր Աւստրիոյ տէրութեան մէջ՝ իրենց յատկացընելով. որոյ վրայ աւելցուցին ապա՝ Լոմպարտիոյ և վենետիկոյ տէրութեան մէջ, որ նոյն ատեն աւստրիական հպատակութեան ենթակայ էր, բոլոր դպրոցաց մէջ գործածուելիք գրոց տպագրութիւնն իրենց սեպհականելով :

Բայց ասոնց նման առանձնաշնորհութեանց վայելք չէին կրնար հաճոյ ըլլալ երկրին տպագրապետաց : 1848ին հանդիպած յեղափոխութիւնն՝ Աւստրիոյ մէջ ալ ունեցաւ իր ազդեցութիւնը, և Փերդինանդ Ա կայսր բռնադատուեցաւ հրաժարել իր թագէն՝ ի շնորհս իւր եղբորը և եղբորորդոյն : Ութեւտասնամեայ պատանեակ կայսրն՝ Փրանկիսկոս Յովսէփ Ա, Հաբսբուրգեան գահոյից վրայ բազմելով, և ժողովրդեան սպառնական թախանձանքէն բռնադատուելով՝ երկրին օրինաց նախկին ենթադրեալ խտութիւնները մեղմացընելու, ուրիշ վանազան ազա-

տութեանց հետ զոր կը խնդրէին, ապագրութեան ազատութիւն ևս շնորհեց, և այս նկատմամբ եղած և տրուած ամէն առանձնաշնորհութիւնները վերուց և ոչնչացուց:

Մխիթարեան տպարանն անկէ ետքը աւելի կերպով մտադրութիւնը դարձուց հայկական մասը բարւոքելու: Արդէն 1840էն ի վեր սկսեւ էին շահաւէտ և օգտակարագոյն հրատարակութիւններ ընծայել: Հին և նոր օտար մասեւնագրութեանց այլ և այլ երկասիրութիւններ սկսեւ էին թարգմանուիլ, եւրոպական լեզուաց ուսումը դիւրացնելու համար այլևայլ բառարանք և քերականութիւններ. 1845էն կը սկսէին հրատարակուիլ Արամեան մատենադարանի հասօրը, համանուն ընկերութեան նպաստիւք, և 1849ին Եւրոպա շաբաթական լրագիրը:

Գրեթէ մի և նոյն միջոցին, ի Պարիս Գաղղիոյ հաստատուած Մխիթարեանց ձեռներեցութեամբ, կը մտածուէր հայկական գրերու, թէ գլխաւոր՝ բոլորգիր և թէ նօսար տառից նոր փոփոխութիւն մը տալ աւելի եւրոպական ճաշակաւ և վայելուչ ձեւերով. ու անոնցմով կը սկսէին տպագրուիլ՝ նախ գաղղիացի տպագրապետաց քով, և ապա Արամեան կոչուած մասնաւոր հայ տպարանէն այլևայլ հրատարակութիւնք: — Վիեննայի տպարանն ալ չուզեց ետ մնալ այդ նորութենէն. մանաւանդ թէ աւելի կերպով մը ճոխացնելու և աւելի աչքի հաճոյական կերպարանք տալու ջանքն ունեցաւ, ամէն տեսակ հայերէն տառից ընտիր զրոշմներ պատրաստելով և ձուլելով, ազգային և օտար տպարանաց ալ վաճառելով:

Եղաւ ատեն յորում ըսուեցաւ թէ տպարանին սեպհականութիւնն աւատրիացւոյ մը անցեր էր, և իր անունը սկսաւ դրուիլ նոյն իսկ հայերէն հրատարակութեանց վրայ. բայց քիչ տեւեց, և ներկայ ուսումնասէր և բազմահմուտ Առաջնորդին օրով կրկին Միաբանութեան դառնալով՝ աւելի բարգաւաճ վիճակ մը ստացաւ. այնպէս

որ ի մեծ պատիւ Մխիթարայ ուխտին և ազգիս ընդհանրութեան, կը վկայուի աննախանձ անձինքներէ, թէ ի վիեննա՝ կայսերական տպարանէն ետքը՝ առաջին գործարանն է այլևայլ ազգաց յատուկ տառից ճոխութեամբ, տպագրութեան մաքրութեամբ, ճաշակի գեղով և ընտրութեամբ: Եւանթ եւ Թանօթ եւ Թանօթ մէջ տարածուած՝ Հանգեսաւորեայ լրագիրն և այլ և այլ մատենագորաններն, Եւրոպիոյ զանազան մայրաքաղաքաց և վիեննայի Մխիթարեանց գրատան մէջ գտուած հայ Ձեռագրաց ցոյցակը:



ՏՊԱՐԱՆՔ ԹԻՐՈՒՍԱՂԷՄ ԹԱՐՄԱՇ Ի ՎԱՐԱԳ ԵՒ Ի ԳԼԱԿ

Պատրիարքական աթոռ և վանական միաբանութիւն մը, ինչպէս ունէր իւր զպրոցներն ու առաքելութիւնքն և ընդհանուր ազգին վերայ ազդեցութիւն իւր եկեղեցական գիրքով և ուխտական մեծարանաց այցելութեամբ, ունեցաւ և ունի իւր տպարանը, թէպէտև տպագրութեան գիւտին մեր ազգին մէջ մանելէն շատ վերջը:

Համառօտ գրութեան ընթացքին մէջ ալ տեսանք որ ընդհանրապէս մեր եկեղեցական պետք, երբ կ'ուզէին մերոնց մէջ մտցընել տպագրութեան բարերար ազդեցութիւնը, աւելի Եւրոպիոյ մէջ, քան թէ ուրիշ տեղ կը ջանային զրկել իրենց երեսփոխանները: Հոռով, վէնետիկ, Ամստերդամ, Մարսիլիա և Լիւովոնոյ հաշատարիմ հաւաստիք եւ մեր խօսքին: Եւրոպա գիմելնուն ալ պատճառը յայտնի էր. այն ատեն արևմուտք որչափ որ այժմեան յառաջագիմութիւնն չունէր, սակայն արեւելից հետ չէր կարելի բաղդատել: Այս եղաւ պատճառ Զուդայի և Էջմիածնի մէջ՝ ժամանակ անցնելէն յետոյ՝ մասնաւոր տպարանի բացման, թէպէտ իրենք եղան



տպագրութեան արուեստին ի Հայո զարգանալուն ջանադիր, և նոյն վախճանաւ այլ և այլ անձինք ղրկեցին յԵւրոպա՝ ինչպէս ծանօթ է ընթերցողաց :

Մի և նոյն պատճառաւ ուշացած կը գտնենք Երուսաղեմի տպարանը : Բայց այսօր մեր դիմացը ու ձեռքին մէջ ունինք իր հրատարակութեանց ցուցակը . ասկէ կ'իմանանք թէ՝ առաջին գիրքը տպագրուեր է 1835 թուականին, որով տպարանին հիմնարկութեան թուականն այն կրնանք գնել : Վերնագիրն է, « Տետրակ աղօթաւմաւոյց , վասն ջերմեռանդն աղօթասիրաց , որք կամ անձամբ կամ մոռք ներկայանան ի սուրբ Տնօրինական տեղիսն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ » : Հաննա վարդապետին Տնօրինական ս. տեղեաց նկարագրութեան գիրքը, զանազան անգամ տպուած է՝ բայց միշտ ի կ. Պոլիս : Կը յիշենք այլ և այլ գրքոյկներ Երուսաղեմի վերայ, բայց միշտ ուրիշ տեղ տպուած և մասնաւորաբար ի Պոլիս : Ասանկ կը հասնիմք մինչև դարուս կէտը, յորում ինչպէս բոլոր արեւելք, Երուսաղէմ ալ նոր կերպարանք մ'առնելով, իւր բազմաթիւ ուխտատեղիներով և ուխտաւորօք՝ եւրոպական ազգաց և ժողովրդոց մտադրութիւն իր վերայ կը դարձնէ, ոչ միայն կաթողիկեայց, այլ նաև ռուս և բողոքական ժողովրդոց և հրէից . ուստի որչափ ալ ուխտատեղեաց գլխաւորք նոյն առաջի ազգաց ձեռք կը մնան, սակայն եկաւորք յԵւրոպիոյ և ուրիշ տեղերէ կը սկսին յաճախել, որով և կը կառուցուին հասարակաց և առանձին շինութիւնք, վանորայք, դպրոցք և հիւանդանոցք : Արեւելեան պատերազմն անգամ 1854ին այս խնդրէս կը ծագի :

Հայք բնականաբար անտարբեր և պարզ դիպաց տեսողք չէին կրնար մնալ, պէտք էր որ ժամանակին հետ իրենք ալ շարժէին, մասնաւանդ օր ի հնուց ի վեր պատրիարքական աթոռ ալ ունէին, և խաչակրաց ժամանակներէն յետոյ, Երուսաղէմը քրիստոնէութեան պահելու

ճգանց մէջ՝ չէին ուզած պակաս գտնուիլ ուրիշ ազգերէն :

Ներկայ պատրիարք Յարութիւն վեհապետեան՝ աթոռոյն վրայ չբազմած , ինչպէս նաև Տէր Եսայի Սրբ. բաց ի լուսադրական արուեստէն՝ սեղեկացեր էին նաև թէ ինչպէս և որպիսի՝ ճամբով կարելի է յառաջադիմել . և ուզեցին Երուսաղեմի վանքն ալ ժամանակին պահանջած կարգին և պայմանին մէջ զինել :

Բարեբաւստ գտնուեցան որ նախորդ վարդապետաց հետևողք ալ պակաս չեղան . այսօր Երուսաղեմի միաբանութիւնը ծաղկած զիրար մէջ կրնայ համարուիլ՝ իր աւագորատամբ և լուսագիր գործարանաւ : — Նոր տպագրութեանց մէջ անուանի է Ս. Գրոց Համաբարբառ, Աստուածասուր եպիսկոպոս Տէր Յովհաննիսեանի շաբաղած երկհատոր Երոշուաղեմի պատմութիւնը : Երուսաղեմի Ս. Յակոբայ տպարանին մէջ կը հրատարակուէր Սիոն, ընտիր ամսագիր , ազգային բանասիրական գրագիտական, կրօնական և ժամանակագրական (1866—1877) : Փափաքելի է որ Մուրատեան սրբազանի և Սաւաշանի օրերուն գործունէութիւնը նորոգուի , զոր կը սիրենք յուսալ թէ՛ ներկայ պատրիարքին ջանքէն և թէ Սահակ Խապայեան սրբազանի , և միանգամայն ամբողջ Միաբանութեան գործակցութենէն :

\* \* \*

Տպարան մ'ալ հաստատուեցաւ զարուս կիսէն ետքը ի Չարխափան վանս Աստուածածնի յԱրմաշ, Նիկոմիդիոյ վիճակին մէջ . զարուս սկիզբէն ի վեր կար և շինուած էր Արմաշի վանքը , բայց պարզապէս ուխտատեղի համարուած էր բարեպաշտից . 1850 էն ետքը մատածուեցաւ նոր կերպարանք մը տալ ազգային այդ հաստատութեան , տպարան մ'ալ հաստատելով հոն՝ ու Յոյս ամսագիրը հրատարակելով խորէն վարդապետ Աշրգեանի ջանքով , որ վանահայր էր և տեսուչ նոյն ամսաթերթին :

Բաւական գովելի կերպով ու հետաքննական յօդուածներով, մերթ ընկերելով ուրիշ գրուածներ ալ կը հրատարակուէին ամսաթերթէն քաղուած: Բայց քանի մի տարիէն Յոյսը զաղրեցաւ՝ անշուշտ վերասեռօրին եպիսկոպոսական աստիճան բարձրանալուն և Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը բազմելուն համար: Այն զօւարին պաշտաման մէջ չի կրցաւ զլրութիւն ազգին գոհ ընել. կարծուելով որ աւելի գործունեայ անձ մը կարող էր ազգին օգտակար ըլլալ, ուստի բռնադատեցաւ աթոռէն հրաժարիչ: Իր սկզբանց և գործելու կերպին բովանդակութիւն և համառօտութիւն կրնայ սեպուիլ, գէթ ըստ մեր առանձին կարծեաց, Եեկնցադ եկեղեցականաց զիրքը, զոր պատրիարքութեան ժամանակ հրատարակեց ի Պոլիս:

Արմաշու վանքը այսօր (1893) ընծայարան մ'է, և ազգին պատրիարքական իշխանութեան ենթակայ: Ունի փոխ—առաջնորդ մը և ուսմանց տեսուչ, ընդհանրապէս գաւառներէն առնուած վարդապետ և քահանայացու պատանիք, որոնք տարիներով ուսման պարապելով, ատենին սրբազան կարգ կ'ընդունին, և ազգին մէջ կը շատնան՝ թէ՛ իրենց կոյման արժանաւոր և թէ ուսումնական եկեղեցականք: Իրենց ուսման և հմտութեան երախայրիք մը կրնար սեպուիլ Մասիս կրօնական թերթը՝ որ միայն քանի մը ամիս տեւողականութիւն ունեցաւ, փոխ—առաջնորդին պատրիարքական աթոռը բարձրանալուն համար:

\*  
\* \*  
\*

Վարագայ ու Գլակայ վանից հայր ու ետքը եպիսկոպոս ընտրուեցաւ Մկրտիչ վարդապետ Խորիմեան, որ այսօր Էջմիածնի հայրապետական աթոռը կը գրաւէ զութեամբ:

Ինքը ծննդեամբ վանեցի է, Հայաստանի խեղճութեանց և ականաստես և տեղեակ, ուզած է գիտութիւնն

տարածել հայրենի աշխարհին մէջ, ու երկրագործութիւնը ծաղկեցընելով՝ պանդխտութեանց և անոնց տխուր հետեանքներու առաջն առնուլ: Ազգայնոց որ ի Պոլիս, փափազն ու միտքը այն էր, որք հետը տեսնուեր ու ճանչցեր էին իր հայրենասիրութիւնը, ու իր և ընդհանուր հայրենեաց վիճակը բարուդեղու եռանդը:

Խրիմեանի կենսագիրքը կ'աւանդեն թէ շատ զժուարուութեանց հանդիպած ըլլայ մտքի զրածը առաջ տեսնելու համար, բայց զժուարութեանց առջև կանգ առնող և դիւրաւ յուսահատող մարդ չէր բարեբախտաբար:

Իրեն հետ միաբանեց շատ աշակերտներ, իր մտքին և խորհրդոց համամիտ և հայրենանուէր անձինք և երիտասարդք, լի աշխուժիւ և գործունեայ եռանդեամբ, ու անոնց հետ առանձնացաւ վարագայ վանքը, ու Եւրոպայէն այլևայլ երկրագործական գործիներ բերած առտն, չի մոռցաւ բարերարաց արդեամբք նաև երկու մամուլ և սուպարական տառեր և կազմածք, նիւթական հողոյն հետ նաև մաքերն ուզելով մշակել:

Առաջին մամուլներն եղան ի Թուրքահայաստան, մեր հայրենեաց հողոյն վրայ իրենց բարերար ճոխչը արծակողք:

Տարակոյտ չի կայ որ հայրենեաց ձայնը պիտի լսեցընէր Խրիմեան, և ազգայինք երախտապարտ պիտի ըլլային իրեն և աշակերտացը: 1857ին սկսաւ հրատարակել Արժուի Վաւապոյրական ամսագիրը, ու երբ մամուլն ու տառերը հասան վարագ, ամէն կրած նեղութիւններ կարծես թէ մոռցաւ:

«Շարողները մեծ մասամբ իր աշակերտներն էին: Պարապմունքերից ազատ ժամանակ՝ աշակերտները միանգամայն աշխատում էին տպարանում, — ոմանք շարում էին, ոմանք մամուլն էին կառավարում, ոմանք մուր էին տալիս, ոմանք թուղթ...»

Աւելորդ չենք համարում ամսագրի մասին մի քանի մանրամասութիւններ յառաջ բերել:

Արժուի վաւարտական լոյս էր տեսնում ամիսը մի անգամ, իւրաքանչիւր համարը բաղկացած էր լինում մօտ 30 երեսից, մեծ զիրքով...

Ունէր երեք գլխաւոր բաժին.

1. Հանդէս աստուածապաշտութեան, որի մէջ արժարծիւում էին քրիստոնէական բարձր գաղափարներ, գրվում էին նշանաւոր եկեղեցականների կենսագրութիւններ և գործերը:

2. Հանդիսարան հայրենասէր առաքիւնեաց, որի մէջ խօսվում էր նշանաւոր թագաւորների և իշխանների մասին և առ հասարակ մեծ անձնաւորութիւնների, աշխատելով պարզել, թէ ինչ մարդիկ էին զօքա և ինչ արեցին, նկարագրելով Հայոց պատմութեան բոլոր շրջաններին:

3. Տեսարանք հայրենեաց, որտեղ զրվում էին նշանաւոր հնութիւնների, վանքերի, քաղաքների և գիւղերի նկարագրութիւնները, ժողովրդի կենցաղաւարութեան հետ միասին: Դա երկրի ուսումնասիրութիւնն էր:

4. Թանգարան հայկական դպրոցեաց, այդ մասին մէջ տպագրվում էին մանրամասն տեղեկութիւններ այն բոլոր հին և նոր ձեռագիրների և գրքերի մասին՝ որ խորմեան՝ ձեռք էր բերում Հայաստանի զանազան կողմերից:

Վարագի անունը հռչակվում էր:

Պատմական վանքը նոր ոգի, նոր կեանք էր ստացել: Նախկին ամայութեան փոխարէն տիրում էր կեանք... վանքի բոլոր կողմերում... տնկվում էին ծաղիկ, այգիներ, պարտէզներ...» (Կենս. խ. Մշակութեանց)

1861ին զարձաւ ի Պարսկահայոց ի վարագ:

Բայց հետեւեալ տարին խորմեանի յանձնուեցաւ նաև Տարոնոյ ամբողջ գաւառը Գլակայ կամ սուրբ Կարապետի վանքովը, և առաջնորդ և վանահայր անուանելով՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնն ալ ընդունեցաւ նաև յէջմիածին:

Այսպէս վարագայ ու Գլակայ վանորայք իրեն խնամաց յանձնուեցան : իրեն հետ իւր աշակերտներն ևս քահանայական սուրբ կարգն ընդունելով, կրօնից հետ գիտութիւն և ուսումն սկսան ծաւալել այն պատմական վանքերէն :

Բայց խրիմեանի ըրած նորութիւնքն, մանաւանդ իր գտնուած դիրքին մէջ, չէին կրնար ամենուն հաճոյանալ : Բազմաթիւ էին բարեկամքը ազգին մէջ, բայց ունէր նաև հակառորդքը :

Այս դիրքին մէջ էր՝ երբ Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը բազմելու կոչուեցաւ :

Չորս հինգ տարի պատրիարքական աթոռոյն վրայ բազմելով, բռնադատուեցաւ վերջապէս հրաժարիլ, և յաջորդ ընտրուեցաւ իրեն Ներսէս արքեպիսկոպոս, որ պատգամաւոր ղրկեց զՀայրիկ ի վեհաժողովն Բերլինու : Այս առթիւ Եւրոպիոյ բոլոր մայրաքաղաքները քաջեց, և ազգին միմակը ներկայացուց տէրութեանց արտաքին պաշտօնէից, որպէս զի ժողովոյն մէջ կարենան պէտք եղածը կարգադրել :

Վեհաժողովոյն աւարտելէն ետքը՝ զարձաւ ի Պոլիս և ի Հայաստան, ուր քիչ ատեն մնալով, միւսանգամ եկաւ ի Պոլիս և անսի յերուսաղէմ :

Հոն յիշմիածնէ լուր և պատուիրակ ընդունեցաւ, թէ ինչպէս ազգին քուէիւք բարձրացեր էր ի կաթողիկոսական աթոռ :

Այս տողերը գրած ատեննիս, նոյն բարձր պաշտաման մէջ է :

Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ք Ի Ջ Մ Ի Ի Ռ Ն Ի Ա

Զմիւռնիոյ մէջ Մարկոս անուշուով բանասէրն, մասնաւոր տպարան մը բացեր էր 1759ին, Նալեան Յակոբայ պատրիարքութեան ժամանակ : Իւր առաջին տպագրութիւնն եղաւ՝ Ժամակարգութեան մեկնութիւն մը. յաջորդ 1761 և 1782 տարիներու մէջ ալ Խորհրդատետր և Եզնիկ գրոց առաջին տպագրութիւնը : Ոմանք կը համարին թէ Մաշտոց մ'ալ տպած ըլլայ, սակայն մենք տեսած չենք :

Էջմիածնի տպարանին և Սիմէոն կաթողիկոսին վերայ խօսելու ատեն, Մարկոսի վրայ խօսեցանք, թէ ի՞նչպէս կաթողիկոսն կանչեց զինքը, և հոն հաստատել տուած տպարանը կ'ուզէր յանձնել իրեն, և ամէն բարոյական և նիւթական սգնութիւն կը խոստանար, պահանջելով միայն որ շինել տուած և յատուկ հայերէն տառերը հետը բերէ : Մարկոս ի սկզբան ինքնզինքն հաճ և հաւան ցըցուց կաթողիկոսին առաջարկութեան, բայց ոչ զինքն և ոչ ալ տառերը փոխադրուած կը գտնենք Եջմիածին : Ուստի կը մակաբերենք, ինչպէս առաջ ալ ըսինք, թէ դժուարին եղած ըլլայ՝ կամ գլխովին անհնարին այդ տեղափոխութիւնն, թէ՛ հոն եղող ազգայնոց նկատմամբ և թէ շահագործութեան կարևորագոյն պատճառաւ :

Զմիւռնիա թէպէտ չունէր այն ժամանակ այժմեան ուսումնական դիրքը և հարստութիւնը, բայց ասիական Տաճկաստանի գրեթէ առաջին քաղաքը սեպուած էր միշտ իւր վաճառականութեան պատճառաւ :

Դարուս երկրորդ քառորդին ազգայինք նոր կերպարանք մը կ'առնուն ի Զմիւռնիա, և եւրոպական գլխաւոր քա-

դաքաց մէջ արդէն վաճառականութեամբ հաստատուած Ապրոյեանք, Եռուփեանք, Աքելեանք և այլք, շահակից և օգնական գտնելով նաև քաղաքացեաց շատերը, իրենց մտադրութիւնը կը դարձնեն նաև քաղաքին մէջ գտնուող ազգայնոց ուսումնական յառաջադիմութեան : Մեծապէս նպաստաւոր կ'ըլլայ իրենց նաև Պօղոս Պէյ Եռուփեան, Եգիպտոսի առաջին պաշտօնեայն, իր բարձր դիրքով, ազգասիրութեամբ և հարստութեամբ : Եւ մինչդեռ Թաւրիզի պատճառաւ արևելքի կառավարութիւնը նոր կերպարանք մը կ'առնու, Է. Պոլսոյ և Զմիւռնիոյ ազգայինք ալ, սկսան կերպով մը մրցանաց մէջ մտնել ազգային կրթութեան գործոյն : Հոն հաստատուեցան նաև Վիեննայի Միխիթարեանք իրենց ցորեկօթիկ և գիշերօթիկ դպրոցներով, և ամերիկեան Անգղիացի ընկերութիւնն, ի Մալթայէ հոն փոխադրելով իրենց տպարանը, ուր հայկական տառերով՝ բայց տաճիկ լեզուով այլ և այլ տետրակներ հրատարակած են :

Զմիւռնիոյ մէջ հայք իրենց օրագիրն, դպրոցները և տպարանները սկսած էին ունենալ, և «Միւսեաց» կոչուած ընկերութիւն մը՝ որոյ անդամակիցք կրթական հաստատութեանց վրայ կը հսկէին : Անուանի էր նաև Մեսրոպեան վարժարանը, ունենալով առանձին տպարան մը ևս, ուր այլ և այլ գրքեր կը տպագրուէին : Արշալոյս արարատեան կոչուած լրագիրն այլ, միակ իւր տեսակին մէջ, շաբթէ շաբաթ վաճառականութեան ու առուսուրի տեղեկութիւններ և լուրեր կու տար : Ամերիկացիք ալ ոչ միայն իրենց դպրոցները, այլ նաև հայերէն տպարան ունէին, ուր բաց ի իրենց կտրծեաց համաձայն գրքերէ, կը տպագրէին նաև Շտեմարան պիտանի գիտելեաց տետրակները :

Վրայ հասաւ 1846ին մեծ հրդեհն : Դպրոց, տպարան, հիւանդանոց և ամենայն ինչ լափեց տարաւ, և իւր բարգաւաճանքը սիրող և անոր համար աշխատող



զմիւռնիացիին աղքատութեան և գրեթէ յուսահատութեան վիճակի մէջ ձգեց :

Բարեբաղդաբար երկար ատեն շինացին , այլ չորս կողմն եղող ժողովրդոց և ազգաց հետեւելով , և մասնաւորապէս Բունաց և Լատինաց , սկսան հրգեհի փեսաց առաջն առնուլ : Նախ երեցաւ Արշալոյս լրագիրն , կատարեւապէս հրգեհէ մը փախած թերթ , որ իւր ընթերցողաց ներողամտութիւնը խնդրելով , կը սխալ դարձեալ գործել , և մինչև խմբագրին ծերութիւնը և մահը շարունակեց , այն ատեն միայն գործելէ դադրելով , երբոր՝ անկարող ծերութենէն բռնադատուելով՝ ուրիշի յանձնեց լրագրին շարունակութիւնը : Նոյն ատեն երեցաւ նաև Մեհեդրաս կոչուած ուսումնական թերթը , վեց ամիս անգամ մը , խմբագրութեամբ Մսերեանցի և առանձին տպարանի մէջ : Թերթին վրայ ըսելիք մը չունինք , որովհետև կարող անձերէ կը շարադրուէր , և անոնը ուզեց արդարացնել սակաւամեայ երեւմամբն և ապա իսպառ դադրելով :

Աւելի տեւական եղաւ Տէտէեան եղբարց տպարանական գործունէութիւնը : Զմիւռնիոյ ծովային գիրքէն և օրըստօրէ վաճառականական յառաջագիմութենէն օգտուելով , մասնաւոր տպարան բացին , և նախ Արփի արարատեանը հիմնելով , սկսան ապա այլ և այլ վիպասանական գրքերու տպագրութեամբ զբաղիլ , մասնաւորաբար գաղղիական լեզուէ թարգմանութեանց զբաղելով և զբաղեցնելով , գիտելով թէ այն համարուած է ազգին հաճոյ : Տարակոյս չկայ , ըստ մեր կարծեաց , թէ անոնց մէջ լաւ ընտրութիւն մը աւելի օգտակար կրնար ըլլալ ժողովրդեան և տեւական . 1880էն յետոյ անոնց յիշատակը չենք գտներ :

Այժմ ի Զմիւռնիա անուն և համբաւ ունի Մ. Մամուրեան Արեւելեան մամուլ լրագրովն , զոր քսան և եօթն տարիէ ի վեր կը խմբագրէ , զանազան օգտակար գրքերէ

և զասագրեանցմէ զատ. ինքզինքն բոլորովին զրակա-  
նութեան տուած, չը դադրիր պարծանք մ'ըլլալն Զմիւռ-  
նիոյ, նման իւր նախնեաց և ժամանակակցաց, Միր-  
զայեանի, Փափազեան Անդրէի, Աղաբեգեանցի և նը-  
մանեաց :

Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ք Ի Կ . Պ Ո Ղ Ի Ս

Կ. Պոլսոյ անցեալ դարուն մէջ երեցած ու քիչ շատ  
սպազորական գործունէութիւն ցուցած տպարանները նախ-  
կին հատուածով մը ուզեցինք յիշատակել. այս զէխոյս  
նպատակն է վերջին դարուս մէջ հաստատուածներուն  
վրայ խօսիլ համառօտիւ : Գրուածքիս վերջը դրուած ցու-  
ցակը աչքէ անցնողը յայտնապէս պիտի տեսնէ, որ մինչև  
դարուս սկիզբները և անկէ այլ վերջը կը գործեն Աս-  
տուածատուր և իւր որդիքն, Մասթէոս, Աբրահամ և  
այլք, իրենց նպատակ ունենալով՝ կէս մը ազգին կարօ-  
տութիւնը և պէտքը, քիչ մ'ալ՝ իրենց շահը : Աստուա-  
ծատուրը և իւր որդւոց վերջին հրատարակութիւնքն եղած  
են՝ գէթ ըստ մեր ունեցած տեղեկութեան, 1808ին  
Նարեկ գիրքը, Էջմիածնի ներքող մը և Շնորհալոյ  
Հրեշտակաց ներքողն, և այլն : Այնուհետև կարծես  
թէ այդ ասպարէզն կը թողուն վենետիոյ և վիեն-  
նայի Միխիթարեան միաբանութեանց, որ իրենց մի-  
ջոցաց համեմատ կը ջանան այս կողմանէ ալ ծառայել  
ազգին :

★  
★ ★

Միջագիւղի մէջ հաստատեց իւր տպարանն Արապեան  
Պօղոս, նախ իւր անուամբ, ապա որդւոց հետ միաբան,

ուր հրատարակուեցան եկեղեցւոյ մէջ գործածուելի զանազան մատեաններ, ինչպէս Շարականներ թէ ձայնքաղ և թէ առձեռն, Ժամագիրք ատենի և թէ Տօնացոյցք, և այլն: Իրենց հրատարակութիւնք են բաց յայլոց Թովմայի Արժրուանոյ պատմութեան գիրքն, Թանգարանին ծախքովն, Հանդիսարան և Բարի քրիստոնեայ Մասութեոս Պատրիարքի, Փեշտիմալճեանի, Լուսաշաշիղն, և այլն: Արապեան տպարանէն ետքը երեցաւ Յովհաննէս Միւհէնտիսեանինը, որ արուեստը զարգացնելու մէջ յարեւելս առաջին կըրնայ ըսուիլ, ոչ միայն հայերէն, այլ նաև արեւելեան և մասնաւորապէս արաբական և սաճիկ տառեր ձուլել տալով:

Իւր տպարանը բացուած կը գտնենք 1846ի միջոցներն. ինքն Միւհէնտիսեան Յովհաննէս աւելութեան փողերանոցին մէջ իւր գործը և պաշտօնն ունէր, և ի բնէ ճարտար ըլլալով, երբոր առանձինն փորագրութեան գործարան բանալու ետեւէ եղաւ, հայկական տառից ձեւերուն նորոգութիւն տալու ձեռք զարկաւ յատկապէս նոր և եւրոպական ձևով մանր տառեր փորեց, և անոնցմով իւր տպարանին յայտարարութիւնն և Ֆրանքլին ամերիկացի փիլիսոփային Հարստութեան ձաւբայ գրքոյկը իւր նմոյշ մը հրատարակեց, և վենետիկոյ ու վիեննայի հայ տառից նմանողութիւնն ու սրբագրութիւնն ընել ուղեց:

Օսմանեան պետութենէն ու ազգային պատրիարքարանէն օգնութիւն գտնելով, վերջնոյս գործոյն և բերանը սեպուող Հայաստան յրագիրն կամ շաբաթաթերթը հոն սկսաւ տպագրուիլ Յ. Տէրոյեանցի և Մ. Աղաթոնի տեսչութեամբ: Ասոնցմէ զատ ուրիշ գրքեր ալ սկսաւ տպագրել, որով անունն և ճարտարութիւնն աւելի հռչակուեցան յազգին:

Արուեստին մէջ աւելի առաջ երթալու համար իւր Մարտիրոս որդին Պարիս դրկեց՝ հմտանալու և գալ էլ. Պոլսոյ մէջ գործելու համար: Քարաշէն տպարան մ'ալ

շինել տուաւ ի Ղալաթիա Լուսատրչի եկեղեցւոյ մօտ, ուր ոկսաւ գործել թէ իր կենդանութեան և թէ մահուանէն ետքը արժանաւոր յաջորդաց ձեռքով: Պետութեան վիճակն ալ, քաղաքին յառաջադիմութիւնն և ազգային զբարոցաց յաճախութիւնն մեծապէս նպաստած էին իրեն և գործոյն:

\*  
\* \*

Բայց ինչ որ բազմաթիւ և բարգաւաճ ազգաց և ժողովրդոց շատ անգամ յառաջադիմութեան համար առիթ մ'է նախանձաւորութիւնն, երբեմն ալ վնասակար կ'ըլլայ պզտիկ և նոր զարգանալ ուզող ժողովրդոց:

Մեր ազգին պատմութիւնն՝ մանաւանդ նոր ժամանակաց մէջ՝ կրնայ հաւաստիք սեպուիլ այս խօսքիս ճշմարտութեան: Զի մինչդեռ կը կարծուի թէ Միւհէնտիսեանք զօրաւոր պատրիարքարանի և ազգի պաշտպանութեամբ, բարոյակաւին հետ կրնան նիւթական մեծ շահեր ալ բնել, է. Պոլսոյ մէջ ուրիշ Հայկական տպարան մ'այլ կը բացուի, ուր Նոյեան աղաւնոյ թերթերը կը սկսին հրատարակուիլ և ուրիշ գրքեր: Պարիսու մէջ ալ Գաղղիացւոց անունով Հայկական երկու տպարան կը հաստատուին, մին Շահնազարեան Կարապետ վարդապետի ձեռքով, ուր կը տպագրուին Թանգարան (Galerie) կամ Հայոց պատմագրաց հաւաքումն մի, և միւսն Մխիթարեանց Մուրատեան վարժարանի նոյն ատենուան տեսչութենէն, ուր Միպուր եպիսկոպոսին Յաղագս միաբնական եկեղեցւոյ, հովուականի հայ թարգմանութիւնը կը հրատարակուի: Մխիթարեանց ձեռքով հոն կը հրատարակուի նաև Տատեան Ատլասի մեծ և փոքր տախտակներն, Գալֆայեան գեղագրութիւնը, Մասեաց աղաւնի. և արևելեան պատերազմին պատճառաւ զինուորաց գործածութեան համար այլ և այլ խօսակցութեան գրքեր, գաղղիերէն և տաճկերէն՝ բայց գաղղիական գրով:



Այնուհետև Արամեան Ճանիկ Նիկոմիդացին ուզեց նոր նախանձորգ մի երևալ Միհհէնտիսեանի և ուրիշ ազգային տպարանաց :

Պարիսու մէջ սկսելով գործել , այդ ոստանը շատ առաւելութիւններ ունէր ո՛չ լոկ երկրորդական , ապա նաեւ զխաւոր ազգաց մայրաքաղաքաց լրայ . այն պատճառաւ Արամեանի տպագրութիւնք մաքսուր էին և ճաշակաւորք . այլ և այլ գրքեր տպագրեց , մանաւանդ երբոր Կրնէշի վարժարանէն և յազգայնոց կը մատակարարէին իրեն գրուածք և զրամական օգնութիւն : Հրատարակեց նաև Եղնիկ , Նարեկ , Սաղմոս և լիպասանական գրքեր : Այն ատեն հանդիպեցաւ նաև Միհհէնտիսեան Յովհաննու մահը , և ապա իւր որդւոց տպարանական գործէ քաշուիլը , որով գրերն այլոց ձեռքն անցան :

Արամեան Ճանիկ հարկ համարեց ի Մարսիլիա փոխադրել տպարանը , աշուշտ արեւելից աւելի մօտաւոր սեպուելուն , կամ հին յիշատակներով՝ Ոսկան վարդապետին և իրեն յաջորդացն , կամ ազգային վաճառականաց հոն փոխադրուելուն և հաստատուելուն պատճառաւ : Հոն հրատարակած է նաև Միքայելեան Թոռաքանոքեան մէկ մասը :

Մարսիլիայէն ի Նիկոմիդիա իւր հայրենիքը փոխադրուեցաւ , և անկէ ալ ի Կ . Պոլիս , ուր նախ Դաւաթեան մանկանցը հրատարակեց և ապա ուրիշ գրքեր : Մահուանէն ետքը Պաղտատեան Գ . Էֆէնտիի անցան իւր տառերը և տպարանը , պահելով անունը և իրեն նման ծաղկեցնելով արուեստը :

Հիմայ Արամեանի որդին սէր ըլլալով իւր հօր գործոյն և արուեստին , առանձին տպարան բացած է , և նախկին Արամեանն ալ որ Պաղտատեանի ձեռքով կը

կառավարուէր, Մ. Սարըեանի անցած : Գէթ այսպէս նշանակուած կը գտնենք նոր հրատարակութեանց մէջ :

Սիրելի է մեզ կրկին խոստովանել, որ թէ Արամեան և թէ յաջորդն ու շարունակող Գ. Պաղտատեան շատ կատարելագործեցին հայ տպագրութեան արուեստն ի թուրքիա : Ասոնց հետ յիշատակութեան արժանաւոր կը սեպուին Ռուբէն Քիւրքճեան և Յարութիւն Փափազեան և Նշան Պերպերեան տպագրապետք, իրենց մաքուր և ընտիր հրատարակութեամբք, և ուրիշներ՝ որոնց ամենուն յաջողութիւն և յարատևութիւն մաղթելով ու փափազելով, կը վերջացնեմք մեր համառօտ գրութիւնն, ամենուն ներողամտութիւնն և սրբագրութիւն խնդրելով :

Այս յիշատակածներէն զուրս կը մնան, թէ՛ Եւրոպայի և թէ՛ Նոր աշխարհի այլ և այլ քաղաքաց մէջ հայագիր հրատարակութիւնք և փորձեր :



## ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱԳՐԻՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

1565 — 1883

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ մեծ և օգտակար գիւտին՝ հայկական տառից կերպարանքով նախկին ընծայումն կ'ականարկէ առաջին տարէթիւն. իսկ երկրորդն, ինչպէս յայտնի է, անոր երեքհարիւր ութևտասն տարիներու յարտև կեանքն ու գործունէութիւնն: — Այդ կենաց և գործունեայ ազդեցութեան՝ այբուբենական պարզ ու անպաճոյճ ցուցակն է մեր այս հրատարակութիւնը:

Կը սիրենք հնթադրել, թէ ազգային բանասիրութեան համար՝ ոչ անհաճոյ պիտի ըլլայ մեր դուզնաքեայ, բայց իր տեսակին մէջ առաջին ու բաւական դժուարին երկասիրութիւնն: Կը փափաքինք որ ըլլայ անարուեստ ու անտաշ արձան մը՝ յուշարար փառաց և արդեանց այն անզուգական անճիճ՝ որ մեծ ոգւով և անդուլ ճգամբք՝ ծանօթացուց յագգիս այս հրաշալի արուեստին գիւտը. — Արգարոս Եղոնկիացոյ, — որուն անուան և յիշատակին կը նուիրենք այս գրուածքը, և կը համարինք թէ ախորժ հանութեամբ պիտի ընդունի՝ դարերու մոռացութիւնը դարմանելու փափաքանօք և սրտով ընծալուած այս մեծարանաց յիշատակը, իր նախկին գործը՝ արտադրած արդեամբքը, իրեն նուիրելով. 1883 թուականին հայկական տպագրութեանց յառաջադիմութիւնն ու բարգաւաճանք՝ հարկ է որ արթնցնէ մեր սրտին մէջ՝ երախտագիտութեան իրաւացի զգացմունք մը. լսելի ընէ շնորհակալութեան ձայն մը Անոր՝ որ 1565ին Սաղմոսարան մը, — թուականաւ և ժամանակաւ մեզի ծանօթ, — առաջին հայկական տպագրութիւնն ընծայեց:

Այդ պատուական ընծայն, ազնիւ սրտի ու ճարտար ձեռքի արդիւնք, հարկաւ կը դարձընէ մեր մտադրութիւնը զայն նուիրող անձին և իր ժամանակին վրայ:

★  
\* \* \*

Մեր ազգային պատմութեանց վերջին տխուր էջերուն վրայ ակնարկ մը եւեթ՝ բաւական է միայն հասկըցընելու թէ՛ այն աղիտից և տգիտութեան դարերու մէջ որպիսի էր և կրնար ըլլալ մեր հայրենեաց վիճակը: — Իշխանական գաւազանն ջախջախած փշրած, բռնութիւն և ոյժ՝ երկաթի ձեռքերով ծանրացած, հուր, սուր՝ աւերիչ և սպառնիչ տարերք իրենց անդիմադարձ և անտեղիտալի ուժով՝ ամէն տեղ արեան գետեր կը վազցընէին. շէն բարգաւաճ քաղաքներ՝ հրատապ աճիւնով ծածկուած, ու արգասաբեր զուարթ դաշտերու վրայ մահուան արհաւիրք տարածուած: Այս էր Հայաստանի վիճակը, զոր կը ներկայացընէ մեզ ստուգախօս պատմութիւնն:

Ի՞նչ զարմանք՝ եթէ այդպիսի աւերման մը առջեւ, տազնապալից երկարատեւ ճգնաժամի մը ատեն՝ տապալին իյնան, մոռցուին ու անտես ըլլան, ու ինչուան նաև արհամարհուին դպրութիւնք: Մանաւանդ թէ քանի՛ շնորհակալեաց արժանաւոր պէտք է սեպուին այն մեծանձն և վսեմախոհ մտքեր, որ համաժաւալ վտանգի մը առջեւ՝ իրենց տկար ու անբաւական ջանքն ալ՝ անմոռանալի և օրինակ առնըլու անձնանուիրութեամբ ուզեցին գործածել ի փրկութիւն և ի պահպանութիւն մեզի համար պատուական ու ամենակարեւոր դպրութեանց: Բեկորք եւթ մնացին իրենց պաշտպանող արիական ձեռաց մէջ. բայց վտանգին և սպառնալեաց մեծութեան առջեւ՝ ոչ միայն մեծ էր իրենց քաջութիւնը, այլ նաև այն պարզեւր՝ զոր յաճախ իրենց արեան հետ խառնած՝ կը մատուցանէին ի վայելս և ի գիտութիւն յաջորդ սերնդոց:





Վանականութիւնը, — հարկ է խոստովանիլ, — մեր հայրենեաց համար բազմարդիւն և բարերար նախախնամութիւն մը եղած է միշտ. և ինչպէս հին՝ ասօնկ ալ նոր մատենագրութեան մէջ՝ իրեն կարևոր և անհակառակելի տեղի բռնած բազմապատիկ արդեամբք:

Այդպիսի կրօնական մեծ հաստատութեան մը պարտական ենք՝ նաև տպագրութեան մեր մէջ երևնալուն պարգևը:

Հայաստանի հայրապետական աթոռոյն վրայ կը նշուէր այն ատեններն Միքայէլ Դ կաթողիկոս:

Տպագրութեան արուեստին արդեանց և օգուտներու լուր՝ հեռաւոր Եւրոպայէն մինչև ի Հայաստան ժամաներ էր, դժուարին ու անանց կարծուած ճամբաներէ, ու ազգին բարւոյն սիրով տոչորոզ հայրապետին աւանջը: Սակայն որչափ գիւտն և անոր արդիւնքն հրապուրիչ և փափաքելի էին, բայց զայն մինչև ի Հայաստան մտցընելու դժուարութեանն ալ անծանօթ չէր:

Հարկ էր ձեռներէց, ճարտար ու հանճարեղ անձ մը գտնել, ու անոր ձեռքով փորձել այդ սիրելի պարգևը իր հայրենեաց ընելու դիտաւորութեան հնարաւորութիւնը:

Բարեբաստ գտնուեցաւ Միքայէլ, այդպիսի անձի մը հանդիպելով. և էր, ինչպէս պատմութիւնը կ'աւանդէ, Եւդոկիացին Արգար:



Ո՞վ էր Արգար:

Բանանք պատմութեանց էջերը, ու համառօտախօս քանի մը յիշատակարանք: Դժբաղդաբար՝ ինչպէս ուրիշ շատ մեզի համար հետաքննական նիւթերու, հոս ալ խիստ թերակատար ու անբաւական կը գտնենք անոնց աւանդածը:

Պատմութիւնը երկու զլխաւոր բան կը յիշատակէ Արգարու վերայ. նախ զինքը մեր թագաւորական ցեղէ սերեալ, և յետոյ պատգամաւոր և դեսպան հայրապետական ի Հռովմ: Առաջինն իր տոհմին ազնուականութիւնն կը յայտնէ. իսկ երկրորդն՝ մտաց, սրտի և հանճարոյ ազնուագոյն յատկութիւններ ենթադրել կու տայ իրաւամբ, և արժանաւոր այնպիսի նուիրական անձի մը վստահութեան: Ստեփանոս Ռաքեան իր Յիշատակարանաց մէջ կ'ըսէ. « Պարոն Սէֆէր Արգարեանց, ի զարմէ թագաւորացն Հայոց, եկեալ ի Հռոմ դեսպան Հայաստանեայց »: Իսկ իր Սուլթանշահ որդին Մաղաքիս դպիր՝ իր ժամանակագրութեան մէջ քաջագարմ կը կոչէ. և 1583 թուականին ի Հռոմ գտնուող հայկազունք ալ « Մեր Հայոց իշխան արքայաւիդն ի Հայկայ պարոն Սուլտանշահ »: և քիչ մը ետքը արքայազուն մակդըրը կու տան անոր:

Այսպիսի նշանաւոր անձի մը, ու իր եկեղեցական մեծ դիրքով բարձրաստիճան հայրապետի մը յանձնարարութեամբ եղած պատգամաւորութիւն կամ դեսպանութիւն ի Հռովմ, պիտի ունենար հարկաւ իր մեծ կարեւորութիւնն, թէպէտեւ պատմութիւնն խորհրդաւոր և խորհրդական լուութիւն մը ուզած է պահել անոր նկատմամբ:



Սակայն նոյն իսկ լուութիւնն ունի անշուշտ իր քաղաքագիտական նշանակութիւնն:

Ռուբինեան թագաւորք՝ և իրենց անկմանէն ետքը՝ հայրապետական աթոռոյն վրայ բազմող կաթողիկոսունք՝ վերահաս անկման մը սպառնալեաց և ստուգութեան առջև, ահաբեկք անոր հետեանք յանհրաժեշտ և ի սըրտատուոյոր աղիտից, սովոր էին դարձնել իրենց արտասուալից աչքը, և հեռաւոր հառաչանաց ձայն մը լսելի

ընել քրիստոնեայ Եւրոպայի. սերունդէ սերունդ անցած ասանդութեամբ՝ հոն կը դառնային իրենց սրտից յոյս և իղձք, հոն՝ օգնականութիւն և ձեռնտուութիւն հայ-ցող աղաչանաց թուղթեր կ'ուղղէին:

Միջին դարուց մէջ՝ Հռովմայ քահանայապետաց ձայնն ունէր իր զօրաւոր ազդեցութիւնն եւրոպական քրիստոնեայ արքունեաց վրայ. և կը վկայէ պատմութիւն՝ թէ ինչպէս իրենց ձայնն ու կամքը՝ յաճախ մեծարուած հրաման մըն էր, ու մերթ նաև աստուածախրախոյս յաղթութեան առհաւատչեայ մը:

Մերք ալ շատ անգամ հոն դիմելու սովորութիւնն ունեցան՝ իրենց աղիտից ու տառապանաց մէջ: Արդէն Ստեփանոս կաթողիկոս քիչ տարի յառաջ գնացեր էր ՚ի Հռովմ յուխտ սրբոյն Պետրոսի, և անշուշտ իր բուն գոյներովը ստորագրած Հայաստանի վիճակն ու ձեռնտուութեան կարօտութիւնը: Իր յաջորդն Միքայէլ՝ նոյնպիսի դիտում մը ունեցած պիտի ըլլայ Արգարու դեսպանութեամբ: Կու տար իր ձեռքը յանձնարարական և գովութեանց թղթեր, և Հռովմայ արքունեաց կ'իմացընէր թէ ինչպէս իր լիուլի վստահութեանն և համարման արժանաւոր անձն էր:

Հասաւ Արգար իր ուղեկցօքը. ու սիրալիր և մեծամեծար ընդունելութենէ մը ետքը՝ ներկայացուց ազգին քաղաքական ու եկեղեցական վիճակը:

Ոչ Միքայելի գորովով լի սիրտը և ոչ Արգար չկորցան իրենց վախճանին և նպատակին հասնիլ: Բայց պատգամաւոր դեսպանն՝ եթէ ոչ արևմտեան օգնականութեամբ, գէթ անոր ուսումնական յառաջադիմութեան մէկ տարերբ ուղեց օժտել և ճոխացընել իր աղքատ ու կարօտեալ ազգը: Ետևէ եղաւ, ինչպէս Միքայէլ կաթողիկոսին ալ կամքն էր, տպագրութեան արուեստին հմտանալ և ծանօթացնել ազգին: Գտաւ իրեն պաշտպաններ ու ձեռնտուք՝ նաև քահանայապետին ամենէն աւելի մերձաւոր ծիրանաւորաց մէջ. եկաւ ՚ի

վենետիկ, աշխատեցաւ, աղաչեց ու թախանձեց, ու քաղաքին ամենարարձր քաղաքական իշխանութենէն, տոժէն, հրաման և արտունութիւն ընդունելով՝ 1565ին տպագրեց հոն Սաղմոսարան մը:



Աւելորդ կը սեպենք յերկարել մեր խօսքը՝ տպագրութեան ազգերնու մէջ սկզբնաւորելուն և յառաջադիմութեան պատմութիւնն ընելով, որ արդէն ծանօթ է բանասիրաց այլ և այլ գրուածներով, և ուր կը խրկինք զինդրողս և զփափաքողս\*: Միայն յառաջաբան տեղեկութենէս ետքը՝ կը ներկայացնենք 1565էն մինչև 'ի 1800 տպագրուած ու հրատարակուած ու մեզի ծանօթ գրոց ժամանակագրական համառօտ ցուցակ մը: Տարակոյս չկայ որ ոչ այնչափ ճոխ և արգասալիր, ինչպէս կրնայ յուսալ կամ փափաքիլ բանասիրութիւնը, — թէ նիւթով և թէ թուով աղքատ ցուցակ մը. — բայց անոր հետ՝ հարկ է տեսնել ամենամեծ եռանդ մը ու յառաջադիմութեան գովելի փոյթ, զոր թերեւս ուրիշ մեզմէ աւելի բազմաթիւ, հարուստ ու իրենց քաղաքական դիրքով բարգաւաճ ազգաց մէջ դժուարին ըլլայ գտնել՝ տպագրութեան նախնական և սկզբնական փորձերուն մէջ. մանաւանդ եթէ աչքի առջև ունենանք այն բազմաթիւ դժուարութիւններն՝ որոնք ելեր են դիմացնին, և որոց յաղթեր են արիարար: Իրաւամբ կը զարմացընեն զմեզ, և մեծ երախտագիտութեան պարտք մը կը դնեն վրանիս Աբգար մը, Սուլթանշահ, Տէրգնցի, Ոսկան, Ծարեցի, Վանանդեցի Մխիթար, Կոլոտ, Արղութեանց,

\* Չամչեան, պատմ. Հայոց, Հատ. Գ, 636:

Յուշիկք հայրենեաց, Հատ. Ա, 519:

Պատմ. հայերէն դպրութեանց, Հատ. Բ, 274:

Փոքճ, գրականական հանդէս, 1881.

և իրենց նմանիք. և որոնց ամենուն վրայ հաւասար կը նկատենք մեծ ոգւոյ մը ամէն յատկութիւններն:



Այս դժուարութեանց մեծագոյնն՝ իրենց հայրենեաց քաղաքական վիճակին և դրից նուազութիւնն էր: Յաճախ տեսնուելը են յաշխարհի՝ մեծ գործերու ձեռք զարնող և յաջողող անձինք: Բայց իրենց զօրաւոր կամքին և ջանից իրականութիւն տուողը՝ մերթ արքունական գաւազանի մը նեցուկը, իշխանական ազդեցութեանց պառատատուր ու քաջալերիչ վարձաւորութիւնն, և շատ անգամ իրենց վրայ զարմացող և զիրենք մեծարող ժողովուրդ մը եղած է:

Ո՛րչափ տարբեր էր Հայաստանի վիճակը. և քանի՜ իրաւամբք այդ վերը յիշուած ամէն անձինք, պարտուց դժնդակ բեռան տակ ընկճուած ու հատուցանելու անկարող դիրքի մէջ, իրենցմէ՝ հազար և աւելի տարիներ յառաջագոյն՝ արտասուօք ու սրտի լքմամբ զուրցուած խօսքերը կրնային և կրցեր են դժբաղդաբար հառաչանօք երկրորդել. « Ո՞վ յարգեսցէ զմեր ուսումն և զջան... ո՞վ 'ի ձէնջ թոշակս վասն մեր »:



Տպագրութեան գիւտին գլխաւոր շարժառիթը՝ նոյնն եղած է և առ մեզ, ինչ որ յառաջագոյն եւրոպական ազգաց քով: Չհռագիրք ժամանակաւ կը հիննային ու կը մաշէին, ու պատերազմաց՝ և աղիտից պատճառաւ կ'անհետանային. արուեստագէտ զրիչք՝ ուսմանց և գրոց յարգը չգիտցողներուն և կամ իրենց դժուարին ու երկար աշխատանքը վարձատրողք չունենալուն կը թուկնային, ու ձեռագրաց փոխադրութեան հետ կը նուազէր նաև արուեստը: Ասոնց ամենուն բնական հետեւանք էր՝

գրչագրաց սակաւագիւտ ըլլալը, և անոնց գնոյն բարձրանալով՝ դժուարամատչելի դառնալը:

Սակայն գրչաց նուազութիւնն ու գրոց թանկութիւնն ալ աւելի զգալի կ'ընէր անոնց պէտք: Որչափ ալ բռնադատուած ըլլային այդ ծանր հարկին համակերպիլ, սակայն վարդապետական և եկեղեցական գրոց կարեւորութիւնն անհրաժեշտ էր եկեղեցեաց բարեկարգութեան և աստուածային պաշտամանց բարգաւաճանաց համար. որոց անշքութիւնը՝ ծանր ու ամենադառն էր ազգի մը համար, որ ստիպուած էր իր միակ մխիթարութիւնն այդ սրբավայրից մէջ փնտռել, և հոն թափած արցունքով սփոփուիլ՝ անկէ դուրս առատաբար թափուած արտասուաց և աղիտից մէջ:

Ասիկայ եղած է զլիաւորաբար, ինչպէս յԵւրոպա, ասանկ ալ մեր ազգին մէջ՝ տպագրութեան նախնական գիւտին և կիրառութեան պատճառը: Սոչրք գիրք՝ Կուսթէմպէրկի գիւտին առաջին արտադրութիւնը. Սաղմոսք՝ Ազգաբու երկար և դժուարին ճգանց՝ երախայրիք:

\*  
\* \*

Երկրորդական նպատակ մ'ալ շահագիտութիւնն էր, և որուն արգասիք՝ ինչպէս քիչ առաջ ըսինք, մեր առաջին տպագրողաց քով պակսեցաւ, և որ իրենց յաջորդացն ալ ընդհանրապէս տխուր ժառանգութիւն մը եղաւ: Գրեթէ ամէնքն ալ պարտքի տակ ընկան և հեծեցին: Սակայն կարծես թէ այդ անձինք՝ դժուարութեանց առջև չլքանելու ուխտ մը դրած էին. և իրենց վաստակոց արդիւնք զայն բարձրաձայն կը հռչակեն: Ո՞վ է որ Ոսկանայ, Ծարեցւոյն, Վանանդեցւոյն հրատարակած տպագրութեանց վրայ նայած ատեն՝ չգարմանայ արուեստին կատարելութեան վրայ, յոր յաղեցան հասնիլ: Դեռ երկու տարի յառաջ՝ աշխարհագրական ժողովոյն պատճառաւ՝ ի վենետիկ գումարուող

ամէն ազգի իմաստունք և աշխարհագէտք՝ սքանչացան Համատարած աշխարհացոյց տախտակին վերայ, զոր 'ի 1695 հրատարակեց յԱմսդերտամ Թովմաս Գողթնեաց եպիսկոպոսը. և չէին երկմտեր ըսել թէ նոյն ատեններն փորագրուող աշխարհացոյց տախտակաց մէջ ամենէն նշանաւորներէն մէկն կրնայ սեպուիլ: Ո՞վ Համազասպեան Թաղէի երիցու 'ի Վենետիկ հրատարակել տուած ճաշոց գրքին տպագրութեան ազնուութեան և արուեստին վրայ չգարմանար, կամ Մխիթարայ արքայի պատկերազարդ Աստուածաշունչ գրոց. և չսեպեր զայն ջանից յարատեւութեան, ճաշակի ընտրութեան և արուեստի կատարելութեան յաւերժական յիշատակ մը:

\*  
\* \*

Ասոնք և իրենց նմանիք սկսան, կատարելագործեցին և ինչուան առ մեզ հասուցին տպագրութեան արուեստը: Տարակոյս չկայ որ գտան իրենց արժանաւոր հետեողքն ալ, որով հայկական տպագրութիւնն հասաւ այն աստիճանի կատարելութեան՝ որ զանազան աշխարհահանդիսից մէջ 'ի Լոնտոն, 'ի Փարիզ, 'ի Վիէննա և այլուր՝ ոչ լոկ գովութեամբ մեծարուեցաւ, այլ ինչուան մրցանակի և արծաթի մետալաց արժանաւորք դատուեցան: Մխիթարեան ուխտին կրկին տպարաններն 'ի Վենետիկ 7 'ի Վիէննա, Արամեանն 'ի Փարիզ, 'ի Մարսէյլ և 'ի Պոլիս, Միւհէնտիսեան, Քիւրքճեան, Պոյաճեան՝ նոյն քաղաքին մէջ, Լազարեան 'ի Մոսկուա, Խալիպեանն 'ի Թէոդոսիա, Մարտիրոսեան և ուրիշներ 'ի Թիֆլիզ՝ իրաւամբք արժանաւոր տեղի մը գրաւած են և պիտի գրաւեն հայկական տպագրութեանց պատմութեան մէջ:



Երկու խօսք ալ մեր այս գրուածին վրայ:

Մեզմէ շատ տարի յառաջ՝ ուսումնական արդեամբքն և եկեղեցական բարձր աստիճանաւ ազգին արդէն ծանօթ՝ սրբազան և պատկառելի անձ մը, Գեր. Իգնատիոս Փափազեան, մանր ու համբերող երկայնմտութեամբ հաւաքեր էր հայկական տպագրութեանց ցուցակ մը, հասցընելով մինչև դարուս սկիզբը:

Իր ձեռագիր երկասիրութեանց մէջ հանդիպելով այս օգտակար և հետաքննական հաւաքմանն, ուղեցինք կատարելագործել իր պակասը, և լրացընել՝ հասցընելով զայն մինչև մեր օրերը:

Մեր դիտած նպատակին հասնելու համար՝ քիչ չեղան դիմացնիս ելած դժուարութիւններն: Որչափ ալ քովերնիս գտնուած հայկական տպագրութեանց հաւաքումը ճոխ, և թերեւս գլխաւորներէն սեպուի ազգին մէջ, սակայն և այնպէս ունի շատ պակասներ, և որուն գլխաւոր պատճառը 'ի հայրենեաց հեռի ըլլալնիս է:

Մտադիր ընթերցողը պիտի տեսնէ թէ մեր կողմանէ բաւական ջանք եղած է՝ կարելի եղածին չափ կատարեալ երկասիրութիւն մը ընծայելու: — Չենք կրնար հրապարակաւ շայտնել մեր շնորհակալութիւնն այն հեռաւոր ազգայնոց որ ազնուութեամբ սրտի օժանդակեցին մեզ՝ 'ի դիւրել մեր աշխատանքը, և որով մեծապէս օգտուեցանք: Բայց անով հանդերձ չենք քաջուիր անկեղծ խոստովանութիւն մ'ալ աւելցընել, որ յաճախ թերի կը մնայ այս երկասիրութիւնը, և զոր կը յուսանք կատարելագոյն կերպարանօք ընծայել ազգերնուս՝ երկրորդ և աւելի ճոխ տպագրութեամբ, եթէ մեր այս գործը ընդունելի և հաճոյ ըլլայ բանասիրաց: Այս պատճառաւ ալ շուղեցինք Յառեղոսած մը ընել նորագոյն հրատարակութեանց, և կամ զրչէ ու քննութենէ վրիպող գրոց:



Այսպիսի ակամայ ու գրեթէ անհրաժեշտ զանցառու-  
թեանց համար՝ ընթերցողաց ներողամտութիւնը խըն-  
դրելնիս հիմակուընէ կը յայտնենք:

★  
★ ★

Ծանօթ է ազգայնոց շատին՝ Մ. Մ. Միանսարեանց,  
ազգասէր և բանիրուն անձին, Bibliotheca Caucasica  
et Transcaucasica պատուական աշխատասիրութիւնը,  
որ հեղինակին տարածամ մահուամբը անկատար մնացած  
է, և միայն առաջին հատորն հրատարակուած 'ի Փեթըր-  
պուրկ (1874-76): Իր գործը՝ որչափ ալ հմուտ և հե-  
տաքննական, սակայն ինչպէս նպատակաւ՝ ասանկ ալ  
գործադրութեամբ մերինէն բոլորովին կը տարբերի:



# ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

1512-3 - 1565

| ԱՄ        | ԳԱՂԱՔ   | ՏՊԱՐԱՆ | ՄԱՏՆԱՆՔ          |
|-----------|---------|--------|------------------|
| 1512      | ՎԵՆԵՄԻԿ | —      | Պարզատուփար, Ա:  |
| 1513      | »       | —      | Պատարագատեար, Ա: |
| —         | »       | —      | Ուրբաթագիր:      |
| —         | »       | —      | Տաղարան, Ա:      |
| —         | »       | —      | Աղթարք:          |
| 1469-1540 | Փաւթա   | Փաւթա  | Թէտէոս Աճք.      |
| 1510-1570 | Փարիզ   | Փարիզ  | Փոսթէլ:          |

## ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

1565-1700

| ԱՄ   | ԳԱՂԱՔ   | ՏՊԱՐԱՆ               | ՄԱՏԵԱՆՔ                      |
|------|---------|----------------------|------------------------------|
| 1565 | ՎԵՆԵՏԻԿ | Աբգար                | Սաղմոս, Ա:                   |
| 1567 | Պոլեւ   | »                    | Փռքը քեր. կաժ Այբբենարան, Ա: |
| —    | »       | »                    | Ժամագիրք, Ա:                 |
| —    | »       | »                    | Պատարագատետր, Բ:             |
| —    | »       | »                    | Տօնացոյց, Ա:                 |
| —    | —       | »                    | Տաղարան, Բ:                  |
| 1584 | —       | Սուլթանչաճ և Տէրղչցի | Տոմար Գրիգորեան, Ա:          |
| 1587 | ՎԵՆԵՏԻԿ | Յ. Տէրղչցի           | Սաղմոս, Բ:                   |
| 1616 | Իլլով   | Քարճատան.            | Սաղմոս, Գ:                   |
| 1623 | Հոովճ   | Ս. Բաւլինեան (*)     | Կոնդակ Եւգին, Դ:             |
| —    | »       | Ուլբանեան (**)       | Այբբենարան, Բ:               |

(\*) Steph. Paulinus

(\*\*) Եթէ Բաւլինեանի տեղիւնը չէր վերաբերէր նաև վարժարանին տպարանը:

| ԱՄ   | ՔԱՂԱՔ     | ՏՊԱՐԱՆ       | ՄԱՏԵԱՆՔ                       |
|------|-----------|--------------|-------------------------------|
| 1624 | Մելան     | Ամբր. վրժն   | Քերական. Հռիվոլայ:            |
| 1630 | Հոսվմ     | Ուրբանեան    | Առաւել պարզաբան, Ա:           |
| 1633 | Փարեղ     | Արքունական   | Բառք. Հռիվ. Հայ-Լատ, Ա:       |
| 1634 | Հոսվմ     | Ուրբանեան    | Առաւել պարզաբանութիւնք, Բ:    |
| 1640 | Ջուղա     | Ամենափրկիչ   | Հարանց վարք, Ա:               |
| 1642 | Հոսվմ     | Ուրբանեան    | Գաւառ. Հաւատ. Ա:              |
| —    | —         | »            | Խորհրդատեար, Գ (Հայ և Լատին): |
| —    | Ջուղա     | Ամենափրկիչ   | Ժամագիրք ատենի, Ա:            |
| —    | Վենետիկ   | Յ. Անկիւրացի | Սաղմոս, Գ:                    |
| 1643 | »         | »            | Յխուս որդի, Ա:                |
| —    | Լիվոնոյ   | Յ. Վ. Ջուղ:  | Սաղմոս, Ե:                    |
| 1645 | Հոսվմ     | Ուրբանեան    | Քերակ. Պալանտի:               |
| 1647 | Ջուղա     | Յ. Վ. Ջուղ.  | Պարզատուժար Ազարեայի:         |
| 1650 | Հոսվմ     | Ուրբանեան    | Պատմ. Գալանտի, Ա:             |
| 1658 | »         | »            | Գալանտի, Ա մասն:              |
| 1660 | Վենետիկ   | Պովս         | Յխուս որդի, Բ:                |
| —    | Ամստերդամ | Մ. Ծարեցի    | Յխուս որդի, Գ:                |
| 1661 | Հոսվմ     | Ուրբանեան    | Գալանտ, մասն Բ:               |
| —    | Ամստերդամ | Աւետիս       | Ժամագիրք Համառոտ, Բ:          |
| —    | »         | »            | Սաղմոս, Ջ:                    |
| 1662 | »         | »            | Ժամագիրք Տեծ, Բ:              |
| 1664 | »         | »            | Շարական, Ա:                   |

|      |             |                  |                                  |
|------|-------------|------------------|----------------------------------|
| 1666 | Ամսագրերտամ | Կարապետ<br>Ոսկան | Սաղմոս, Է:                       |
| —    | —           | —                | Այբբենարան և ֆրիտոտնէական, Ա     |
| —    | —           | —                | (« Բան հաւատոյ »):               |
| —    | —           | —                | Աստուածաշուք, Ա:                 |
| —    | —           | —                | Սաղմոս, Ը:                       |
| —    | —           | —                | Փերականութիւն:                   |
| —    | —           | —                | Փրիտոտնէական, Ա:                 |
| —    | —           | —                | Ժամագիրք մեծ, Գ:                 |
| 1667 | —           | —                | Աղօթամատոյց և ժամագիրք:          |
| —    | —           | —                | Մաշտոց, Ա:                       |
| —    | —           | —                | Փրիտոտնէակ. Բ. Հայ-լատ:          |
| —    | —           | —                | Աղօթամատոյց:                     |
| 1668 | —           | —                | Աղուէնագ. և աշխ. խոր:            |
| —    | —           | —                | Նոր կտակարան, Ա:                 |
| —    | —           | —                | Տօմար, Բ:                        |
| —    | —           | —                | Այբբենարան և ֆրիտոտն. վարդապ. Բ: |
| 1669 | —           | —                | Առաքել պատմիչ:                   |
| —    | —           | —                | Չայնքաղ, Ա:                      |
| 1670 | Լիվոնոյ     | —                | Պարտէզ, Ա:                       |
| —    | —           | —                | Փրիտոտնէական, Գ:                 |
| 1671 | Հոովմ       | —                | Չեռքածութիւն, Ա:                 |
| 1672 | Ամսագրերտամ | —                | Սաղմոս, Թ:                       |
| 1673 | Մարտիլիա    | —                | Գրքուկ կարևոր, Ա:                |

| ԱՄ   | ՔԱՂԱՔ  | ՏՊԱՐԱՆ              | ՄԱՏԵԱՆՔ                               |
|------|--------|---------------------|---------------------------------------|
| 1673 | Մարտիկ | Ոսկան               | Ժամագիրք ատենի, Դ:                    |
| —    | »      | »                   | Նարեկ (անկատար), Ա:                   |
| 1674 | Հոգի   | Ուրբանեան           | Գեմբացի, Ա:                           |
| —    | »      | »                   | Պօղոս Փիրմալ:                         |
| —    | »      | »                   | Զտուիւն հայկաբանութեան, Ա:            |
| —    | Մարտիկ | տպ. յանուն էջմիածնի | Ճարտասանութիւն, Ա:                    |
| 1675 | Հոգի   | Ուրբանեան           | Նորագոյն ծաղիկ, Ա:                    |
| —    | »      | »                   | Զտուիւն հայկար. Բ. հայ-լատ:           |
| —    | »      | »                   | Քերականութիւն հայ-լատ:                |
| —    | Մարտիկ | Ոսկան               | Այբբենարան, Գ:                        |
| —    | »      | »                   | Արհեստ համարողութեան:                 |
| —    | »      | »                   | Պարզատօմար, Բ:                        |
| —    | »      | »                   | Նարեկ փոքր, Բ:                        |
| —    | »      | »                   | Կանոնք զգուշութեամբ պահելոյ<br>ղանձն: |
| 1676 | »      | Սողոմոն             | Գրքուկ կարեւոր, Բ:                    |
| —    | »      | Սողոմոն և Ընկ:      | Մաշտոց, Բ:                            |
| —    | »      | »                   | Նուագարան կուսիկ:                     |
| 1677 | Հոգի   | Ուրբանեան           | Սպասաւորութիւն պատ. Ա:                |
| —    | »      | »                   | Խորհրդատետոր, Դ:                      |
| —    | Մարտիկ | Սողոմոն և Ընկ.      | Սաղմոս, Ժ:                            |
| —    | Պօղոս  | —                   | Երեմիա էջմիշ:                         |

|      |           |              |                            |
|------|-----------|--------------|----------------------------|
| 1678 | Հոռվմ     | Ուրբանեան    | Դաւանունիւնն հաւատոյ, Բ:   |
| —    | վենետիկ   | —            | Տօմար, Գ:                  |
| —    | Պօլիս     | —            | Տնօրինականք:               |
| 1680 | Հոռվմ     | Ուրբանեան    | Գրխտունեական, Գ:           |
| —    | վենետիկ   | Պառպօն       | Աւետարան, Ա:               |
| —    | »         | »            | Հայելի ճշմարտութեան:       |
| —    | Լիփսիա    | —            | Անդրէաս Աթօլուիոս:         |
| 1681 | Հոռվմ     | Ուրբանեան    | Մանաւանդականք:             |
| —    | վենետիկ   | Պառպօն       | Ժամատգիրք համառօտեալ, Գ:   |
| —    | Ջուլիա    | Աճենափրկիւն  | Գիրք ժողովածոյ, Ա:         |
| 1682 | վենետիկ   | Պառպօն       | Սաղմոս, ԺԱ:                |
| 1683 | Մարտիլիա  | Ոսկան        | Ակն հոգեկան:               |
| —    | »         | »            | Պարտէղ Բ:                  |
| 1684 | վենետիկ   | —            | Դպրութեան գիրք, Ա:         |
| —    | »         | —            | Սաղմոս, ԺԲ:                |
| 1685 | »         | Պառպօն       | Աւետարան, Բ:               |
| —    | »         | »            | Բուրաստան, Ա:              |
| —    | »         | »            | Նորագոյն ծաղիկ, Բ:         |
| —    | »         | »            | Գիր Տօմարաց, Դ:            |
| —    | »         | »            | Շարական, Բ:                |
| —    | Ամսդերտաւ | »            | Խորենացւոյ Պատմ. և Աշխ. Ա: |
| —    | »         | »            | Խորհրդատեար, Ե:            |
| 1686 | վենետիկ   | Թադէոս երկնց |                            |

| ԱՄ   | ՔԱՂԱՔ     | ՏՊԱՐԱՆ        | ԻՄՍԵԱՆՔ                  |
|------|-----------|---------------|--------------------------|
| 1686 | Վենետիկ   | Թադէոս Երէց   | Ճաշոց, Ա:                |
| —    | Ամսդերտամ | Վանանդեցի     | Ժամագիրք Տեծ, Ե:         |
| —    | Մարտիկա   | —             | Ժամագիրք, Դ:             |
| 1687 | Վենետիկ   | Սահրատեան     | Խոկունք Քրիստոն. Ա:      |
| —    | »         | Մուհթի        | Պատասխանատուութիւնք:     |
| —    | »         | Նահապետ       | Պարզաբանութիւն աղմուսաց: |
| —    | Ջուղա     | Ամենափրկիչ    | Աղեքսանդր վարդապետ:      |
| 1688 | Ամսդերտամ | Վանանդեցի     | Ժամագիրք Տեծ, Ջ:         |
| —    | Ջուղա     | Ամենափրկիչ    | Մրգուղ, Ա:               |
| 1690 | Հոովմ     | Ուղբանեան     | Պատմ. Գալանութի, Բ:      |
| —    | »         | »             | Այլ տպ. Լոկ հայերէն, Գ:  |
| —    | Վենետիկ   | »             | Դպրութեան գիրք, Բ:       |
| —    | »         | »             | Խորհրդատետր, Ջ:          |
| —    | Պատոռա    | Պառպօն        | Թուղթ դաշանց, Ա:         |
| —    | »         | Գառնուկ       | Հաւատով խոստովանիմ:      |
| —    | »         | »             | Գերակաւնութիւն թաչատրոյ: |
| 1691 | Լիվոնոյ   | Ուղբանեան     | Շարական, Գ:              |
| 1692 | »         | Պոթօլի        | Բառագիրք հայ-լատ, Բ:     |
| 1695 | Հոովմ     | »             | Դաշանց թուղթ, Բ:         |
| —    | Վենետիկ   | »             | Այլ տպ. հայ և իտալ, Գ:   |
| —    | »         | »             | Խորհրդացւոյ Պատմ. Բ:     |
| —    | Ամսդերտամ | Թովմ. Վանանդ. | Տօմար, Ե:                |
| 1696 | Վենետիկ   | Պոթօլի        |                          |



|      |            |                  |                        |
|------|------------|------------------|------------------------|
| 1696 | Ամսդերտամ  | Թովմ. վանանդեցի  | Բանալի համատարած:      |
| —    | »          | »                | Գեմբացի, Բ:            |
| —    | Լիվոնցոյ   | Թովմ. եպիսկոպոս: | Պատմ. փոնցիանոսի, Ա:   |
| 1698 | Ամսդերտամ? | վանանդեցի?       | Փամագիրք (*), Ե        |
| —    | Ամսդերտամ  | վանանդեցի        | Նոր կտակարան, Բ:       |
| —    | »          | »                | Համաձայնութիւն:        |
| —    | »          | »                | Ձայնքաղ, Բ:            |
| —    | Պօլիս      | —                | Դպրութեան գիրք, Գ:     |
| —    | »          | —                | Գիրք խոստովանութեանց:  |
| —    | »          | Գրիգորի          | Տաղարան, Գ:            |
| —    | Լիվոնցոյ   | —                | Բառգիրք երեսիայ վ. Ա:  |
| 1699 | Ամսդերտամ  | Թովմ. վանանդեցի  | Աշխարհագր. խորենաց, Բ: |
| —    | »          | »                | Աղուեռագիրք:           |
| —    | Պօլիս      | —                | Դուռն իմաստութեան:     |
|      |            |                  | Գանձ չափոյ: Տօմար, Ձ:  |
|      |            |                  | Տօմար, Է:              |

(\*) Տարադուսեղով դրենք, զի պակասի չափան: Միայն յ'էջ 620 կ'ընթեռնուգ. « Թուին Հայոց ՌճիսՋ. գիր տարւոյն Ա Է. տանուտէրն խոյն է »:

# ԵՐՐՈՐԳ ՇՐՋԱՆ

1700 — 1800

| ԱՄ   | ԳԱՂԱՔ     | ՏՊԱՐԱՆ | ՄԱՏԵԱՆՔ                |
|------|-----------|--------|------------------------|
| 1700 | Աճադերտամ | —      | Գործք առաքելոց, Ա:     |
| —    | Պօլիս     | —      | Մեկն. Երզնց երգոյն:    |
| —    | »         | —      | Մեկն. Յայտնութեան:     |
| —    | »         | —      | Նարեկ, Գ:              |
| —    | »         | —      | Այբբենարան, Գ:         |
| —    | »         | —      | Գեմբացի, Գ:            |
| —    | »         | —      | Այբբենարան, Գ:         |
| 1701 | Աճադերտամ | —      | Ժամադիրք մեծ, Է:       |
| —    | »         | —      | Խոստովանարան:          |
| —    | »         | »      | Գործք չարչարանաց:      |
| —    | Լիվոննոյ  | »      | Տաղարան, Գ:            |
| —    | Պօլիս     | »      | Տօնացոյց, Բ:           |
| —    | »         | »      | Բանալի ջերմեռանդակ. Ա: |
| —    | »         | »      | Թէոփիլոս:              |

|      |           |   |                 |                              |
|------|-----------|---|-----------------|------------------------------|
| 1702 | Լիվոնոյ   | — | Թովմ. վանանդեցի | Պարզատոմար Հռոմայեց:         |
| —    | Ամադերտամ | — | —               | Բնաբանութիւն:                |
| —    | Մարտիլիա  | — | —               | Շարական, Գ:                  |
| —    | »         | — | —               | Հայելի վարուց, Ա:            |
| —    | վենետիկ   | — | —               | Դուռն ողորմութեան Աստուծ. Ա: |
| —    | Մարտիլիա  | — | —               | Յիսուս ուղի, Գ:              |
| 1703 | Պօլիս     | — | —               | Կտակգիրք, Ա:                 |
| —    | »         | — | —               | Հայելի վարուց, Բ:            |
| —    | »         | — | —               | Ժամագիրք Տեծ, Ը:             |
| 1704 | Ամադերտամ | — | —               | Պաշտօն աստուածային:          |
| —    | »         | — | —               | Սահմանաց գիրք, Ա:            |
| —    | վենետիկ   | — | —               | Պարտէզ, Գ:                   |
| —    | »         | — | —               | Քարոզգիրք, Ա:                |
| —    | Պօլիս     | — | —               | Եկրեմի ճառ, Ա:               |
| —    | »         | — | —               | Բուրատան, Բ:                 |
| —    | »         | — | —               | Լուսաշաւիղ:                  |
| —    | »         | — | —               | Գործք առաքելոց, աստ:         |
| 1705 | Հռովմ     | — | —               | Գեմբացի, Գ:                  |
| —    | Ամադերտամ | — | —               | Զեռքածութիւն, Բ:             |
| —    | »         | — | —               | Աստուածաշունչ, Բ:            |
| —    | »         | — | —               | Վարուց խղիւղի, Ա:            |
| —    | Ամադերտամ | — | —               | Համատարած աշխարհացոյց:       |
| 1706 | վենետիկ   | — | —               | Ժամագ. Աստուածածն. Ա:        |

| ԱՄ   | ԳՐԱԴԱՐԱՆ            | ՏՊԱՐԱՆ                                           | ԳՐԱԾԱՅԵՐ                 |
|------|---------------------|--------------------------------------------------|--------------------------|
| 1706 | ՎԵՆԵՏԻԱԿԻ<br>ՊՕԼԻՄ  | ՊՕՆԻՅՈՒՆԻ<br>ԲԵՐԼԻՆԻ                             | Ժամագիրք Լուսաւորչի:     |
| —    | »                   | »                                                | Խորհրդատետր) է:          |
| 1707 | ՎԵՆԵՏԻԱԿԻ           | »                                                | Յայտաւարութ, Ա:          |
| 1708 | »                   | »                                                | Բարատետն, Գ:             |
| —    | Մարտիլիա            | —                                                | Ժամագ. Ատտուած., Բ:      |
| —    | »                   | —                                                | Բանալի ջերմեանդ, Բ:      |
| —    | ՊՕԼԻՄ               | —                                                | Ժամագիրք Ատտուած. Գ:     |
| —    | »                   | —                                                | Ազատեանգիրք:             |
| —    | »                   | —                                                | Պշտէ քաղաք) Ա:           |
| —    | »                   | —                                                | Տօմար, Ա:                |
| 1709 | ՀԱՆՈՎՏ<br>ՎԵՆԵՏԻԱԿԻ | Դրիդորի<br>Սարգսի<br>, Է տպ. Պէյզլ.<br>Ութնանեան | Կրթութիւն քրիստոնէակ. Ա: |
| —    | »                   | —                                                | Ժամագիրք նշնեցիւց:       |
| 1710 | »                   | —                                                | Ատտուածաբ. բարոյական:    |
| —    | »                   | —                                                | Աւետարան, Գ:             |
| —    | »                   | —                                                | Լուցիք հոգեւորք:         |
| —    | »                   | —                                                | Բարեգիրք) Բ:             |
| —    | »                   | —                                                | Նոր կտակարան, Գ:         |
| —    | »                   | —                                                | Քրիստոնէական, Ե:         |
| —    | Մարտիլիա            | —                                                | Սաղմոս, ԺԳ:              |
| —    | ՊՕԼԻՄ               | —                                                | Ճառ Եփրեմի, Բ:           |
| —    | »                   | —                                                | Ժողովածու գիրք) Բ:       |
| —    | »                   | —                                                | Կտակգիրք, Բ:             |

|      |           |              |                          |
|------|-----------|--------------|--------------------------|
| 1740 | Պօլիս     | Սարգսի       | Աւետարան, Դ:             |
| —    | »         | —            | Շարական, Ե:              |
| 1741 | Հառվմ     | Ուղբանեան    | Մէկն. դաւան. հաւատոյ:    |
| —    | »         | —            | Գանձ արամեան:            |
| —    | վենետիկ   | »            | Գերական. Յովհ. Ջուղ:     |
| —    | »         | »            | Կրթութիւն համարելոյ:     |
| 1742 | Պօլիս     | Պօռթօլի      | Բովանդակութիւն աւամանց:  |
| —    | »         | »            | Սաղմոս, ԺԴ:              |
| 1743 | Ամսդերտամ | Պէյօղլու     | Մեծ Թամազիլոք, Կրկն, Թ:  |
| —    | »         | Սարգսի       | Այլ տղ. Ժ:               |
| —    | վենետիկ   | —            | Հայ. աւետուածաշունչ գիր: |
| —    | »         | —            | Սաղմոս, ԺԵ:              |
| —    | Պզիս      | վանանդեցւոյ  | Ճարտասանութիւն, Բ:       |
| —    | »         | Պօռթօլի      | Պատմ. կաթուղ. և այլն:    |
| 1744 | Հառվմ     | »            | Մրգուղ, Բ:               |
| —    | »         | »            | Մրգուղ, Գ. Մրկանոց:      |
| —    | »         | »            | Բառագիրք լատին հայ:      |
| —    | Ամսդերտամ | վանանդեցւոյն | Մէկնիւն. գրք. աւետարան:  |
| —    | վենետիկ   | »            | Զորք. խոկմունք:          |
| —    | Պօլիս     | »            | Սաղմոս, ԺԶ:              |
| —    | »         | »            | Պրէվիար:                 |
| —    | »         | »            | Մաշտոց, Գ:               |
| —    | »         | »            | Օրհներգութիւն:           |

| ԱՄ   | ՔԱՂԱՔ      | ՏՊԱՐԱՆ       | ՄԱՏԵԱՆՔ                |
|------|------------|--------------|------------------------|
| 1715 | ՎԵՆԵՏԻԿ    | ՊՕՆԹՕՂԻ      | ՄԵԿՆ. աւետար. խորհրդ:  |
| —    | »          | »            | Քրիստոնէական, Զ:       |
| 1716 | ԱՄՊԵՐԼԵՄԱՄ | ՎԱՆԱՆՂԵՅԼՈՅՆ | Այլերտ, Ա:             |
| 1717 | »          | »            | Պատկերառէր:            |
| —    | ՊՕՂԻՄ      | —            | Ժամ. կարճառտ, Զ:       |
| —    | »          | —            | Համառ. հաւաքումն իրաց: |
| —    | »          | —            | Արճիշեցի, Ա:           |
| —    | »          | —            | Ուկերերան:             |
| —    | »          | —            | Պարապմանց:             |
| 1718 | ՎԵՆԵՏԻԿ    | ՊՕՆԹՕՂԻ      | Կրթութիւն աղօթից, Ա:   |
| —    | »          | —            | Ճշմարիտ իմաստութիւն:   |
| —    | »          | —            | Շարական, Ե:            |
| —    | ՊՕՂԻՄ      | —            | Գիրք տոմարաց, Թ:       |
| 1719 | ՎԵՆԵՏԻԿ    | Ճ. ՊԱՆՕԻ     | Խոյունն քրիստոնէակ. Բ: |
| —    | »          | »            | Պարտէզ, Դ:             |
| —    | ՊՕՂԻՄ      | —            | Զենոբ:                 |
| —    | »          | —            | Ժամագիրք աստեղի, ԺԱ:   |
| 1720 | ՎԵՆԵՏԻԿ    | ՊՕՆԹՕՂԻ      | Մոլութեանց գիրք, Ա:    |
| —    | »          | »            | Նոր կտակարան, Դ:       |
| 1721 | »          | »            | Առաքինութեանց գիրք, Ա: |
| —    | ՊՕՂԻՄ      | —            | Աղամագիրք:             |
| —    | »          | —            | Աղօթագիրք, Ա:          |



| ԱՄ   | ԳԱՂԱՔ   | ՏՊԱՐԱՆ      | ՄԱՅԵԱՆՔ                       |
|------|---------|-------------|-------------------------------|
| 1725 | Պօլթա   | Աստուածատր. | Մեծ ժամագիրք, ԺԳ:             |
| —    | »       | —           | Տօմար, ԹԱ:                    |
| —    | »       | Աստուածատր. | Տօնացոյց, Գ:                  |
| —    | »       | Սարգսեանց   | Քերական. Սիմ. Ջուղայեց:       |
| 1726 | »       | Գրեգորի     | Նարեկ, Գ:                     |
| 1727 | Վենետիկ | Պօռթօլի     | Դաշտիկ ծաղկալի:               |
| —    | »       | »           | Ժամբ կարգի, և այլն:           |
| —    | »       | »           | Խթան զղջման:                  |
| —    | »       | »           | Խոտող. Ս. Թափմայի:            |
| —    | »       | »           | Դուռն քերակ. աշխ. լեղ:        |
| —    | »       | »           | Քրիստ. Մխիթ. աշխ:             |
| —    | »       | »           | Կոչումն ընծայութեան:          |
| —    | »       | »           | Շարական, Զ:                   |
| —    | Պօլթա   | Սարգսեանց   | Միսալ:                        |
| —    | »       | Աստուածատր. | Ակն հոգւոյ, Ա:                |
| 1728 | Հռովճ   | Ողբեանեան   | Տրամար. Սիմ. Ջուղ. Ա:         |
| —    | Վենետիկ | Պօռթօլի     | Մեծ ժամագիրք, ԺԳ:             |
| —    | »       | —           | Բառգիրք Նրեմիայ, Բ:           |
| —    | »       | —           | Վարդանայ աշխարհագրութիւն:     |
| 1730 | Վենետիկ | Մուրատ      | Տեա. Աստուածագրան. Խաչ. Վ. Ա: |
| —    | »       | Պօռթօլի     | Դրախտ հոգւոյ:                 |
| —    | »       | —           | Գիրք Հարցմանց:                |



|      |         |             |                         |
|------|---------|-------------|-------------------------|
| 1729 | Պօլիս   | Սարգսեանց   | Մեծ ժամագիրք, ծն:       |
| 1730 | վենետիկ | —           | Հարցունք քերթաղակ. Ա:   |
| —    | »       | Ապոկիփ      | Քերթ. Մխիթ. արք. Ա:     |
| —    | Պօլիս   | —           | Բռնաշնոր:               |
| —    | »       | Գրեգորի     | Յայտաւաւորք, Բ:         |
| —    | »       | —           | Ժողովածու գիրք, Գ:      |
| 1731 | վենետիկ | Պօռթօլի     | Յարացոյց:               |
| —    | »       | —           | Հանդերձեալ կենաց:       |
| —    | Պօլիս   | Աստուածատր. | Պղնձէ քաղաք, Բ:         |
| —    | »       | —           | Սահմանաց, Բ:            |
| —    | »       | Աստուածատր. | Աւետարան, Ե:            |
| —    | »       | Պօռթօլի     | Աւետարան, Զ:            |
| 1732 | վենետիկ | »           | Խոկունք քր. Գ:          |
| —    | »       | »           | Փրիստ. Մխիթ. արք. Բ:    |
| —    | »       | »           | Ճաշոց, Բ:               |
| —    | Պօլիս   | Սարգսեանց   | Ներածունք ան քրիստ:     |
| 1733 | վենետիկ | Պօռթօլի     | Աստուածաշունչ, Գ:       |
| —    | »       | »           | Առակաց գիրք:            |
| —    | »       | »           | Սարգստ, ծն:             |
| —    | »       | »           | Տօմար, ժբ:              |
| —    | »       | »           | Վրճաբ. Մխիթիսի, Ա:      |
| —    | Պօլիս   | —           | Մեծ ժամագիրք, կրկն, ծգ: |
| —    | »       | —           | Այլ տպ, ծն:             |
| —    | »       | Աստուածատր. |                         |

| ԱՄ   | ՔԱՂԱՔ   | ՏՊԱՐԱՆ      | ԾԱՆՈԹ                  |
|------|---------|-------------|------------------------|
| 1733 | Պօլիս   | Առտուածատր. | Վէճ. հաւատոյ:          |
| 1734 | Վէնետիկ | Պօնթօլի     | Առտուածաբ. խաչ. վ. Բ.  |
| —    | Պօլիս   | Սարգսի      | Եփրեսի աղօթք, Ա:       |
| —    | »       | Առտուածատր. | Հաննա վարդապետ, Ա:     |
| —    | »       | Գրեգորի     | Ներք. Լուս. յոսկ:      |
| —    | »       | —           | Տաղարանք Պաղտ. Ա:      |
| —    | »       | —           | Տաղ. աշակ. Կրտսի:      |
| —    | »       | —           | Պատուղ զրաջանութեան:   |
| —    | »       | —           | Աղօթք վարդ. Մարտի:     |
| 1735 | Վէնետիկ | —           | Վարդարանի աղօթք, Ա:    |
| —    | Պօլիս   | Առտուածատր. | Իգնատիոս:              |
| —    | »       | »           | Դրախտ ցանկալի:         |
| —    | »       | —           | Աղագբան. թագաւորաց:    |
| —    | »       | —           | Վիճաբ. Միլէյիթի, Բ:    |
| 1736 | Վէնետիկ | Պօնթօլի     | Բովանդակ. առտուածաբ:   |
| —    | »       | »           | Մեկնութիւն Ժողովուրդի: |
| —    | Պօլիս   | Բարսղի      | Էջ. Ընդ եղբարան:       |
| —    | »       | »           | Շարական, Է:            |
| —    | »       | Առտուածատր. | Քերական. Պաղտ. Ա:      |
| —    | »       | Բարսղի      | Խրատ հոգեկան:          |
| —    | Լոնտրա  | —           | Խորենացի հայ Լատ:      |
| 1737 | Վէնետիկ | Պօնթօլի     | Անտոն Բոնուկեան:       |

|      |         |                             |                          |
|------|---------|-----------------------------|--------------------------|
| 1737 | վենետիկ | Պօռթօլի                     | Գեմբացի, Ե:              |
| —    | »       | »                           | Մեկն. Մատթէի:            |
| —    | »       | »                           | Ջերմեռանդ. առ Տէր:       |
| —    | »       | »                           | Քրիստ. ի խաղ քաւարնի, Ա: |
| —    | Պօլիս   | Աստուածատր.                 | Երզնարան Ղազարու:        |
| —    | »       | Աբդահաւմու                  | Մեարոպ երէց, Ա:          |
| —    | Պօլիս   | Աստուածատր.                 | Յանախապատուս:            |
| —    | »       | »                           | Քրիստ. Նալեւն, Ա:        |
| 1738 | վենետիկ | Պօռթօլի                     | Մարկոս Աւրելիոս:         |
| —    | »       | »                           | Պարտէզ, Ե:               |
| —    | Պօլիս   | Աստուածատր.                 | Մեծ Փամպիլիք, ԺԸ:        |
| —    | »       | »                           | Սաղմոս, ԺԳ:              |
| —    | »       | —                           | Դպրութեան գիրք, Դ:       |
| 1739 | վենետիկ | Պօռթօլի                     | Վարժումն կտակ:           |
| —    | Պօլիս   | —                           | Գանձարան, Ա:             |
| 1740 | վենետիկ | Պօռթօլի                     | Քաչ. համբակ:             |
| —    | »       | »                           | Նոր կտակ, Ե:             |
| —    | Պօլիս   | Աստուածատր.                 | Այբբենարան, Ջ:           |
| —    | »       | —                           | Պատմ. փոնցիան. Գ:        |
| —    | »       | Աստուածատր.                 | Տաղարան, Ե:              |
| —    | »       | »                           | Տօմար, ԺԳ:               |
| —    | »       | »                           | Տօնացոյց, Ե:             |
| —    | »       | Բարեւոյն և Յակոբ Սերաստացիք | Աւետարան, Է:             |

| ԱՄ   | ԳԱՂԱՔ   | ՏՊԱՐԱՆ      | ՄԱՏԵՔՆՔ                |
|------|---------|-------------|------------------------|
| 1741 | ՎԵՆԵՏԻԿ | ՊՕՆԹՕԼԻ     | Բուրաստան, Գ:          |
| —    | »       | »           | Խորհրդատետր, Ը:        |
| —    | »       | »           | Ռատրիկեց, Ա մասն:      |
| 1742 | ՊԵՐՄ    | Աստուածատր. | Գարոզ Տաթեւ:           |
| —    | ՎԵՆԵՏԻԿ | ՊՕՆԹՕԼԻ     | Փոքր Ժամագիրք, Ը:      |
| —    | »       | »           | Ռատրիկեց, մասն Բ և Գ:  |
| —    | »       | »           | Սաղմոս, ԺԳ:            |
| —    | ՊԵՐՄ    | Աստուածատր. | Շարական, Ը:            |
| —    | »       | »           | Գ. Սկեւապի:            |
| 1743 | »       | »           | Զայնքաղ, Գ:            |
| —    | »       | »           | Եօթն իմաստասերք, Բ:    |
| —    | »       | »           | Սարգիս մեկնիչ:         |
| 1744 | ՎԵՆԵՏԻԿ | Ագրա համոռ  | Սկզբունք քրիստ. կենաց: |
| —    | ՊԵՐՄ    | ՊՕՆԹՕԼԻ     | Աստուածաղերս, Ա:       |
| 1745 | »       | Ագրա համոռ  | Մեկն. Նարեկի:          |
| —    | »       | Աստուածատր. | Սաղմոս, ԺԵ:            |
| 1746 | »       | »           | Հոգեշահ:               |
| —    | »       | Ագրա համոռ  | Ոսկեփորիկ:             |
| —    | »       | Աստուածատր. | Յիսուս որդի, Զ:        |
| —    | »       | —           | Այլ տպ. է:             |
| —    | »       | —           | Տաղք Մագիստրոսի:       |
| 1747 | »       | —           | Աղօթագիրք հաւաք. Բ:    |



| ԱՄ   | ՔԱՂԱՔ   | ՏՊԱՐԱՆ        | ԾԱՆՈԹ                  |
|------|---------|---------------|------------------------|
| 1750 | Պօլիս   | Աստուածատուր. | Եւագր:                 |
| —    | »       | »             | Կրթ. քրիստ. Բ:         |
| —    | »       | —             | Ճշմարիտ նշ. կթղ:       |
| —    | »       | Աստուածատուր. | Շահաւէտ:               |
| 1751 | Վենետիկ | Պօնթօլի       | Կրթ. ապաշխարողի:       |
| —    | »       | »             | Նոր կտակ. Զ:           |
| —    | »       | —             | Գործք առաքելոց, Բ:     |
| —    | »       | Որլանտեան     | Փիլիսոփ. Կովինոյ:      |
| —    | »       | Պօնթօլի       | Էֆիմերտէ, Բ:           |
| 1752 | »       | —             | Խորենացի, Գ:           |
| —    | »       | »             | Վարք Ոսկեր:            |
| —    | »       | Որլանտեան     | Նոր կտակ. Է:           |
| —    | »       | »             | Պարտէղ, Զ:             |
| —    | »       | —             | Ժամագիրք Կոբր, Ք:      |
| —    | »       | »             | Գրքով կեանաման:        |
| —    | Պօլիս   | Աստուածատուր. | Ժամագիրք Մեծ, ԺԹ:      |
| —    | »       | »             | Դպրութեան գիրք, Ե:     |
| —    | »       | »             | Երգարան:               |
| —    | »       | Սարգսեանց     | Անանաքրութեան գիրք, Ա: |
| —    | »       | Աստուածատուր. | Պօղոս Տարօնացի:        |
| —    | »       | —             | Տաղարան, Զ:            |
| —    | »       | Մարտիրոսի     | Դժոխք բացեալ:          |
| 1753 | Վենետիկ | Որլանտեան     |                        |

|      |         |             |                        |
|------|---------|-------------|------------------------|
| 1753 | վենետիկ | Ուրլանտեան  | Խոկունն վարուց, Բ.:    |
| —    | »       | »           | Ջայն Գրիստոսի:         |
| —    | »       | »           | Վարդարանի աղօթք, Բ.:   |
| —    | »       | »           | Յանկիդիք:              |
| 1755 | Պօլս    | Ուրբանեան   | Բենեդիկտ. ԺԳ. Թաւղթ:   |
| —    | Հոովս   | Պօռթօլի     | Սաղմոս, ԺԵ:            |
| —    | վենետիկ | »           | Տօմար, ԺԵ:             |
| —    | »       | »           | Լուծիչ տարակաւսանաց:   |
| —    | Պօլս    | Բարադի      | Նարեկ, Ե:              |
| —    | »       | »           | Ստ. Ուսպելեանց:        |
| —    | »       | »           | ՅԿ. Մծբնացի:           |
| 1756 | Հոովս   | Ուրբանեան   | Ճրագ Շշարտուութեան:    |
| —    | Պօլս    | Աստուածատր. | Սաղմոս, ԺԸ:            |
| —    | »       | »           | Տօմար, ԺԶ:             |
| —    | »       | »           | Երզարան Մանուէլի:      |
| —    | »       | »           | Ջէն Հոգեւոր, Ա.:       |
| 1757 | »       | »           | Վիճ. Լամբր. Ընդ Յոյնա: |
| —    | »       | »           | Փանձարան ծանուցմանց:   |
| —    | »       | »           | Աղօթ. Ս. Յովսեփայ, Ա.: |
| 1758 | »       | »           | Աւետարան, Ը:           |
| 1759 | վենետիկ | Պօռթօլի     | Հարցունն քերթողակ. Բ.: |
| —    | »       | »           | Մտած. Հարչ. Գրիստ:     |
| —    | »       | »           |                        |

| ԱՄ   | ԳԱՂԱՔ    | ՏՊԱՐԱՆ        | ՄԱՏԵԱՆՔ                   |
|------|----------|---------------|---------------------------|
| 1759 | ՎԵՆԵՏԻԻԿ | ՊՕՆԹՕՂԻ       | Սաղմոս, ԺԹ:               |
| —    | ԶՏԻԼՈՆԻԿ | Մարկոսի       | Մեկն. Ժամակարգութեան:     |
| 1760 | ՎԵՆԵՏԻԻԿ | ՊՕՆԹՕՂԻ       | Արհեստ փրկութեան:         |
| —    | »        | »             | Կերականութեան փառանքային: |
| —    | ՊՕՂԻՄ    | »             | Ճառք Կիւրղի աղեքս:        |
| —    | »        | »             | Հաց ներդրոց:              |
| —    | »        | »             | Աղօթ. Յակ. Նալեան:        |
| —    | »        | »             | Տօմար Կիւրղի:             |
| —    | »        | »             | Քերական. Պաղատ, Դպրի, Բ:  |
| 1761 | ԶՏԻԼՈՆԻԿ | Մարկոսի       | Խորհրդատեար, Ժ:           |
| 1762 | ՊՕՂԻՄ    | Աստուածատուր. | Մեծ ժամագիրք, Ի:          |
| —    | ԶՏԻԼՈՆԻԿ | Մարկոսի       | Եզնիկ:                    |
| 1763 | ՎԵՆԵՏԻԻԿ | ՈՐԼԱՆՏԵԱՆ     | Նալեկ պատկ. Ա:            |
| —    | ՊՕՂԻՄ    | Աստուածատուր. | Նալեկ, Զ:                 |
| 1764 | »        | »             | Եղեշէ, Ա:                 |
| 1765 | »        | »             | Սաղմոս, Ի:                |
| 1766 | ՎԵՆԵՏԻԻԿ | ՊՕՆԹՕՂԻ       | Փոքր ժամագիրք, Ժ:         |
| —    | »        | »             | Նոր կտակարան, Ը:          |
| 1767 | ՊՕՂԻՄ    | Աստուածատուր. | Եփրեմ, Ք:                 |
| 1768 | ՎԵՆԵՏԻԻԿ | ՊՕՆԹՕՂԻ       | Փամագիրք Աստուած. Դ:      |
| —    | »        | »             | Քրիստ. Հայ. տեկ:          |
| —    | ՊՕՂԻՄ    | »             | Մեծ ժամագիրք, ԻԱ:         |





| ԱՄ   | ՔԱՂԱՔ     | ՏՊԱՐԱՆ      | ՄԱՏԵԱՆՔ               |
|------|-----------|-------------|-----------------------|
| 1773 | վենետիկ   | Շահմերեան   | Մուռլեանց, Բ:         |
| —    | Մատրառ    | Պոռթոլի     | Որոգայթ փառաց:        |
| 1774 | վենետիկ   | Աստուածատր. | Քերակ. իտալ. Ա:       |
| —    | Պօլիս     | Էջմիածին    | Նարեկ, Է:             |
| —    | վաղարշապ. | Ուրբանեան   | Տօնաց. Սիմոն կաթղ. Ա: |
| 1775 | Հռովմ     | Դեմետրեայ   | Հանգամ. ուխտ. զեկեղ:  |
| —    | վենետիկ   | »           | Խորհուրդ աստուածապ:   |
| —    | »         | »           | Հիւսեակ բարեբ:        |
| —    | »         | »           | Ճարտասանութիւն, Գ:    |
| —    | »         | »           | Քրիստ. 'ի խաղ քաւ. Բ: |
| —    | Մատրառ    | Շահմերեան   | Մերոյեղ երէց, Բ:      |
| 1776 | վենետիկ   | Թէոդոսեանց  | Նոր կտակ. Թ.          |
| —    | Թրեստ     | Միւրթ.      | Յորդորակ:             |
| —    | »         | »           | Քրիստ. աշխ. Բ:        |
| —    | »         | »           | Այբբենարան, Է:        |
| 1777 | վենետիկ   | Դեմետրեայ   | Ժամագիրք փոքր, ԺԱ:    |
| —    | վաղարշապ. | Էջմիածին    | Տաղ. Սիմ. կթղ. Ա.     |
| —    | »         | »           | Կարգ թաղմ. քահ.:      |
| 1778 | Թրեստ     | Միւրթ.      | Տօնացոյց, Զ:          |
| 1779 | վենետիկ   | Դեմետրեայ   | Խրատ կատարելութեան:   |
| —    | »         | »           | Քերակ. Զահեան:        |
| —    | Պօլիս     | Աստուածատր. | Եփրեմ: Դ:             |

|      |              |            |                        |
|------|--------------|------------|------------------------|
| 1779 | վաղարշապ.    | Էջմիածին   | Պարտավճար:             |
| 1780 | Պօլիս        | (Ի մի տպ.) | Ակնոց աչաց:            |
| —    | Լոնտրա       | Շահմիրեան  | Դաւանդուքիւն: Հաւատով: |
| —    | Մատրառ       | Դեմետրեայ  | Պատմ. Դահմադի          |
| 1781 | վենետիկ      | »          | Աղօթ. Ա. Յովսէփայ, Բ:  |
| —    | »            | »          | Թուարքանդիւն գր:       |
| —    | »            | »          | Մառ կենաց, Բ:          |
| —    | »            | »          | Վարդարանի աղօթք, Գ:    |
| —    | »            | »          | Քարոզգիրք, Գ:          |
| —    | Թրեւտ        | »          | Այբբենարան, Ը:         |
| —    | Մատրառ       | Միւիթ.     | Նամակ շնորհաց:         |
| 1782 | վենետիկ      | Շահմիրեան  | Պարզատօմար, Գ:         |
| —    | »            | Դեմետրեայ  | Տօնացոյց է:            |
| —    | Պօլիս        | »          | Ակն լուսատու:          |
| —    | »            | »          | Կրթ. քրիստ. Գ:         |
| —    | »            | »          | Հաննա, Գ:              |
| —    | »            | »          | Նարեկ, Ը:              |
| 1783 | »            | »          | Հիմ ստուգութեան:       |
| —    | Թրեւտ        | »          | Թուղթք զԶինաց:         |
| —    | »            | »          | Քաղաքավար. գիրք. Ա:    |
| —    | Փեթրղոյուրիկ | »          | Ժամագիրք մեծ, ԻԲ:      |
| 1784 | Հռովմ        | Խաղաղեան   | Այբբենարան, Թ:         |
| —    | վենետիկ      | վաղմաղեան  | Պատմ. Հայոց. Հատ. Ա:   |

| ԱՄ   | ԳԱՂԱՔ    | ՏՊԱՐԱՆ      | ԾԱՆՈԹ                 |
|------|----------|-------------|-----------------------|
| 1784 | Պօլիս    | Պետր. Ստեփ. | Շարական, ժ:           |
| —    | Թրեքս    | Միլիթ.      | Եղբորս առակք:         |
| —    | »        | »           | Ժամագիրք, ժր:         |
| —    | »        | »           | Պատր. պատարագի:       |
| —    | »        | »           | Վիպասան Ամերիկ. Հ. Ա: |
| —    | »        | »           | Տնօրէն. մարդ. կենաց:  |
| 1785 | Վենետիկ  | »           | Պատմ. Հայոց. Հատ. Բ:  |
| —    | »        | »           | Պարտէշ, ը:            |
| —    | »        | »           | Սպաս. պատարագի, Բ:    |
| —    | »        | »           | Օղակարկի:             |
| —    | »        | »           | Ակն Հոգւոյ, Դ:        |
| —    | Պօլիս    | »           | Խորհրդատեար, ժԱ:      |
| —    | »        | »           | Մաշտոց, Դ:            |
| —    | Փեթրպոլի | »           | Յիսուա ուղի, ը:       |
| —    | »        | »           | Պատմ. սուրբ գրոց:     |
| —    | Վենետիկ  | »           | Գեմբացի, Ջ:           |
| 1786 | »        | »           | Մեկն. պատկ. Ս. Գրիգ:  |
| —    | »        | »           | Պատմ. Հայոց, Հատ. Գ:  |
| —    | »        | »           | Սաղմոս և Տօմար, Բ:    |
| —    | »        | »           | Ժամագիրք ատենի, ԽԳ:   |
| —    | Պօլիս    | »           | Ժամագիրք մեծ, ԽԴ:     |
| —    | »        | »           | Աւետարան, ժ:          |

|      |           |              |                        |
|------|-----------|--------------|------------------------|
| 1786 | Թրեռստ    | Մխիթ.        | Սպաս. պատարագի, Գ:     |
| —    | »         | »            | Վիպասան. Ամեր. Հ. Բ:   |
| —    | »         | »            | Քաղաքավարութիւն, Բ:    |
| —    | Փեթրպուլի | Խաղաղենց     | Աստուածաղերս, Բ:       |
| —    | »         | »            | Աւետ. ճաշու:           |
| —    | »         | »            | Վէմ գայթակղութեան:     |
| 1787 | Վենետիկ   | Փրացեան      | Լամբր. ասեմաք. Բ:      |
| —    | Պօլիս     | Աստուածաւար. | Վիճաք. Մխիթի. Դ:       |
| —    | »         | »            | Քաղաքավարութիւն, Գ:    |
| —    | »         | »            | Ջէն հոգեւոր, Բ:        |
| —    | »         | »            | Ջեռնադրութեան գիրք, Բ: |
| —    | Թրեռստ    | Մխիթ.        | Պարտէշ, Թ:             |
| —    | »         | »            | Սաղմոս, ԻԲ:            |
| —    | »         | »            | Վարդարանի աղօթք, Դ:    |
| —    | »         | »            | Ժամագիրք կարճ, ԺԳ:     |
| —    | Փեթրպուլի | Խաղաղենց     | Յովսեպոս:              |
| —    | Վաղարշապ. | Էջմիածին     | Թուարան. աշխ:          |
| 1788 | Վենետիկ   | Փրացեան      | Գանձարան, Բ:           |
| —    | Պօլիս     | —            | Գործք առաքելոց, Դ:     |
| —    | »         | »            | Եփրեմ, Ե:              |
| —    | »         | »            | Տաղարան, Ե:            |
| —    | »         | »            | Օրինակք բարեազրոց:     |
| —    | »         | »            | Այբգենարան, Ժ:         |
| —    | Թրեռստ    | Մխիթ.        |                        |

| ԱՄ   | ՔԱՂԱՔ     | ՏՊԱՐԱՆ      | ՄԱՅՆԱՆՔ              |
|------|-----------|-------------|----------------------|
| 1788 | Թրեան     | Մխիթ.       | Պատմ. ձենկերէ:       |
| —    | »         | »           | Ազն հոգւոյ, Ե:       |
| —    | Փեթրպուրկ | Արղուլթեանց | Ընդհան. Շնորհ:       |
| —    | »         | »           | Նարեկ. Մեկն. Երգաց:  |
| —    | »         | »           | Նարեկ, Թ:            |
| —    | »         | »           | Նոր կտակ. Ժ:         |
| 1789 | Վենետիկ   | Մխիթ.       | Սաղմոս և Տոմար, Գ:   |
| —    | Պօլիս     | Ստեփ. Պետր. | Տօմար, ԺԵ:           |
| —    | Մատրան    | Շիրազեցւոյ  | Մարիանեայ վարք:      |
| 1790 | Վենետիկ   | Մխիթ.       | Մխիթ. Գոշ:           |
| —    | Պօլիս     | Դպրատան     | Նարեկ, Ժ:            |
| —    | »         | Աստուածատր. | Շարական, ԺԱ:         |
| —    | Նախիջվան  | Արղուլթեանց | Ողբ և հառաչանք:      |
| —    | »         | »           | Առաջին կանոն Սաղմ:   |
| —    | »         | »           | Գանձարան ուխտական:   |
| 1791 | Վենետիկ   | Մխիթ.       | Աշխարհագր. համ:      |
| —    | Թրեան     | »           | Հաքերտ, Բ:           |
| —    | Նախիջվան  | Արղուլթեանց | Ժամագիրք, ԺԳ:        |
| —    | —         | »           | Սաղմոս, ԻԳ:          |
| —    | Մատրան    | Շիրազեցւոյ  | Եօթն իմաստասերք, Գ:  |
| —    | »         | Շմաւոնեանց  | Տաղարան Սիմ. կաթ. Բ: |
| 1792 | Վենետիկ   | Պօլիս       | Քեր. իտալ. Բ:        |

|      |           |                |                          |
|------|-----------|----------------|--------------------------|
| 1792 | Պօլէս     | Դպրատան        | Յուպ քահանայից:          |
| —    | Նախիջեւան | Արղունթեանց    | Իսւռն ողորմ. Բ:          |
| —    | »         | »              | վիպ. զերկ. մարմնոց:      |
| —    | Մատրան    | Ներագեցւոյ     | Յիսուս որդի, Թ:          |
| —    | Պօլէս     | Յովհ. և Պօղոսի | Եօթն իմաստասէրք, Դ:      |
| 1793 | վենետիկ   | Մխիթ.          | Աղօթ. ի լեզու թրանսիլվ:  |
| —    | »         | »              | ժամագիրք, ժն:            |
| —    | »         | »              | իմաստ. թեաւարոսի:        |
| —    | »         | »              | Փարպեցի:                 |
| —    | »         | »              | Աաղմոս, ԻԴ:              |
| —    | »         | »              | Ճառ ճննդեան:             |
| —    | »         | »              | Ճաշոց, Գ:                |
| —    | »         | »              | Բժշկարան:                |
| —    | »         | »              | Թելամաք:                 |
| 1794 | վենետիկ   | Ամարանոց       | Ամարանոց:                |
| —    | »         | »              | Երկրաչափութիւն:          |
| —    | »         | »              | Նարեկ, ժԱ:               |
| —    | »         | »              | Պաակ կուսի:              |
| —    | »         | »              | վարք Ա. Անտոնի:          |
| —    | »         | »              | Նուագարան:               |
| —    | »         | »              | ժամագիրք, ժՋ:            |
| —    | »         | »              | Տրամաք. Զուլայեցւոյն, Բ: |

| ԱՄ   | ՔԱՂԱՔ        | ՏՊԱՐԱՆ         | ՄԱՏԵԱՆՔ                     |
|------|--------------|----------------|-----------------------------|
| 1794 | Նախիջևան     | Արղունքեանց:   | Խորհրդատեար, ժբ:            |
| —    | Նոր Նախիջևան | Արղունքեանց    | Տետրակ համառօտ բառասուխեան: |
| 1796 | Վենետիկ      | Մխիթ.          | Էջիմէրտէ, Դ:                |
| —    | »            | »              | Պիտոյէց:                    |
| —    | Կալկաթա      | —              | Աբրահամ Գ. Կրետացի:         |
| —    | Աժտէրխան     | Արղունքեանց    | Ատենաբ. Յ. Արղունք:         |
| 1797 | Թրեաո        | Մխիթ.          | Նախապ. պատ. Ա:              |
| —    | »            | »              | Պատմ. դարձի Յովս:           |
| —    | Աժտէրխան     | Արղունքեանց    | Մեկն. Սաղմոսաց:             |
| —    | Մատրաս       | —              | Գիրք Սահմանաց, Գ:           |
| 1798 | Թրեաո        | Մխիթ.          | Վարք եր. Կովտ. քահ.:        |
| 1799 | Պօլիս        | Մատթէի         | Արճիշեցի Յովհ. Բ:           |
| —    | »            | Աստուածատր.    | Տօնաց. Սիմ. Կաթղ. Բ:        |
| —    | »            | Յովհ. և Պօղոսի | Ժամագիրք, ժե:               |
| —    | Թրեաո        | Մխիթ.          | Վարք Ս. Լուսիա:             |
| 1800 | Վենետիկ      | »              | Մաղիկ վարուց տօնել:         |
| —    | »            | »              | Յաւել. վարուց Ս. Անտ:       |
| —    | »            | »              | Պատմ. Պիտոյի Զ:             |
| —    | Պօլիս        | Մատթէի         | Սաղմ. Հ. Լ. տն:             |
| —    | »            | »              | Օրօյակիօն:                  |

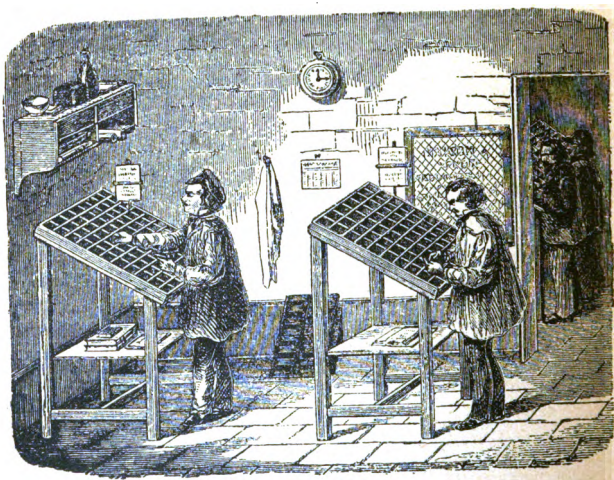


ԾԱՆ. — Տպարանաց սխեմային մէջ (—) կը նշանակէ անծանօթ : — Գրող առջևը դրուած այբու-  
բանի տառք՝ առաջին, երկրորդ ... տպագրութիւններն : — Վեկտոր Մխիթարեանց տպագրու-  
թիւնք 1716 քոռականէն կը սկսին՝ քաղաքին տպարանաց մէջ. իսկ ի 1789 ի կողմոյ սրբոյն  
Ղազարոս :

# ՑԱՆԿ

|                                                |     |
|------------------------------------------------|-----|
| Հայ տպագրութեանց ծանօթ սկզբնաւորութենէն մինչև  |     |
| ԳԱՐԳԱՐ                                         | 8   |
| Պարզատումար                                    | 14  |
| Պատարագատետր                                   | 17  |
| Ուրբաթագիրք                                    | 22  |
| Տաղարան                                        | 28  |
| Աղթարք                                         | 29  |
| Եւդոկիացի Արգարէն մինչև անցեալ դարու սկիզբը    | 37  |
| Ժամագիրք                                       | 49  |
| Տօնացոյց                                       | 51  |
| Տաղարան                                        | 53  |
| Սուղդանշահ                                     | 55  |
| Քարմատանենց ժամագիրք յիշվով տպագրութիւնք ի     |     |
| Փարիզ և ի Հռովմ                                | 63  |
| Տպագրութիւնք ի Նոր Զուղա                       | 72  |
| Տպագրութիւնք յայլ և այլ քաղաքս եւրոպիոյ        | 85  |
| Տպագրութիւնք ի ձեռն Ոսկան վարդապետի            | 105 |
| Ոսկան վարդապետ ի Մարտիրոս Գաղղիոյ              | 114 |
| 1700 թուականէն մինչև առ մեզ. — Մխիթար Աբբ.     | 153 |
| Թովմաս եգիպտոսի օգնականները                    | 170 |
| Տպարան յԵջմիածին                               | 178 |
| Հայ տպագրութիւնք ի Հնդիկս                      | 196 |
| Հայ տպարանք ի Ռուսիա և ի Կովկաս                | 209 |
| Մխիթարեան տպարան ի Թրեստ և ի Վիեննա            | 222 |
| Տպարանք յ'Երուսաղէմ, յ'Արմաշ, ի Վարադ և ի Գլակ | 226 |
| Տպարանք ի Զմիւռնիա                             | 233 |
| Տպարանք ի Կ. Պոլիս                             | 236 |
| Առաջին տպագրին յառաջաբան 1565-1883             | 241 |









This book should be returned to  
the Library on or before the last date  
stamped below.

A fine of five cents a day is incurred  
by retaining it beyond the specified  
time.

Please return promptly.

MAR-5 '57 H







This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

### Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

### About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>